

**ДОНИШГОҶИ ДАВЛАТИИ ТИББИИ ТОҶИКИСТОН
БА НОМИ АБУАЛӢ ИБНИ СИНО**

Ба ҳуқуқи дастнавис

ТДУ 809.155.0
ТКБ 81 (2 тоҷик)
С-20

САИДЗОДА БАРГИГУЛ МИРЗО

**ИСТИЛОҶОТИ ТИББӢ ДАР «ДОНИШНОМА»-И ҲАКИМ
МАЙСАРӢ**

Диссертатсия

барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои филологӣ аз рӯйи
ихтисоси 6.2.1. Забони тоҷикӣ

Роҳбари илмӣ:

Доктори илмҳои филологӣ,
профессор

Қосимов Олимҷон Ҳабибович

Душанбе – 2026

МУНДАРИҶА

Ихтисораҳо	4
Муқаддима	5-16
БОБИ 1. ОМУЌИШИ ИСТИЛОҲОТИ ТИББӢ ДАР ЗАБОНШИНОСӢ	
1.1. Масъалаҳои назарии таҳқиқи истилоҳоти тиббӣ дар забоншиносии умумӣ	17-27
1.2. Масъалаҳои назарии таҳқиқи истилоҳоти тиббӣ дар забоншиносии тоҷик	27-38
1.3. Маълумот дар бораи қадимтарин осори илмии тиббӣ дар забони форсии тоҷикӣ	38-46
Хулосаи боби 1.....	45-46
БОБИ 2. ХУСУСИЯТҲОИ СОҲТОРИИ ИСТИЛОҲОТИ ТИББӢ ДАР «ДОНИШНОМА»-И ҲАКИМ МАЙСАРӢ	
2.1. Матолиби муқаддимотӣ	47-53
2.2. Соҳтори истилоҳоти тиббӣ дар «Донишнома» -и Ҳаким Майсарӣ	53-54
2.2.1. Истилоҳоти сода.....	54-67
2.2.2. Истилоҳоти сохта	67-68
2.2.2.1. Бо пешвандҳо сохта шудани истилоҳоти тиббӣ	68-75
2.2.2.2. Бо пасвандҳо сохта шудани истилоҳоти тиббӣ	75-97
2.2.3. Истилоҳоти мураккаб дар «Донишнома» -и Ҳаким Майсарӣ	97-99
2.2.3.1. Истилоҳоти мураккаби пайваст.....	99-102
2.2.3.2. Истилоҳоти мураккаби тобеъ	102-111
2.2.3.3. Истилоҳоти мураккаби омехта.....	111-114
2.2.4. Истилоҳоти таркибӣ.....	114-127
2.2.5. Ибораистилоҳоти тиббӣ.....	127-135

Хулосаи боби 2	135-136
БОБИ 3. ИСТИЛОҲОТИ ТИББӢ АЗ ЛИҲОЗИ МАНСУБИЯТИ	
ЗАБОНӢ ДАР «ДОНИШНОМА» -И ҲАКИМ МАЙСАРӢ	
3.1. Истилоҳоти тиббии тоҷикӣ дар “Донишнома”-и Ҳаким Майсарӣ	137-146
3.2. Истилоҳоти иқтибосии тиббӣ дар “Донишнома”-и Ҳаким Майсарӣ	146-148
3. 2. 1. Истилоҳоти тиббии юнонӣ	148-172
3. 2. 2. Истилоҳоти тиббии ҳиндӣ.....	172-187
3. 2. 3 Истилоҳоти тиббии арабӣ	187-197
Хулосаи боби 3	197-198
Хулоса	199-203
Тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқот	203-204
Рӯйхати адабиёт	205 -222
Интишороти илмии довталаби дараҷаи илмӣ.....	223-225
Замимаҳо	226-240

Ихтисораҳо:

1. БҚ – Бурҳони қотеъ
2. ВТ – Вожаномаи тиббӣ
3. ҒЛ – Ғиёс-ул-луғот
4. Деҳ. – Фарҳанги Деҳхудо
5. ЗАҲТ – Забони адабии ҳозираи тоҷик
6. ФА – Фарҳанги Амид
7. ФБ – Фарҳанги беназир
8. ФЗТ – Фарҳанги забони тоҷикӣ
9. ФТЗТ – Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ
10. ФТН – Фарҳанги тибби ниёгон
11. ФК – Фарҳанги ашъори Камол
12. ФТЛ – Фарҳанги талаффузи луғот
13. ФФ – Фарҳанги форсӣ
14. ХТҚ – Хазинаи тиббӣ қадим
15. ШИТ – Шарҳи истилоҳоти тиббӣ

МУҚАДДИМА

Таҳқиқоти мазкур ба яке аз масъалаҳои муҳими забоншиносӣ-пажӯиши истилоҳоти тиббӣ дар “Донишнома”- и Ҳаким Майсарӣ бахшида шудааст.

Мубрамии мавзӯи таҳқиқот. Забони форсии тоҷикӣ дар асрҳои IX-XI ҳамчун забони давлату давлатдорӣ, илму адаб шинохта шуда, дар ташаккул ва тақомули осори адабӣ илмиву таърихӣ саҳми нотақроре гузоштааст ва беҳтарин осори илмӣ он то замони мо расидаанд. Зеро дар ин замон тамоми илмҳо, аз қабилӣ ҳандаса, нучум, табиӣёт, фалсафа, тиб ва ғайра ташаккул ёфтаанд, ки аз маҳзани бойи таркиби луғавии забони тоҷикӣ шаҳодат медиҳанд. Аз ин сабаб, вижагиҳои маъноиву луғавӣ, фразеологиву решашиносӣ, истилоҳсозиву истилоҳгузинӣ, калимасозиву таркиббандӣ, ибораорӣ ва ғайра таваҷҷуҳи муҳаққиқону донишмандонро ба худ ҷалб намудааст, ки дар ин самтҳо як қатор пажӯишҳои илмӣ ба анҷом расидаанд. Вале то ҳанӯз хусусиятҳои забонӣ, бавижа истилоҳот ва вожаҳои тиббӣ мавриди баррасӣ қарор нагирифтаанд ва месазад, ки мавриди кӯшишҳои илмӣ қарор гиранд.

Омузиш ва баррасии истилоҳ ва истилоҳнигорӣ дар забоншиносии тоҷик таърихи тулонӣ дошта, аввалин ишораҳо дар луғатҳои тафсирий ва қадимтарин осори хаттӣ илмӣ ба забони тоҷикӣ-форсӣ ба мушоҳида мерасанд, ки дар ин самт хидмати донишмандон, аз ҷумла Аҳавайнии Бухорӣ, Муваффақиддин Абумансури Алиӣ Ҳиравӣ, Абумансури Қамарӣ, Ҳаким Майсарӣ, Исмоили Ҷурҷонӣ, Абуалӣ ибни Сино, Абурайҳони Берунӣ ва дигарон бузург аст.

Хизмати донишмандону адибон дар инкишоф ва такмили таркиби луғавии забони адабӣ, аз ҷумла истилоҳот ниҳоят бузург буда, тавассути

осори хаттии илмӣ, таърихӣ, бадеӣ ва дигар нигоштаҳояшон ба инъикоси пурраю мукаммалии он саҳм гузоштаанд.

Забоншинос Мирзо Ҳасани Султон омӯзиши хусусиятҳои осори қадимтарини илмии форсии тоҷикиро аз ду ҷиҳат-луғавиву иншой ва илмиву маъноӣ ҳатмӣ ҳисобида, дар он ақида аст, ки “дар заминаи ҳамин осор ва асарҳои баъдии илмӣ шеваву равишҳои истилоҳнигории илмии форсии тоҷикӣ муқаррар карда шавад” [146, 9].

Дар қатори ин донишмандону адибон “Донишнома”-и Ҳаким Майсарӣ низ зикр гардидааст, ки пажӯҳиш ва баррасии вожаҳо ва истилоҳоти тиббии “Донишнома” муҳим ва саривақтист.

Ба риштаи таҳқиқ кашидани хусусиятҳои сохторӣ ва луғавӣ-маъноии истилоҳоти тиббӣ дар асоси маводди “Донишнома”-и Ҳаким Майсарӣ ба мо имконият медиҳад, ки чараёни инкишофи истилоҳнигорӣ ва истилоҳгузиниро дар як давраи ташаккулёбии забони форсӣ-тоҷикӣ дар асрҳои IX-X ҳамаҷиҳата муайян намоем. Инчунин ин таҳқиқ имкон фароҳам меорад, ки хонанда аз ташаккул ва такмили истилоҳоти тиббӣ дар асрҳои IX-X огаҳӣ пайдо кунад.

Дарачаи таҳқиқи мавзӯи илмӣ. Масъалаи омӯзиши вожа ва истилоҳоти тиббӣ дар “Донишнома”-и Ҳаким Майсарӣ ба таври густурда ва васеъ мавриди таҳқиқ қарор нагирифтааст. Дар нимаи дуввуми асри XX ба омӯзиши истилоҳот дар забоншиносии тоҷик тавачҷуҳ гардида, дар ин раванд як қатор асару рисолаҳо доир ба баррасии истилоҳоти соҳаҳои гуногун таълиф шудаанд. Ҳангоми таҳқиқи масъалаҳои забон ва услуби ин ё он адиб дар забоншиносии тоҷик оид ба истилоҳоти илмӣ ишораҳо ба назар мерасанд.

Муҳаққиқони осори гузаштагонанон ҳангоми баррасии хусусиятҳои забон ва услуби адибони ин давра ба вижагиҳои луғавию овозшиносӣ, сарфиву наҳвӣ, фразеологӣ ва истилоҳот тавачҷуҳ намудаанд.

Истилоҳ ва вижагиҳои он ҳамчун воҳиди лексикии забон дар забоншиносии тоҷик дар солҳои сиёми садаи бистум мавриди таваҷҷуҳи донишмандону забоншиносон қарор гирифт.

Дар Анҷумани забоншиносии соли 30-юм ба масъалаи интиҳоб ва корбурди истилоҳоти миллӣ таваҷҷуҳ карда шуд ва ин маъниро академик М. Шакурӣ чунин баён кардааст: ин буд, ки аввалан аз имконоти дохилии забони форсӣ ва воситаҳои калимасозии он, захираҳои луғавии ҳазорсола ва тарзҳои анъанавии истилоҳгузинӣ истифода мекарданд [107,162].

Соли 1938 Садриддин Айнӣ дар рисолаи “Шайхурраис Абуалӣ ибни Сино” дар мавриди роҳи воситаҳои истилоҳсозӣ ва истилоҳгузинии ин донишманди бузург изҳори назар карда, аҳаммияти муҳим доштани онро дар забони тоҷикӣ зикр кардаанд. А. Деҳотӣ солҳои шастум ду мақолаи худро таҳти унвони «Дар хусуси имло, истилоҳ ва забони китобии тоҷикӣ» ва «Истилоҳотро аз кучо гирем?», таълиф намуд, ки дар бобати интиҳоби истилоҳот, меъёрҳои истилоҳсозӣ ва аз ҳисоби унсурҳои хоси тоҷикӣ такмил додани истилоҳоти забони тоҷикӣ баҳс мерафт [21, 310-324].

Я.И. Калонгаров мақолаеро таҳти унвони “Таджикская терминология” (“Истилоҳоти тоҷикӣ”) таълиф намуд, ки бештар мақом ва таъсири забони русиро ба забони тоҷикӣ нишон додааст. [133,189-192].

Дар ин мақола истилоҳоте шарҳ ёфтаанд, ки қисми муҳимми онҳоро калимаҳои русию аврупоӣ ташкил медиҳанд.

Дар ин давра фарҳангҳои истилоҳотӣ таълиф гардиданд, ки истилоҳоти соҳаҳои гуногунро дар бар мегирифтанд, инчунин истилоҳоти хушсохти забони тоҷикӣ низ ҷой доштанд, вале ба гуфтаи М. Шакурӣ “чунин комёбиҳо кам” нестанд.

Забоншинос С. Ҳалимов дар асараш “Таърихи забони адабии тоҷик (асрҳои XI-XII)” [2002] доир ба вазъи забони осори илмӣ чунин ибрози андеша намудааст: “Дар ин давра бисёр зиёиёни тоҷику форс саъю кӯшиш намудаанд, ки ба забони тоҷикӣ асар офаранд ва онҳо ба ин муваффақ ҳам шудаанд. Аз тарафи дигар, забону осори илмии онҳо хусусияту вижагиҳои тардисӣ дорад, ки он дар истеъмоли истилоҳоти илмӣ ва ҷумласозию ҷумлабандиҳои муаллифон дида мешавад” [100, 87].

Метавон гуфт, таҳқиқоте, ки масъалаҳои муҳимми истилоҳ ва истилоҳгузиниро пурратар нишон медиҳанд, дар асару мақолаҳои олимону муҳаққиқони хориҷӣ ва ватанӣ: Г.О. Винокур [1939], В.В. Виноградов [1961], А.А. Реформатский [1961; 1968], Д.С. Лотте [1969; 1972], В.П. Даниленко [1970; 1977], Р.А. Будагов [1971], В.А. Лившиц [1981], Л.С. Пейсиков [1973; 1975], В.В. Расторгуева [1962; 1964; 1966], М. В. Лос [1969], Ю.А. Рубинчик [2001], М. Муйин [1364], Ҷ. Матинӣ [1344], Ҷ. Ҳумой [1363], М. Баҳор [1375], П. Н. Хонларӣ [1366], З. Сафо [1333], Я. И. Калонтаров [1961; 1970], М. Шукурӣ [1961; 2010], Б. Ниёзмухаммадов, А. Л. Бухоризода [1961], Н.О. Шаропов [1970], С. Усмонова [1971], Ш. Рустамов [1972], Н.Ш. Абдуллоев [1978], С.Н. Абдуллоев [1978], Х. Бурҳонова [1982], А. Ҳасанов [1986], С. Сабзаев [1996], П. Г. Нуров [1997], М. Ҳ. Султон [2008; 2019] С. Назарзода [2001; 2004; 2013], Саймиддинов [2001], Т. М. Ваҳҳобов [2006], М. Қосимова [2004; 2007], Т. Шокиров [2008], О.Ҳ. Қосимов [2006; 2011; 2016], С. Раҳматуллозода [2010], О. Муҳаммадҷонов [2010], Ш. Кабилов [1984; 2022], А.Н. Шафоатов [2012], А. Байзоев [2016], Х.Ш. Кабилов [2017] зикр ёфтааст, ки як гурӯҳи ин таҳқиқот, аз ҷумла, А.И. Юсупов [2003; 2004], Қ.Ш. Тӯраҳасанов [2005], Н.А. Ҳусанбоева [2023] ва дигарон бевосита ба истилоҳоти тиббӣ бахшида шудаанд.

Забоншиносону донишмандон бештар ба вижагиҳои сохториву маъноӣ таваччуҳ намуда, то андозае вижагиҳои истилоҳоти соҳаҳои гуногунро баррасӣ кардаанд. Муҳаққиқони осори илмӣ қадим ҳангоми пажӯҳиши истилоҳоти тиббӣ ба “Донишнома”-и Ҳаким Майсарӣ низ ишора намудаанд.

Дар баробари донишмандони тоҷику форс вижагиҳои “Донишнома”-и Майсарӣ таваччуҳи донишмандони аврупоиро низ ба худ ҷалб намудааст. Чунончи, муҳаққиқи фаронсавӣ Жилбер Лазар дар мақолааш “Ду рисолаи тиббии асри X дар форсии дарӣ” [1958] “Донишнома”-и Майсариро қадимтарин китоби шеърӣ форсӣ дониста, доир ба маҳфуз будани он дар китобхонаи миллии Париж, ки асари мазкур аз 164 ҷараҳ ва 4481 байт иборат аст, маълумоти дақиқ додааст. Инчунин муҳаққиқ таъкид кардааст, ки он аз ҷониби шоҳномаҳои машҳур Маҳмуди Табрӣ дар таърихи саввуми моҳи рабеъ-ул-охири соли 852 ҳ. (1474) китобат шудааст [135,129-138]. Ин андешаро дигар муҳаққиқон низ зикр кардаанд [ниг. Юсупов А.И. [2003], Султон М.Ҳ. [2003]].

Забоншинос Мирзо Ҳасани Султон дар асараш “Истилоҳоти илмӣ “Китоб -ут- тафҳим”-и Абурайҳони Берунӣ” “Донишнома”-и Ҳаким Майсариро чун тибнома таъкид намуданд.

Сарвари кишвар Эмомалӣ Раҳмон дар асараш “Забони миллат-ҳастии миллат” ҳангоми пажӯҳиши вижагиҳои забонии намояндагони осори адибони даврони Сомониён “Ал-Мансурӣ”-и Муҳаммад Закариёи Розӣ, “Ҳидоят-ул-муттааллимин фи-тиб”-и Абубакр Аҳмад Ахвайнии Бухорӣ ва “Донишнома”-и Ҳаким Майсариро низ аз ҷумлаи беҳтарин таълифоти осори тиббӣ ба забони тоҷикӣ ҳисобида, чунин нигоштааст: “Ҳамчунин дар ин рӯзгор Ҳаким Майсарӣ “Донишнома”-и манзуми худро дар илми тиб ба забони форсӣ тоҷикӣ (форсии дарӣ)

таълиф намуд, ки гувоҳи равшани расидани забони мо ба дараҷаи ифодаи шеърӣ дар илми тиб мебошад” [73, 307-308].

Муҳаққиқ А.И. Юсупов дар асараш “Истилоҳоти тиббӣ дар ” Ҳидоят–ул-муттааллимин фи-тиб”-и Ахвайнии Бухорӣ” доир ба арзиши илмӣ доштани “Донишнома” баҳои арзишманд дода, онро дар эҳё ва танзими истилоҳоти тиббии дорушиносӣ махзани боэътимод меҳисобад [111, 40-43].

Дар даврони соҳибистиқлолии кишвар ба омӯзишу таҳқиқи истилоҳоти тиббӣ тавачҷуҳ бештар гардид ва як қатор фарҳангҳои соҳавӣ, рисолаҳои илмӣ рӯи кор омаданд, ки шарҳи баъзеи онҳоро ҷоиз донистем.

Забоншиноси варзида М.Н. Қосимова дар асараш “Осори мунтахаб”, ки аз ду асар иборат аст: Забон ва муъҷизаи он; Таърихи истилоҳоти тоҷикӣ (асрҳои XI- XIX) фаслро бо унвони “Истилоҳоти тиббӣ” таълиф намудааст. Дар ин фасл истилоҳоти тиббӣ аз ҷиҳати мансубияташон ба номи узвҳо (истилоҳоти анатомӣ), номи бемориҳо, номи дору, дарахту гиёҳҳои шифоӣ, номи мева, сабзавот, полезӣ, номи гиёҳҳо, ғалладона, дарахт ва моддаҳои табиӣ, амалҳои тиббӣ даврабандӣ намуда, маводди фаровонро аз осори қадимаи тиббӣ таҳлил ва баррасӣ намудааст [35, 145], ки дар навиштани рисола ҷо-ҷо зикр хоҳем кард.

Қ.Ш. Тӯраҳасанов дар рисолааш “Ташаккулёбии истилоҳоти тиббӣ (дар асоси маводди аввалин сарчашмаҳои осори тиббии асрҳои IX-XI)” [Тӯраҳасанов, 2022] доир ба раванди густариши истилоҳоти тиббӣ дар забони адабиёти асрҳои IX-XI таҳқиқотеро ба анҷом расонид, ки дар он истилоҳоти тиббӣ аз ҷиҳати маъно ва мансубияташон ба соҳаи стоматология мавриди баррасӣ қарор гирифтааст.

Рисолаи Н.А. Ҳусанбоев “Истилоҳоти тиббӣ дар осори Ҳомид Зоҳидов” [Ҳусанбоев, 2023] аз се боб иборат буда, дар бораи усулҳои истилоҳсозӣ, таснифи истилоҳ аз рӯи маъно, баромади истилоҳот бахшида шудааст.

Робитаи таҳқиқот бо барномаҳо ва мавзӯҳои илмӣ. Масъалаҳои дар диссертатсияи таҳқиқшаванда бо барномаҳои таълимии забоншиносӣ, аз ҷумла таърихи забон, калимасозӣ, лексикология, истилоҳшиносӣ, инчунин мавзӯҳои таҳқиқи илмӣ робитаи зич дошта, натиҷа ва ҳулосаҳои таҳқиқоти илмӣ дар таҳия ва такмили барномаҳои таълимии бахшҳои лексикология, морфология, истилоҳот мавқеи муҳимро касб менамоянд. Мавзӯи рисолаи илмӣ яке аз самтҳои корҳои илмӣ-таҳқиқотии кафедраи забони тоҷикии МДТ “Донишгоҳи давлатии тиббии Тоҷикистон ба номи Абуалӣ ибни Сино” мебошад.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Мақсади таҳқиқот. Мақсади асосии кори диссертатсионӣ, пеш аз ҳама, баррасии истилоҳоти аз рӯи вижагиҳои сохторӣ ва луғавӣ-маъноии истилоҳоти тиббӣ дар асоси маводди “Донишнома”-и Ҳаким Майсарӣ мебошад.

Вазифаҳои таҳқиқот. Барои расидан ба ҳадафи мазкур муаллифи диссертатсия ҳалли вазифаҳои зеринро ба миён гузошт:

- муайян намудани дараҷаи омӯзиши хусусиятҳои истилоҳоти тиббӣ дар асоси адабиёти фаровони назарӣ;
- таснифи истилоҳоти тиббӣ аз ҷиҳати сохтор дар асари мавриди назар;
- таснифи истилоҳоти тиббӣ аз ҷиҳати мансубияташон ба соҳаҳои илми тиб;
- муайян намудани нақши пасванду пешвандҳо дар ташкили истилоҳоти сохта;

- омӯзиш ва муайян намудани мавқеи корбурди истилоҳоти тиббӣ дар “Донишнома”-и Ҳаким Майсарӣ;

-муайян кардани мавқеи истифодаи истилоҳоти асли дар “Донишнома”

- муайян кардани дараҷаи истеъмол, хусусиятҳои маъноӣ ва истилоҳоти иқтибосии арабӣ дар “Донишнома”-и Ҳаким Майсарӣ;

- нишон додани мавқеи корбурди истилоҳоти юнонӣ ва ҳиндӣ дар ташаккули истилоҳоти тиббӣ.

Объекти таҳқиқот. Ба сифати объекти таҳқиқ “Донишнома”-и Ҳаким Майсарӣ аз рӯи нусхаи таҳия ва баргардони А.И. Юсупов аз хатти форсӣ ба хатти кириллӣ соли 2008 интихоб гардидааст.

Предмети таҳқиқот. Дар диссертатсия масъалаҳои назарӣ ва вижагиҳои маъноӣ, луғавӣ, басомад, дараҷаи истеъмоли истилоҳоти тиббии “Донишнома”- и Ҳаким Майсарӣ ба риштаи таҳқиқ кашида шудааст.

Асосҳои назариявӣ таҳқиқот. Доир ба мафҳуми истилоҳ, хусусиятҳои истилоҳгузинӣ, вижагиҳои маъноиву сохтори истилоҳот олимону донишмандони маъруф ба монанди Д.С. Лотте, Г.О. Винокур, В.В. Виноградов, А.А. Реформатский, В.П. Даниленко, Р.А. Будагов, Я.И. Калонтаров, В.А. Лившиц, Н.Ш. Абдуллоев, Т. Ваҳҳобов, С.М. Қосимова, М.Ҳ. Султон, Ш. Рустамов, С. Назарзода, П.Г. Нуров, Д. Саймиддинов, А. Байзоев, Н.О. Шаропов, Т. Шокиров, А.И. Юсупов, А.Н. Шафоатов ва дигарон таҳқиқот анҷом додаанд, ки заминаҳои методологии диссертатсияро ташкил медиҳанд.

Асосҳои методологии таҳқиқро методҳои умуминазариявӣ ва ҷузъии маърифатӣ ташкил медиҳанд. Ба таҳқиқоти илмӣ забоншиносии муосир таъя намуда, зимни диссертатсия ҳангоми ҷамъоварӣ ва таснифу танзими вожаву истилоҳоти тиббӣ, шарҳу тафсири онҳо усули нисбатан

маъруф дар соҳоти илм – усули тавсифӣ ба кор бурда шуд. Инчунин ҳангоми шарҳи диахронии истилоҳоти тиббӣ усули таърихӣ, зимни муайян кардани хусусиятҳои ташаккул ва такмил, ташаккулёбии минбаъдаи истилоҳоти анъанавии тиббӣ усули муқоисавӣ ва ҳангоми шарҳи семантикӣ ва сохторӣ-грамматикии истилоҳоти тиббӣ ва зоҳир намудани хусусиятҳои онҳо бошад, муаллиф усули инфиродии таҳлилро муттақои худ қарор додааст.

Сарчашмаҳои таҳқиқ. Барои таҳияву таълифи диссертатсия аз фарҳангу луғатномаҳои “Фарҳанги забони тоҷикӣ” (қисмҳои 1, 2), “Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ” (қисми 1, 2), Бурҳони қотеъ”(1,2), “Ғиёс-ул луғот”(1, 2, 3), “Фарҳанги ашъори Камол”, ”Фарҳанги Амид”, “Луғатномаи Деҳхудо”, ”Луғати фурс”, ”Фарҳанги форсии Муин”(1, 2, 3, 4, 5, 6), “Фарҳанги тибби ниёгон”(1, 2, 3), Воҷаномаи тиббӣ (1, 2), Энциклопедияи мухтасари тиббӣ (1, 2, 3, 4, 5), “Истилоҳоти тиббӣ”, ”Истилоҳоти анатомӣ”, ”Шарҳи истилоҳоти тиббӣ”, “Канзи шифо”, ”Ҳазинаи тибби қадим”, ”Фарҳанги беназир” ба таври васеъ истифода шуд.

Навгони илмӣ таҳқиқот. Дар диссертатсия бори нахуст вижагиҳои сохторӣ ва луғавӣ-маъноии истилоҳоти тиббии “Донишнома”-и Ҳаким Майсарӣ мавриди таҳқиқ қарор гирифтаанд. Истилоҳоти тиббӣ аз ҷиҳати сохтор, маъноӣ луғавӣ, мавқеи корбурди онҳо бо муқоиса (дар мавридҳои зарурӣ) бо таҳқиқоти олимони забоншинос, фарҳангу луғатномаҳо мавриди таҳқиқи диссертатсионӣ қарор гирифтааст. Дар диссертатсия мавқеи корбурди истилоҳоти тиббии тоҷикӣ ва иқтибосӣ муайян карда шудааст. Масъалаи таснифоти истилоҳоти тиббӣ аз ҷиҳати маънӣ ва нақши воситаҳои калимасоз дар истилоҳосозӣ муайян гардида, андешаҳои муҳаққиқон дар хусуси имконоти истилоҳосозии забони тоҷикӣ тақвият дода шудаанд.

Нуктаҳои асосии ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

1. Таҳқиқи принципҳои шинохти калимаву истилоҳоти тиббӣ, аз ҷумла вожа ва истилоҳоти тиббӣ ва таснифоти онҳо дар диссертатсия аз рӯйи назарияҳои забоншиносони тоҷику рус ба роҳ монда шудааст.

2. Таҳқиқи вижагиҳои маъноӣ ва сохтори истилоҳоти тиббӣ дар заминаи таҳқиқоти мавҷудаи назариявӣ ва амалӣ аҳаммияти хоссае касб кардаанд.

3. Мавқеъ ва мақоми истилоҳоти тиббии “Донишнома”-и Ҳаким Майсарӣ дар ташаккули истилоҳоти тиббӣ, инкишофу тақомули истилоҳгузинии тиббии муосир хеле назаррас аст.

4. Вижагиҳо, умумият ва ҷойгоҳи корбурди истилоҳоти тиббии “Донишнома”-и Ҳаким Майсарӣ дар муқоисаи онҳо бо истилоҳоти тиббии муосир ошкор мегардад.

5. Арзиш ва аҳаммияти калимаву истилоҳоти тиббии “Донишнома”-и Ҳаким Майсарӣ, мансубияти онҳо ба соҳаҳои гуногуни тиб дар заминаи баррасии муфассал ва таснифоти ҳамаҷонибаи онҳо равшан мегардад.

Аҳаммияти назариявӣ диссертатсия.

Аҳаммияти назариявӣ диссертатсия аз он иборат аст, ки муқаррароти диссертатсияи мазкур метавонад барои рушди минбаъдаи илми истилоҳшиносии тоҷик, аз ҷумла, барои танзими истилоҳоти тиббии тоҷикӣ, барои муқаррар кардани меъёрҳои истилоҳгузинӣ, интихоби истилоҳ, барои муайян кардани сохтори истилоҳоти тиббӣ, калимасозӣ, баромади калимаҳо ва барои пешбурди этимологияи забони тоҷикӣ мусоидат намояд. Ҳамчунин диссертатсияи мазкур метавонад ҳамчун замина барои таҳқиқоти минбаъда дар самти истилоҳшиносӣ, вожашиносӣ ва калимасозӣ истифода шавад.

Аҳаммияти амалии диссертатсия дар он аст, ки маводди диссертатсия, муқаррарот ва хулосаҳои он метавонад дар таҳияи курсҳои истилоҳшиносӣ, таҳияи курси истилоҳоти тиббии забони тоҷикӣ, барои таҳияи курси калимасозии забони тоҷикӣ, курсҳои махсуси таърихи забони тоҷикӣ истифода шавад.

Маводди диссертатсия метавонад барои таҳияи луғатҳои соҳавии забони тоҷикӣ, луғати истилоҳоти тиббӣ, луғати калимасозии забони тоҷикӣ истифода бурда шавад. Ҳамчунин диссертатсия метавонад барои таҳияи корҳои магистрӣ ва корҳои минбаъдаи пажӯҳишҳо дар самти забони адабии тоҷик, забони давраи классикии забони тоҷикӣ ва истилоҳотшиносӣ истифода шавад.

Мутобиқати мавзӯи диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ.

Мазмун ва муҳтавои диссертатсия ба шиносномаи илмӣ: ихтисоси 6.2.1. - Забони тоҷикӣ комилан мувофиқат мекунад.

Саҳми шахсии довталаби дараҷаи илмӣ дар таҳқиқ. Дар диссертатсия бори нахуст дар заминаи омӯзиши ҳамаҷонибаи маводди таҳқиқшаванда вижагиҳои сохторӣ ва луғавӣ-маъноии истилоҳоти тиббии “Донишнома”-и Ҳаким Майсарӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст.

Тасвиби амалисозӣ ва натиҷаҳои таҳқиқот. Диссертатсия дар ҷаласаи васеи кафедраи забони тоҷикии МДТ “Донишгоҳи давлатии тиббии Тоҷикистон ба номи Абӯалӣ ибни Сино”(суратҷаласаи №10 аз 16.01.2023) муҳокима гардида, дар ҷаласаи муштараки шӯбаҳои забони тоҷикӣ, фарҳангшиносӣ ва истилоҳоти Институти забон ва адабиёти ба номи Абуабдуллоҳ Рӯдакии АМИТ (суратҷаласаи №5 аз 22.05.2025) муҳокима ва баррасӣ шудааст.

Муҳтаво ва натиҷаҳои диссертатсия дар 16 мақолаҳои тақризшавандаи КОА ҚТ ва дар семинару конференсияҳои

байналмилалӣ: «Таҳлили сохтори чанд гиёҳи шифобахш дар «Донишнома» -и Ҳаким Майсарӣ» (ш. Душанбе, 3-юми июли соли 2018), «Мавқеи соматизми «сар» дар «Донишнома»-и Ҳаким Майсарӣ» (ш. Душанбе, 26-уми октябри соли 2019), «Мавқеи калимаҳои мураккаб дар «Донишнома»-и Ҳаким Майсарӣ» (ш. Душанбе, 19-уми апрели соли 2019), «Мавқеъ ва истеъмоли номи бемориҳо дар «Донишнома»-и Ҳаким Майсарӣ» (ш. Душанбе, 27-уми ноябри соли 2019), «Мавқеи соматизмҳо дар «Донишнома»-и Ҳаким Майсарӣ» (ш. Душанбе, 27-уми ноябри соли 2020), «Истеъмоли вожаҳои таркибӣ дар «Донишнома»-и Ҳаким Майсарӣ» (ш. Душанбе, 17-уми ноябри соли 2021) ва конференсияҳои **ҷумҳуриявӣ:** «Мавқеъ ва истифодаи вожаҳои иқтибосии ҷунонӣ дар «Донишнома»-и Ҳаким Майсарӣ» (ш. Душанбе, 25-уми ноябри соли 2022), «Беъзе андешаҳо доир ба хусусиятҳои истилоҳоти содаи тиббӣ дар «Донишнома»-и Ҳаким Майсарӣ» (ш. Душанбе, 27-уми ноябри соли 2020) «Мавқеи истилоҳоти тиббии арабиасос дар «Донишнома»-и Ҳаким Майсарӣ» (ш. Душанбе, 1-уми декабри соли 2023), «Роҷеъ ба нақши ду пасванди калимасоз дар сохтани истилоҳоти тиббӣ (дар асоси маводди Донишнома»-и Ҳаким Майсарӣ)» (ш. Душанбе, 5-уми октябри соли 2024) ва ғ. дар маҷмуаву маҷаллаҳои гуногуни илмӣ нашр гардидаанд.

Сохтори рисола. Рисола аз муқаддима, 3 боб, хулоса ва феҳристи адабиёт, замимаҳо иборат буда, 240 саҳифаи чопи компютериро дар бар мегирад.

БОБИ 1. ОМУЌИШИ ИСТИЛОҲОТИ ТИББӢ ДАР ЗАБОНШИНОСӢ

1.1. Масъалаҳои назарии таҳқиқи истилоҳоти тиббӣ дар забоншиносии умумӣ

Истилоҳот як соҳаи илми забоншиносӣ буда, дар тули қарнҳо бо вижагиҳои хеш тавачҷуҳи аҳли илмро ба худ ҷалб кардаанд. Дар забоншиносии рус ва хориҷӣ пештар аз донишмандони тоҷик як қатор пажуҳишҳо ба анҷом расидаанд, ки бештари муҳаққиқон доир ба шинохт, муайян кардани истилоҳот аз калимҳои маъмулии забон ибрози назар намудаанд.

Забоншиносони рус Г.О. Винокур, А.А. Реформатский, В.П. Даниленко Д.С. Лотте ва забоншиносони ватанӣ М.Ҳ. Султонов, С. Назарзода, П.Г. Нуров, А. Капронов, М. Шакурӣ, Н. Шарофов, Ш. Рустамов, Д. Саймиддинов, С. Қодирӣ ва дигарон кӯшидаанд, ки доир ба меъёри истилоҳ, аломатҳои истилоҳ, тафовути истилоҳ аз дигар унсурҳои фикру андешаҳои арзишманд баён кунанд.

Вижагиҳои маъноӣ, луғавӣ, этимологӣ, сохторӣ, аломату нишонаҳои истилоҳоти илмӣ тавачҷуҳи донишмандону забоншиносонро бештар ҷалб намудааст. Аз ин сабаб, дар сарчашмаҳо ва адабиёти илмӣ гуногунандешӣ ҷой дорад ва то ҳанӯз он амал мекунад.

А.А. Реформатский дар асараш “Введение в языковедение” (“Муқаддимаи забоншиносӣ”) [2004 барориши 5-ум] чунин аломатҳои истилоҳотро нишон додааст: “Истилоҳ калимаҳои махсус барои таъиноти махсус, яқрангии ифодаи маъно, номгузорӣ дар илм, техника, сиёсат ва дипломатия”[76, 115].

Д. С. Лотте таҳқиқоти мукаммалеро ба анҷом расонида, принципу талаботи истилоҳотро ба миён гузошт ва чунин аломатҳои истилоҳотро зикр намудааст: якмаъноӣ, системанокӣ, аниқии маҳдудияти маъно ва ифодаи дурусти мафҳум, аз обуранги бадеӣ ва хусусияти муассирӣ

маҳрум мебошад, муродиф, муодил ва айният надорад, кӯтоҳ ва хушоҳанг аст [40, 115].

Ин нишонаҳои истилоҳотро дар интиҳоб ва корбурди истилоҳот истифода намудан зарур аст.

Забоншинос дар мавриди тафовути истилоҳ аз вожаи муқаррарӣ бар он назар аст, ки истилоҳ ба матн ниёз надорад, ҳамчун истилоҳи як соҳаи муайян дар матн истифода мешавад, дар алоҳидагӣ метавонад истифода гардад, якмаъно бошад.

Аломатҳои баённамудаи ин муҳаққиқ на ҳамаи аломатҳои мафҳуми истилоҳотро дар бар мегиранд.

Муаллифони китоби “Лексикаи забони адабии тоҷикӣ” [1997] дар фасли “Истилоҳ ва истилоҳсозӣ” махсусиятҳои истилоҳҳоро қайд намуда, саҳеҳ баён намуданд, ки “маънои калима танҳо дар матн, дар алоқамандӣ бо калимаҳои дигар равшан мегардад, аммо истилоҳ берун аз матн ҳам маънои муайяни худро нигоҳ медоранд. Масалан, калимаҳои фонетика, синтаксис, аффикс. ва ғ. ҳамеша маънои ягона ва муайян доранд” [51, 125].

Дар ин сарчашма чунин аломату нишонаҳои истилоҳот шарҳ ёфтааст: 1. истилоҳот хусусияти умумиистеъмоли надоранд; 2. терминҳо ҳамеша ба сӯи якмаъноӣ – маънои ягона доштан тамоюл мекунанд; 3. онҳо аз обуранги бадеӣ-эмотсионалӣ маҳруманд; 4. хусусияти калимасозӣ надоранд; 5. хулласи моҳияти масъаларо бо як калима ифода менамоянд; 6. аксари онҳо ба забони дигар айнан тарҷума намешаванд, балки ба тариқи эзоҳӣ тарҷума мешаванд; 7. истилоҳҳо ба фонди асосии луғавӣ дохил намешаванд; 8. онҳо бештар дар забони дипломатия ва соҳаҳои ҷудогона истеъмол карда мешаванд [51, 127].

Мо ба ин таъиноти муҳаққиқон розӣ шуда наметавонем, зеро яке аз роҳҳои асосии густариши истилоҳот бо ёрии воситаҳои калимасоз

сохта шудани онҳо мебошад. Имрӯз дар ташаккули истилоҳоти миллӣ нақши воситаҳои калимасоз барҷаста аст.

Дар замони соҳибистиқлолии кишвар таваҷҷуҳи махсус ба истилоҳоти миллӣ дода шуд. Барои ба танзим даровардани истилоҳоти илмии забони тоҷикӣ Кумитаи забон ва истилоҳоти назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ташкил гардид. Мақсади асосии Кумита ба низом даровардани истилоҳоти миллӣ, таҳияи фарҳангҳои соҳавӣ, ному номгузорӣ дар кишвар ва дигар масъалаҳои мубрами забони меъёриро дар бар мегирифт. Ҳар сол дар Кумита доир ба масъалаҳои мубрами соҳаи забони адабӣ, аз ҷумла истилоҳот чандин конфронси илмӣ, ҷамъомадҳо доир менамоянд. Д. Саймиддинов дар баромадаш дар конфронси ҷумҳуриявии илмӣ “Танзим ва корбурди истилоҳот дар забони адабӣ” [2014] таъкид карда буд, ки “Корбурди истилоҳот аз нигоҳи арзишҳои миллии забони давлатӣ ва мақоми он дар ҷомеа бояд ташхис ва арзбӣ шавад [147, 8]. Ин пешниҳоди забоншинос бомаврид ва муҳим аст, зеро мо имрӯз истилоҳоти миллии худро танзим намуда, аз усулу қолибҳои истилоҳосозии суннати забони тоҷикӣ истифода барем, фарҳангу луғатномаҳои соҳавиро таҳия ва дастраси хонанда гардонем.

Дар забони адабии тоҷикӣ дар корбурди истилоҳот ҳанӯз мушкилот кам нест. Масалан, дар бештари соҳаҳо истилоҳот бо муродифҳояш корбаст мегардад, ки қобили қабул нест. Имрӯз дар бисёр маврид мо мебинем, ки барои ифодаи як мафҳум ду ва ё зиёда истилоҳ истифода мегардад. Чунончи: дилшинос, кардиолог, саратоншинос, омосшиносӣ ва ғ.

Т. Шокиров дар мақолааш “Истилоҳ, истилоҳшиносӣ ва мушкилоти он дар забони тоҷикӣ” барои ба низом даровардани истилоҳоти миллӣ ибрази назар намуда, зикр кардааст, ки сермаъноӣ унсури номатлуби истилоҳот мебошад ва дар забони тоҷикӣ як истилоҳ

бо ду ва ё зиёда маъно истифода мегардад, бояд истилоҳот якмаъно бошад. Муҳаққиқ бар он назар аст, ки *“Танҳо дар сурати бо наширияву речаи муайяну мушаххас мавриди баррасӣ қарор додани истилоҳвожаҳои забон мо метавонем вазъи амалии ин соҳаро ба танзим дарорем. Зеро луғати истилоҳотӣ чун воҳиди махсуси забон аз воҳидҳои дигар фарқ дорад. Он зарурат, пайдоиш, доира, дараҷа, маҳсулноки, сохтор, ифодаи маъноӣ, мансубият, мустақилияти маъноӣ (аз матн), тобишу ҷило, таъриф, муассирӣ ва ҳадафи истифодаи хосро дорост”* [110, 32].

Ихчамию муҷазӣ, пурмаънову дақиқӣ, содагӣ ва шууррасӣ аз талаботҳои дигари истилоҳот мебошад ва риояи ин талабот муҳим ва зарур аст.

Яке аз омилҳои асосии корбурд ва интихоби истилоҳоти миллӣ ин истифода аз захираи луғавии забон маҳсуб меёбад ва ин усулро Абуалӣ ибни Сино дар офаридани осори илмии хеш ба кор бурда буд.

Қисми асосии донишҳои касбӣ бо истилоҳоте асос ёфтааст, ки дар матнҳои махсус амал мекунанд ва вобаста ба ин, дар истилоҳот имрӯз ба рушд ва ташаккули зерсистемаҳои соҳавӣ аҳаммияти зиёд дода мешавад.

Муҳимии омӯзиши амиқи истилоҳот ва системаҳои онҳо ба афзоиши нақши муносибатҳои тандурустӣ дар ҷомеаи ҳозираи ҷаҳонӣ, ки давраи инкишофи босуръатро аз сар мегузаронад, вобаста аст. Тағйироте, ки дар тибби ҷаҳонӣ ба амал меояд, ба соҳаи истилоҳот низ таъсир расонида, бо аз нав дида баромадани маҷмуи воҳидҳои истилоҳот, вазъи онҳо, робитаҳои системавӣ алоқаманд аст: истилоҳоти нав пайдо мешаванд, маъно ва шакли онҳо тағйир меёбанд, ҳамчун воҳидҳои маъмул дар истилоҳот фаъолона истифода мешаванд.

Омӯзиш ва таҳқиқи истилоҳоти тиббӣ дар забоншиносии умумӣ, хусусан, рус дар таҳқиқоти В.А. Бахтияров [1969], М.В. Лос [1969], З.Т.

Джабиев [1977], С.Г. Казарина [1991] ва дигарон мавриди таваҷҷуҳ қарор гирифтааст.

Тиб як ҷузъи муҳимми фаъолияти инсонӣ маҳсуб ёфта, дар ин самт як қатор асару рисолаҳои илмӣ таълиф ёфтаанд, ки метавонанд дар баррасии минбаъдаи истилоҳоти тиббӣ дар забоншиносӣ чун сарчашма истифода гарданд.

Бояд зикр кард, ки истилоҳшиносони рус дар ин самт муваффақтар ба ҳисоб мераванд. Ин муҳаққиқон дар пажуҳишҳои хеш доир ба бемориҳои сироятӣ, осебҳо, истилоҳоти соҳаҳои шикастабандиву осебшиносӣ, саратоншиносиву ҷарроҳӣ маълумоти мукамал додаанд.

Осори таҳқиқотии ба тиб бахшидашударо аз ҷиҳати объект ба ду гурӯҳ тасниф намудан мумкин аст: 1. Осори таҳқиқотӣ доир ба истилоҳоти соҳаи тиббӣ; 2. Фарҳангу луғатҳои дар соҳаи тиб мурабтабгардида.

Дар ташаккули истилоҳоти тиббӣ калимасозӣ нақши муҳим ва назаррасро дорад. Яке аз василаҳои босуръати пайдо шудани истилоҳоти нав бо роҳи морфологӣ сохта шудани истилоҳоти тиббӣ мебошад. Таҳқиқоти Новодранова В.Ф. “Латинские основы медицинской терминологии: именное словообразование” (“Асосҳои истилоҳоти тиббии лотинӣ: калимасозии исм”) [1990] доир ба тавассути пасванду пешвандҳо сохта шудани истилоҳоти тиббӣ ва нақши ҳиссаҳои нутқ ҳамчун воситаи маънодор бахшида шудааст. Дар ташаккули истилоҳоти тиббӣ, унсурҳои лотинӣ ва лотинию юнонӣ бо ҳамдигар васл мегарданд, маъноҳои нав пайдо мекунанд, ба таркиби нав ворид мешаванд, қолибҳои нав ташкил мекунанд.

Муҳаққиқ С.Г. Казарина дар рисолааш “Валентностные характеристики терминов глаголов подязыка медицина” (“Тавсифи

валентнокии истилоҳфеълҳо дар забони тиб”) [1991] дар мавриди валентнокии истилоҳоти тиббӣ пажӯшишро ба анҷом расонидааст. Дар ин таҳқиқот доир ба нақши феъл дар ташкили истилоҳоти тиббӣ суҳан меравад.

Яке аз самтҳои асосии омӯзиши истилоҳоти тиббӣ дар забоншиносӣ лексикаи иқтибосӣ ва байналмилалии тиббӣ маҳсуб меёбад.

Таҳқиқоти Л. Бесекирска “Интернациональная лексика в медицинской терминологии русского языка” (“Лексикаи байналмилалӣ дар истилоҳоти тиббии забони русӣ”) [1991] ба ҳамин самт бахшида шудааст. Дар рисола қайд шудааст, ки хусусияти забони тиб, ки хусусияти объекти тиб – шахсро инъикос мекунад, дар забонҳои гуногун корбаст мегардад. Ин боиси чандзабонии истилоҳоти тиббӣ гардид: дар муоширати дохилии тиббӣ табибон аз лотинӣ ё шаклҳои истилоҳоти юнонӣ-лотинӣ истифода мебаранд ва дар муоширати берунии байни табиб ва бемор истилоҳоти миллӣ бартарӣ доранд.

Хусусияти асосии матнҳои тиббии асри XIX дар он зоҳир мегардад, ки онҳо сарчашмаи муҳимми интихоби воситаҳои забонӣ мебошанд, ки дар ҳама самтҳои забон мушоҳида мешавад ва аз рушди услуби илмӣ дар забони адабӣ гувоҳӣ медиҳад.

Пажӯшиши А.Г. Минго “Таснифоти мавзуии лексикаи тиббӣ (дар мисоли мероси хаттии забони русии асрҳои X-XVII)” [2022] ба яке аз масъалаҳои мубрам-омӯзиши истилоҳоти тиббии мероси хаттии асрҳои X-XVII бахшида шудааст.

Дар як давраи муайяни таърихӣ дастхатҳо истифодаи тағйирёбандаи воҳидҳои истилоҳотӣ, калимаҳои маъмулӣ, сохторҳои синтаксисиро дар бар мегиранд, ҳатто имлои баъзе истилоҳот метавонад якчанд вариант дошта бошад. Пажӯшишгар бар он назар аст, ки дар

забони русӣ илми тиб дар ин аср устуворона дохил шуд, яъне ба забони русӣ миқдори зиёди китобҳои дарсӣ тарҷума ва нашр карда шуданд, ки дар солҳои 1859—1860 барои ба забони русӣ гузаштани таълими донишҳои тиббӣ мусоидат карданд. Инчунин муҳаққиқ дар мавриди забони лотинӣ ҳамчун забони илми тиб чунин ибрози назар намудааст: *Дар баробари ин, забони лотинӣ дар соҳаи тиб фаъолона истифода мешавад: таърихи тиббии беморон бо забони лотинӣ навшта мешавад, агар истилоҳоти русӣ нофаҳмо бошад, табибон ба истилоҳоти лотинӣ мегузаранд, ин дар шакли хаттӣ махсусан муҳим боқӣ мемонад* [46,3].

А.Г. Минго истилоҳоти тиббии дастхатҳои мероси хатти асрҳои X-XVII -ро аз ҷиҳати мавзӯӣ ба чунин гурӯҳҳо даврабандӣ намудааст: истилоҳоти анатомӣ, физиологӣ, нозологӣ, стоматологӣ, номи мавод ва растанӣҳои доруворӣ, калимаҳои ифодакунандаи рӯй, фаъолияти табибӣ. Истилоҳоти анатомӣ бошад боз аз ҷиҳати мавзӯӣ ба панҷ гурӯҳ тасниф карда шудааст.

Инкишофи минбаъдаи забони тиб, умуман ва зерсистемаҳои истилоҳотии он, аз ҷумла, тавассути ба тиб ҷорӣ намудани усулҳои нави ташхиси асбобҳои беморон, дар тиб истифода бурдани дастовардҳои биология, химия, физика ва дигар илмҳои ба ҳам алоқаманд сурат мегирад. Аз ин рӯ, истилоҳоти тиббӣ аз ҷиҳати вижагиҳои забонӣ мавриди пажӯҳиши донишмандону муҳаққиқони соҳа қарор гирифтаанд.

Муҳаққиқ Абрамова Г.А. дар рисолааш “Медицинская лексика: основные свойства и тенденции развития” (“Лексикаи тиббӣ: хосиятҳои асосӣ ва тамоюли инкишоф”) [2003] ба масъалаҳои омӯзиши истилоҳ ҳамчун унсури тасвири лингвистии ҷаҳон, мафҳуми истилоҳоти тиббӣ, истилоҳ, воҳиди луғавӣ, воҳиди махсус, луғати ғайритахассусӣ, баъзан ҳамчун синонимҳои матнӣ ба маънои васеъ истифода шудани истилоҳот тавачҷуҳ намуда, чунин ибрози андеша намудааст: “Тибби ҳозиразамон,

чунон ки маълум аст, комплекси илмҳои фаълони инкишофёбанда мебошад, ки номҳои онҳо ҷараёни ба ҳам пайвастании соҳаҳои дониш: тиббию биологӣ, тиббию техникӣ, тиббию химиявӣ, табобатӣ-профилактикӣ ва ғайраро инъикос мекунад. Шумора ва навҳои илмҳои тиб беандоза афзуданд, самтҳо, мактабҳо ва аз ин рӯ, шумораи мафҳумҳо ва истилоҳҳои тиббӣ бо суръатҳои зиёд ташаккул меёбад [1, 5].

Дарвоқеъ, муҳаққиқ дуруст қайд кардааст, ки илми тиб дар ташаккул ва такомил буда, мафҳумҳои нав, истилоҳоти нав ба вуҷуд меоянд, ки аз ҷиҳати забонӣ баррасии онҳо муфид мебошад.

Рисолаи Т.А. Трафименкова дар мавзӯи “Терминология болезней как объект ономаσιологического, семантико-парадигматического и лексикографического исследования” (“Истилоҳоти номи бемориҳо ҳамчун объекти таҳқиқи ономаσιологӣ, семантикӣ-парадигмантикӣ ва лексикографӣ”) [2008] бахшида шудааст. Муҳаққиқ аҳаммияти омӯзиши истилоҳоти тиббиро чунин арзёбӣ намудааст: *“Аҳаммияти баррасӣ ва таҳлили бисёрҷанбаи истилоҳоти тиббии бемориҳои инсонро ифодакунанда дар ҷанбаҳои гуногун: ономаσιологӣ, лексикӣ-семантикӣ, калмасозӣ, этимологӣ ва лексикографӣ метавонад барои муайян намудани вилжаҳои семантикӣ, калмасозии истилоҳот мусоидат намояд”* [88, 6].

Таҳқиқоти муҳаққиқи рус Е.Н. Заргрекова “Истоки и развитие российской медицинской терминологии” (“Сарчашма ва рушди истилоҳоти тиббии русӣ”) [2008] аз се боб иборат буда, доир ба мафҳуми истилоҳ, мавқеи истилоҳоти юнонӣ-лотинӣ дар истилоҳоти тиббии Руссия, ҳодисаҳои ҳаммаъноӣ, ҳамгунаӣ, зидмаъноии забонҳои лотинӣ ва юнонӣ заминаи асосии сохтани истилоҳоти нав, калкаҳои юнонӣ-лотинӣ дар истилоҳоти тиббии русӣ баҳс мекунад. Муҳаққиқ барои ҳалли масъалаҳои гузошташуда аз матнҳои тиббии жанрҳои гуногун истифода намуда, сабаби пажӯиши истилоҳоти юнонӣ-

лотиниро чунин арзёбӣ намудааст: *“Баррасиши вижагиҳои воҳидҳои истилоҳоти юнонӣ-лотинӣ имкон медиҳад, ки маводди тадқиқотӣ ҳангоми таҳияи масъалаҳои назарияи истилоҳот дар фаслҳои гуногуни истилоҳоти тиб истифода шавад. Аҳаммияти назариявии асар бо таҳлили проблемаҳои таъсири мутақобилаи қабатҳои лексика-семантикии байналмилалӣ ва миллӣ, инчунин таҳлили вазъи истилоҳот ва унсурҳои истилоҳи юнонию лотинӣ дар забони илми тиб зиёд мешавад”* [27, 12].

Рисолаи С.И. Маджаева “Медицинские терминосистемы: становление, развитие, функционирование” (“Системаи истилоҳоти тиббӣ: ташаккулёбӣ, рушд, фаъолияткунӣ”) [2012] дар мавриди ба вучуд омадани мафҳумҳои нав, ба вучуд омадани воситаҳои нави луғавӣ, воҳидҳои истилоҳӣ дар натиҷаи фаъолияти маърифатӣ ва истилоҳӣ-эҷодии забони модарӣ дар самтҳои тиб, дар ҷаҳон васеъ паҳн шудани диабетӣ қанд ва СПИД, тақмили усулҳои табобат ва пешгирии онҳо, вусъати ҳамкориҳои байналмилалии тиббӣ, ки ягонакунӣ ва стандартизатсияи истилоҳоти ин соҳаҳои тибро талаб мекунад, баҳс мекунад.

Истилоҳоти тиббӣ яке аз қисматҳои хоси луғатнигорӣ буда, аз рӯйи хусусиятҳои таркибӣ, семантикӣ, калимасозӣ ва услубӣ аз вожаҳои маъмулӣ фарқ мекунанд. Аз ин рӯ, дар системаи луғавии забон ҷойгоҳи хосаеро ишғол менамояд. Таҳлили муносибатҳои сохтории номвожаҳо дар як гурӯҳи ягонаи лексикӣ-семантикии истилоҳоти тиб имкон медиҳад, ки на танҳо муносибатҳои системавӣ дар таркиби луғавии забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ ошкор карда шаванд, балки шахсият ва тафовути падидаҳои лексикӣ-семантикӣ дар муқоиса муайян карда шаванд. Омӯзиши муқоисавии истилоҳоти тиббӣ дар доираи забонҳои мухталиф ҳадафманд буда, аҳаммияти калони амалӣ ва назариявӣ дорад.

Пажуҳиши Н.А. Трофимова “Особенности освоения заимствованной латинской лексики в отраслевой терминосистеме: На материале русской, английской и немецкой медицинской терминологии” (Хусусиятҳои азхудкунии иқтибосоти лексикаи лотинӣ ва системаи истилоҳоти соҳавӣ”) [2004], ба масъалаи муқоисаи истилоҳоти тиббӣ дар забонҳои русӣ, олмонӣ, англисӣ бахшида шудааст.

Дар забонишносии рус дар баробари осори илмӣ дар фарҳангу луғатномаҳо низ ба истилоҳоти тиббӣ эътибори ҷиддӣ дода мешавад. Азбаски яке аз самтҳои муҳимми ташаккулёбии истилоҳот, хусусан, истилоҳоти тиббӣ луғатнигорӣ маҳсуб меёбад, донишмандони рус ба ин масъала эътибори хос зоҳир намудаанд. Дар ин самт як қатор фарҳангҳои соҳавӣ мураттаб гардидаанд. Фарҳангу луғатҳои М.Я. Брейтман “Словарь клинической терминологии” (“Фарҳанги истилоҳоти клиникӣ”)[1929], С.И. Волфсон “Латино-русский медицинский словарь” (“Фарҳанги тиббии лотинӣ-русӣ”) [1957], В.М. Лос “Термины медицинской вирусологии и генетики вирусов” (Истилоҳоти тиббии вирусология ва генетикаи вирусҳо) [1969], К.А. Балакишиев “Термины по анатомии, гисталогии и эмбриологии” (“Истилоҳоти анатомӣ, гистологӣ ва эмбриологӣ”) [1970], В.И. Астраускас “Словарь медицинских терминов на латинском литовском и русском языках” (“Фарҳанги истилоҳоти тиббӣ ба забонҳои лотинӣ ва литвонӣ”) [1980] ва дигаронро номбар кардан мукин аст, зеро ин фарҳангномаҳои тафсирии дузабона ва ё чандзабона ҳамчун сарчашмаи боэътимод дар бораи шинохти бемориҳо, оризаҳо, истилоҳоти анатомӣ, роҳу усулҳои таъобат ба хонанда маълумот медиҳанд.

Ҳамин тариқ, дар забонишносии рус бештар ба масъалаҳои вижагӣҳои истилоҳоти тиббӣ, нақши забони лотинӣ ва юнонӣ дар

ташаккули истилоҳоти тиббӣ, вижагиҳои калимасозиву истилоҳгузинӣ дар ташаккули истилоҳоти тиббӣ таваҷҷуҳ карда шудааст.

1. 2. Масъалаҳои назарии таҳқиқи истилоҳоти тиббӣ дар забоншиносии тоҷик. Истилоҳоти тиббӣ инъикосгари вазъи сиҳатии ҷомеа дар ҳар як даври замон ҳисоб меёбанд. Тибби ҳалқӣ дар сарзамини мардуми ориёнаҷод таърихи куҳан дорад, ки он тавассути дармонгиёҳ сурат мегирифт. Агар ба таърихи илму фарҳанги забони тоҷикӣ дақиқтар нигарем, аввалин ишораҳо дар китоби муқаддаси дини зардуштӣ, Авесто ба назар мерасад. Дар ин асари динӣ беморию ба ду бахш: бемориҳои руҳӣ ва ҷисмонӣ ҷудо намудаанд, ки бесабаб нест. Инчунин, дар бахшҳои Авесто доир ба тиб, роҳҳои муолиҷаи бемориҳо ишораҳо ба чашм мерасанд, ки аз таърихи куҳан доштани илми тиб дар сарзамини ориёӣҳо шаҳодат медиҳад. Масалан, дар «Динкарт» перомуни бемориҳо чунин усулҳои табобат зикр ёфтааст: якум — каломии муқаддас, дуюм — оташ, сеюм — гиёҳ, чорум — корд ва панҷум — доғ кардан. Тавре ки аз кутубу расоили даврони Сосонӣ бармеояд, табобат усулан ба ду навъ анҷом меёфтааст: аввал табобати ҷисмонӣ ва дуввум табобати руҳонӣ, ки тамоми ин нуқот бо каме тағйирот вориди «Тибби набавӣ» гаштааст» [75, 209].

Муҳаққиқи забони форсии миёна (паҳлавӣ) забоншиносии варзида Д. Саймиддинов дар асараш “Вожашиносии забони форсии миёна” [2001] бахшро ба таҳлили узвҳои бадан бахшида, онҳоро дар асоси маводди ду фарҳанг - “Фарҳанги оим-еваг” ва “Фарҳанги паҳлавӣ” мавриди муқоиса ва таҳлил қарор дода, чунин менигорад: “Аз муқоисаи бахшҳои ин ду фарҳангнома истифода ва ё корбурди бештари узвҳои бадан дар тарҷумаҳои паҳлавии Авесто дар нисбати дигар осори паҳлавии китобӣ мушоҳида мешавад. Теъдоди ин гурӯҳи луғот дар тарҷумаи паҳлавии Авесто арзиши матни Авесторо дар фарогирии

истилоҳоти пизишкӣ ва дониши суннати тибби қадим ба хубӣ собит менамояд” [83, 81].

Сипас, забоншинос дар мавриди вижагиҳои таҳаввулоти маъноии номи чанде аз узвҳои бадан дар луғати ахурӣ ибрози андеша намуда, чанде аз ин қисмати лексикаро мавриди таҳлил қарор додааст. Чунончи, доир ба вожаи *кар* ҳамчун иллат ва ё сифати манфии гӯш ибрози назар намудааст.

Дар ташаккул ва такомули истилоҳоти илмӣ, аз ҷумла, истилоҳоти тиббӣ саҳми луғатнигорон басо назаррас мебошад. Дар фарҳангҳои тафсирии забони тоҷикӣ доир ба хусусиятҳои ин ё он беморӣ, гиёҳҳои шифобахш ва номи бемориҳо маълумот гирифтани мумкин аст. Ҳоло барои тақвияти адешаҳоямон шарҳи чанд истилоҳи тиббиро аз фарҳанги тафсирии “Бурҳони қотеъ” меорем:

Орағеш//орғеш ба вазни санамкеш; пӯсти беҳи дараҳти зиришк бошад ва онро дар доруҳои чашм низ ба кор баранд. Калимаи орағеш ба маъноии пӯсти дараҳти зирк омадааст [178, 39].

Истилоҳи **зиришк** синоними зирк мебошад: Зирк растание, ки меваи он ба қадри донаи анор буда, сурхранг мешавад, онро дар ош меандозад, анбарборис, зиришк [189, 523]. Имрӯз низ зирк чун растании давоӣ ба кор бурда мешавад.

Орид//бирид ин луғат аз иттибоъ аст; ва ба маънии давое бошад монанди пиёзи шигофта ва онро аз Сиистон оваранд ва бар бавосир тало кунанд, нофеъ бошад. Ва хӯрдани он занонро хуни ҳайз оварад. Ва ба касри ҳамза низ гуфтаанд, ки бирид-бирид бошад [178, 49].

Остим бар вазн ба маънии остин аст ва хуне бошад, ки аз ҷироҳат равад; ва баъзе ҷироҳатеро гӯянд, ки мундамил шуда башад ва чирк дар миёни он монда бошад; ва сармоеро низ гӯянд, ки ба ҷироҳат занад ва

ҷироҳат ба сабаби он омос кунад; ва ба маънии даҳони зуруф ва авонӣ ҳам омадааст [180, 49].

Академик Муҳаммадҷони Шакурии Бухорӣ дар мақолаи “Истилоҳот ва забони миллӣ” ба масъалаи истилоҳоти миллӣ ибрози назар намуда, хизмати бесобиқаи Абуалӣ ибни Синоро чунин арзёбӣ намудааст: *“Бунёдгузори истилоҳоти форсӣ Абуалӣ ибни Синост, ки солҳои сии садаи XI “Донишнома”-и ҷовидони худро таълиф карда, забони илмии форсиро ба пояҳои баланд бардошт ва донишвожаҳои форсии зиёде эҷод намуд, ки ҳама ҷолибанд ва қисме аз онҳо имрӯз бештар аҳаммият пайдо кардаанд”* [106, 160].

Дарвоқеъ, Абуалӣ ибни Сино дар ташаккули истилоҳоти илмии забон тоҷикӣ-форсӣ хизмати нотакрореро ба анҷом расонидааст, ки барои густариши истилоҳоти миллии забони тоҷикӣ сарчашмаи муҳим ҳисоб мешавад.

Истилоҳоти тиббӣ дар осори насрӣ ва манзуми намояндагони адабиёти классикӣ зиёд ба мушоҳида мерасанд, ки муҳаққиқони осори адибони классикӣ дар ин хусус ишорае кардаанд, ки шарҳи онҳоро ин ҷо ҷоиз донистем.

Забони илм ва услуби нигоришоти осори илмии асрҳои миёна доимо чун маҳаки омӯзиш донишмандону муҳаққиқон қарор дошт ва хоҳад монд.

Дар китоби “Забони миллат-ҳастии миллат” ба масъалаи истилоҳоти илмӣ ва услуби илмӣ таваҷҷуҳи хосае зоҳир шудааст. Дар ин сарчашмаи муътамад зикр гардидааст, ки ташаккули забони илм ва танзими истилоҳоти илмӣ аз лиҳози нигоришот, густариши истилоҳот якранг набуда, балки ба зуҳури шахсиятҳои илмиву фарҳангӣ, мисли Абурайҳони Берунӣ, Абуалӣ ибни Сино, Носири Хусрав, Насириддини Тусӣ ва чанде дигарон алоқамандӣ дорад. Муаллифи ин асар раванди

густариши истилоҳоти илмиро шартан ба шаш давра гурӯҳбандӣ намуда, давраи якумро чунин шарҳ додааст: “Давраи аввал-давраи поягузории истилоҳоти илмӣ ба забони тоҷикӣ, ки аз замони таълифи қадимтарин осори илмии форсӣ шуруъ гардида, то ибтидои ҳукумати Салҷуқиён (1040-1190) идома ёфт. Азбаски бештари осори куҳантарини илмии форсӣ дар рӯзгори давлати Сомониён ва ё бо дархосту ҳидояти амирону зердастони он таълиф тадвин шудаанд, ин давраро метавон давраи сомонӣ номбар кард. Ҳамин давраи аввал воқеан пурбортарин марҳила дар таърихи ташаккули истилоҳоти илмӣ ба забони тоҷикӣ (форсии дарӣ) маҳсуб мегардид” [73, 248].

Дар ин шоҳасари энциклопедӣ доир ба корбурди истилоҳоти илмии тиббӣ дар осори донишмандони асрҳои X-XI маълумот дода шуда, дар қатори бештарин асарҳои илмӣ арзиши баланди илмӣ доштани “Донишнома”-и Ҳаким Майсарӣ ёдовар шудааст.

Забоншинос С. Ҳалимов дар мавриди ташаккул ва тақомули осори илмии соҳаҳои гуногун, аз ҷумла, соҳаи тиббӣ чунин менигорад: “Дар асрҳои XI-XII ва ибтидои асри XIII афкори ҷамъиятии мардумони форсу тоҷик хеле тараққӣ намуда, асарҳои адабиётшиносӣ, фалсафӣ, тиббӣ ва илмҳои дигар ба вучуд омада, доираи ҳудуди забони адабӣ ва истилоҳоти илмии он васеъ мешавад. Ба воситаи ин асарҳо пояҳои услуби илмии забонамон устувор мегардад” [100, 12].

Қ.Ш. Тӯраҳасанов дар рисолааш “Истилоҳоти тиббии пешобшиносӣ дар забони тоҷикӣ” [2005] ба вижагиҳои маъноиву сохторӣ ва нақши истилоҳоти иқтибосӣ дар ташаккули истилоҳоти пешобшиносӣ таваҷҷуҳ намуда, маводди зиёдеро мавриди баррасӣ қарор додааст.

Забоншинос Мирзо Ҳасани Султон ҳангоми баррасии истилоҳоти илмии осори хаттии забони форсӣ-тоҷикӣ ибрози андеша намуда, дар

ташаккули истилоҳоти тиббӣ саҳми нотақрор доштани Ахвайнии Бухорой, Ибни Сино, Муваффақ ибни Алии Ҳиравино таъкид намудааст [48, 38-39].

Муҳаққиқ дар мавриди арзиши илми “Донишнома”-и Ҳаким Майсарӣ чунин баҳо додааст: “Майсарӣ дар тибномаи манзуми худ дар бобати аҳаммияти дониши пизишкӣ ва анвои бемориву дорую табобат маълумоти ҷолиб медиҳад ва аркони дониши инсонро аз чор рӯкн: нуҷум, ҳандаса, пизишкӣ ва илми дин медонад ва пизишкиву динро, ки ба ҳастии равониву ҷисмонии инсон бештар алоқамандӣ доранд, ба илмҳои дигар тарҷеҳ додааст” [48, 56].

Муҳаққиқ ҷолиб ва қобили таваҷҷуҳ будани истилоҳоти тиббии ин асарро таъкид намуда, бар он андеша аст, ки шояд қисме аз истилоҳоти тиббии ин асар ба қалами худи Ҳаким Майсарӣ мансуб бошад.

Мирзо Ҳасани Султон дар асараш фаслро бо номи “Истилоҳоти тиббӣ” унвон намуда, доир ба ташаккул ва тақомули истилоҳоти тиббӣ дар аҳди Сосониён, нақши Донишгоҳи Гундишопур дар ривоҷи илми тиб суҳан ронда, истилоҳоти тиббиро чунин гурӯҳбандӣ намуда, мавриди пажӯҳиш қарор додааст: Истилоҳоти қолбадшиносӣ, истилоҳоти беморшиносӣ (истилоҳоти чашмпизишкӣ, истилоҳоти даҳонпизишкӣ, истилоҳоти бавлияшиносӣ), истилоҳоти дорушиносӣ (истилоҳоти гиёҳшиносӣ, истилоҳоти ҷонваршиносӣ, истилоҳоти маъданшиносӣ) [48, 192-216].

Мирзо Ҳасани Султон дар мавриди дигар асарҳои тиббӣ, аз қабиле “Ҳидоят-ул-мутталимин-фит-тиб”-и Ахвайни Бухорой, “Захираи Хоразмшоҳӣ”-и Исмоили Ҷурҷонӣ, “Китоб-аш-абния-и Муваффақиддин Абумансур Алии Ҳиравӣ, “Донишномаи алоӣ”, “Рағшиносӣ” ё “Рисола дар набз”- и Абӯалӣ ибни Сино маълумоти кутоҳи мухтасарро зикр

намуда, ҷойгаҳи муҳим ва назаррас доштани ин донишмандонро дар ташаккули истилоҳоти илмии тоҷику форс таъкид намудааст [48, 56-67].

Муҳаққиқ маводди фаровонеро оварда, таҳлил менамояд ва ба чунин натиҷа мерасад: “Корбасти истилоҳот ва тарзи ифодаву баёни истилоҳоти тиббӣ дар осори тиббии давраи аввал аз нисбатан истиқрор пайдо кардани истилоҳот ва ташаккули забони илм дар ин аҳд шаҳодат медиҳад. Дар аксари ин осори матлаби нозуки илмии тиббӣ кӯтоҳу муъҷаз ва содаву равон баён гардидааст” [48, 216].

Таҳқиқоти дигаре, ки дар соҳаи тиб бахшида шудааст, монографияи А.И. Юсупов “Истилоҳоти тиббии «Ҳидоят-ул-мутааллимин- фит - тиб”- и Ахвайнии Бухорой мебошад. Муҳаққиқ дар асараш ба хусусиятҳои нигориши осори илмии тоҷикӣ ибрози андеша намуда, ду асари маъруфи илмӣ - “Ҳудудулолам” ва “Ҳидоят-ул-мутааллимин фи-тиб”-и Ахвайнии Бухороиро аз ин ҷиҳат мавриди муқоиса қарор дода, ба чунин натиҷа омадааст: *“Азбаски “Ҳудуд-ул-олам” ва “Ҳидоят-ул-мутааллимин фи-тиб” тақрибан дар як давра таълиф шудаанд, услуби нигориш ва корбасти вожагону истилоҳот дар онҳо хеле шабеҳанд ва баъзе қолибҳои муштаракӣ калимасозӣ дар ин ду асар назари бо зарфҳои кам, андак, бисёр, сер, тамом; сифатҳои бузург, дуруст, дароз сохтани таркибҳои бисёрхоста, андакхоста (сермоя ва каммоя), тамомсурат, бузургустухон, дурустсурат, бисёркиштубарз, дароззиндагонӣ дар “Ҳудудулолам” ва камзиёнтар, бисёрмӯй, камхун, бисёрхоб, тамомандом, серхӯрдагон, дарозоҳанг, дароззиндагонӣ, бузургсӯрохбинӣ ва ғ. дар “Шуморнома” ва “Ҳидоят-ул-мутааллимин” ба назар мерасад* [111, 33].

Муҳаққиқ дар боби дуоми асараш истилоҳоти форсиасли тиббиро аз ҷиҳати маъно ба истилоҳоти анатомӣ, дорушиносӣ, истилоҳоти ифодакунандаи номи амроз, ҳолатҳои табиӣ ва нотабиӣи андом

гурӯҳбандӣ кардааст. Инчунин, истилоҳоти тиббии ин асар аз ҷиҳати сохт ба сода, сохта, мураккаб, таркибҳо ва ибораистилоҳ тасниф гардида, мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст. Боби дигари асари мазкур ба истилоҳоти иқтибосӣ бахшида шуда, дар зерфасли “Истилоҳоти тиббии арабии «Ҳидоят-ул-мутааллимин» бештар ба хусусияти морфологии истилоҳоти арабиасл эътибор дода шудааст. Муҳаққиқ аз натиҷаи таҳлили мавод ба чунин натиҷа расидааст, ки ҷолиб аст: *“Ҷолиби таваҷҷуҳ аст, ки баъзе муодилҳои форсии истилоҳоти арабии дар «Ҳидоят-ул-мутааллимин» фароҳамомада, дар осори илмии донишмандони форсу тоҷик минбаъд мавқеъ пайдо карда, имрӯз низ мавриди истифода қарор доранд, монанди дард ба ивази ваҷъ, рӯдаи борик, дувоздаҳангуштӣ, чашмаи зону, беморӣ, барпечидан, бофта, кандани шикам, нохуна, охӯрак, пай, парда, рағ задан, хун дидан, пайванд, кокутӣ, сафедии чашим, сиёҳии чашим ва ғайра. Қисми дигари истилоҳоти дар ин бахш сохтаи муаллиф муҷазу зебо бошанд ҳам, дар забони илмии имрӯзаи форсӣ-тоҷикӣ мутадовил нестанд, монанди нармустихон, пуштмоза, бофтаи ғунда ва ғайра”*[111, 132].

Пажуҳиши Д.А. Ҳайдарова “Хусусиятҳои истилоҳоти тиббӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ” [2007] ба муқоисаи корбурди истилоҳоти тиббӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ бахшида шудааст. Муҳаққиқ дуруст қайд кардааст, ки дар замони муосир истилоҳоти тиббӣ дар гуфтори шифоҳӣ, забони адабӣ, дар соҳаи ниғаҳдории тандурустӣ, фаъолияти тиб, илм васеъ корбаст мешавад. Аммо то кунун корбурди истилоҳоти тиббӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ ба таври муқоиса пажуҳиш нашудаанд.

Пажуҳишгар А.И. Юсупов доир ба истилоҳоти тиббӣ пажуҳишҳои арзишмандеро ба сомон расонидааст. Яке аз самтҳои асосии таҳқиқоти ин пажуҳишгар омӯзиш ва баррасии мероси хаттии

адабиёти форсӣ-тоҷикӣ махсуб меёбад. Дар мақолаи “Аз таърихи таълифот ва истилоҳоти тиббии забони тоҷикӣ” [2010] доир ба асарҳои илмӣ ба соҳаи тиб бахшидаи донишмандони тоҷику форс, аз ҷумла “Ҳидоят-ул-мутааллимин фи-тиб”-и Ахвайни Бухорӣ, “Китоб-ул-анбия ан ҳақоик-ул-адавин”-и Муваффақиддин Абумансур Алии Ҳиравӣ, “Донишнома”-и Ҳаким Майсарӣ , “Ат-танвир”-и Абумансур Ҳасан бинни Нӯҳ Қамарӣ ва таълифоти Исмоили Ҷурҷонӣ вижагиҳои услубӣ, усулҳои табобат, хусусиятҳои давоии дорувориҳо ва ғайра маълумот дода шудааст. Аз ин таълифот бар меояд, ки осори илмӣ ба тиб бахшидаи донишмандони тоҷик сарчашмаи муҳим барои шинохти бемориҳо, роҳу усулҳои табобат, гиёҳҳои шифобахш ва ғайра мебошанд.

Мақолаи “Донишнома” куҳантарин асари назмӣ пизишкӣ бо забони тоҷикӣ” [2011] дар бобати ҳаёту фаъолияти Ҳаким Майсарӣ, “Донишнома” ва муҳтавои он, услуби нигориши асар, роҳу усулҳои табобат, номи бемориҳо баҳс мекунад.

А.И. Юсупов дар мақолааш “Баъзе хусусиятҳои истилоҳифарӣ дар “Донишнома”-и Ҳаким Майсарӣ” [2014] пажӯҳишро анҷом додааст. Яке аз масъалаҳои, ки дар ин мақола баррасӣ шудааст, вижагиҳои забони нигоришоти “Донишнома” мебошад ва дар ин бора муҳаққиқ чунин ибрази назар намудааст: “Услуби нигориши “Донишнома” низ монанди соири матнҳои манзуму мансури қарни IV ҳиҷрӣ содаву раво буда, дар он аносири услубҳои бадеӣ ва илмӣ ба ҳам омезиш ёфта, аксар бо тақозои вазну қофия овозе ҳизф ё баръакс илова шудааст. Баъзан вожаҳои маъмулӣ ба сифати истилоҳ ба кор рафта, дар бисёр мавридҳо санъатҳои бадеӣ, монанди тазоду ташбеҳ ва маҷозу киноя ба таври васеъ дида мешаванд” [158, 74].

Дарвоқеъ, забон ва тарзи баёни ин тибнома содаву раво ва шево мебошад ва зуд ба завқи хонанда менишинад.

Забоншинос Ш. Ҳайитова ҳангоми пажӯҳиши истилоҳоти тиббии “Захираи Хоразмшохӣ” [2016] муҳимияти омӯзиши истилоҳоти тиббиро зарур дониста, як қатор вожаву истилоҳоти тиббиро аз ҷиҳати семантика баррасӣ намудааст.

Забоншинос А. Байзоев дар асараш “Истилоҳот ва калимасозӣ дар “Донишнома”-и Абуалӣ ибни Сино” [2016] дар мавриди таҳқиқи истилоҳоти илмӣ ба истилоҳоти тиббӣ низ таваҷҷуҳ намудааст.

Муҳаққиқ Н. Ҳусанбоев дар мақолааш “Хусусиятҳои истилоҳоти юнонӣ дар «Ҳазинаи тибби қадим»-и Ҳомидҷон Зоҳидов” [2019] доир ба корбурди истилоҳоти иқтибосӣ ибрази андеша намуда, мавқеи истифодаи истилоҳоти юнонӣ дар забони тоҷикӣ чунин арзёбӣ намудааст: *Истилоҳоти тиббӣ дар «Ҳазинаи тибби қадим» бо риояи анъанаи муосири фарҳангшиносии тоҷикӣ аз рӯи тартиби алифбои забони тоҷикӣ ҷой дода шудаанд. Аксари онҳоро вожаҳо ва ибораистилоҳҳои аслии забони тоҷикӣ ва иқтибосии забони арабӣ ташиқ медиҳанд. Ба ғайр аз он, боз калима ва ибораистилоҳҳои иқтибосии юнонӣ, суриёнӣ ва ҳиндӣ низ ба назар мерасанд. Боиси тазаққур аст, ки истилоҳоти тиббии иқтибосии юнонӣ дар осори тиббии қадим мавқеи ба худ хосро ишғол мекунанд. Зеро дастпарварони ин гавҳораи тамаддуни башар на танҳо дар илми фалсафаву мантиқ, балки дар улуми дигар, аз ҷумла, тиббӣ низ дорои мақоми махсус буданд ва як гурӯҳ истилоҳоти юнониасли ин соҳа, ки гузаштагон ва имрӯзиён аз онҳо истифода кардаву мекунанд, далели ин гуфтаҳо мебошанд. Табиаст, ки истилоҳоти юнониасл ба асарҳои марбути ин соҳа ворид гардида, имрӯз низ дар гардиши мебошанд [150, 88].*

Рисолаи илмӣ Т. А. Назаров “Вижагиҳои луғавию маъноӣ ва сохтори истилоҳоти даҳонпизишкӣ дар муқоисаи забонҳои тоҷикӣ ва олмонӣ” [2022] ба муқоисаи истилоҳоти тиббӣ мансуб ба бахши

даҳонпизишкӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва олмонӣ бахшида шудааст. Муҳаққиқ ба таҳлили муқоисавии истилоҳоти тиббӣ дар соҳаи даҳонпизишкӣ таваҷҷуҳ намуда, истилоҳоти тиббии даҳонпизишкиро аз ҷиҳати сохтор ва семантикаву решашиносӣ ба риштаи таҳқиқ кашидааст. Муҳаққиқ кӯшидааст, ки воситаҳо ва усулҳои самараноки ташаккули истилоҳоти навини соҳаи даҳонпизишкиро муайян кунад. Рисолаи мазкур аз се боб иборат буда, муҳаққиқ истилоҳоти ин самти тибро аз ҷиҳати мавзӯ ва сохтор гурӯҳбандӣ намуда, маводди фаровонеро дар забонҳои муқоисашаванда таҳлил намуда, хулосаҳои дақиқи илмӣ баровардааст.

Н. Ҳусанбоев истилоҳоти юнониро аз ҷиҳати семантика ва мавзӯ боз ба зергурӯҳҳо тасниф ва баррасӣ намудааст.

Дар мақолаи О. Қосимов, Ф. Неъматзода “Тавзеҳи чанд мафҳуми тиббӣ дар фарҳанги тафсирии устод Айнӣ” шарҳи чанд истилоҳоти тиббӣ дар асоси луғати нимтафсилии устод Айнӣ таҳқиқ гардидааст.

Масъалаи дигаре, ки дар мавриди истилоҳоти илмии тоҷикӣ диққати аҳли илмро ба худ кашидааст, вазъи истилоҳнигорӣ ва интихобу корбурди истилоҳоти илмӣ дар забони муосири тоҷикӣ мебошад.

Ҳар рӯз дар саҳифаи рӯзномаву маҷаллаҳои илмиву оммавӣ истилоҳоти зиёдеро мушоҳида мекунем, ки барои истифодаи умум қарор гирифтаанд ва қисме ба меъёри забони адабӣ мувофиқ бошанд, бархе аз онҳо ба талабот ҷавобгӯ нестанд. Забоншинос Д. Саймиддинов дар хусуси вожаҳои *эм* ва *эмкунӣ*, ки айни замон ҳамчун истилоҳоти тиббӣ дар истеъмол мебошанд изҳори нигаронӣ карда, чунин менависад: “*Дар ҳар маврид дар сурати истифодаи ин вожа дар миёни мардум ба маънои туркӣ –ӯзбекӣ он, ки ба истилоҳи илмӣ муосир иртибот надорад ва ба тибби мардумӣ бар мехӯрад, дар тибби муосир бо далелҳои вижагии маъно наметавонад барои як истилоҳи илмӣ муосир ба кор бурда шавад*” [83, 200].

Муҳаққиқи забони матбуот М. Ғозиев дар рисолааш “Корбасти вожаҳои иқтибосии арабӣ дар матбуоти тоҷикӣ” [2012] ба масъалаи истифодаи истилоҳоти арабӣ дар забони матбуот низ эътибор додааст. Мавсуф истифодаи фаровони истилоҳоти арабиасосро дар забони ВАО ба ду омил алоқаманд медонад: *“Аввалан, мақоми давлатӣ гирифтани ва зарурати ба забони тоҷикӣ ифода кардани мафҳумҳои то ҳол бо калимоти русӣ ва байналмилалӣ ифодашавандаро ба миён овардааст. Дуввум, асри технологияи нави компютерӣ ва иттилоотӣ водор месозад, ки барои ифодаи мафҳуми ашӯҳои нави замонавӣ забони тоҷикӣ низ калимаҳои нав диҳад. Ин ду зарурат ҳоло боиси он гафтааст, ки мо ба забонҳои русиву аврупоӣ ва беш аз ҳама забони арабӣ муроҷиат кунем”* [20, 41].

Ин ду зарурати зикргардида ба андешаи мо барои бештар корбурди истилоҳоти арабӣ сабаб шуда наметавонад. Мо бояд аз имконоти дохилии забон, воситаҳои истилоҳофаринӣ, калимасозӣ истифода барем.

Мавсуф дуруст таъкид кардааст ва мо бояд дар интихоби истилоҳоти илмӣ нозукбин бошем ва меъёри истилоҳгузинии забонро риоя намоем. Мо низ ҷонибдори онем, ки ба ҷойи вожаи “эмкунӣ” калимаи “обилакӯбӣ” истифода гардад.

Муҳаққиқ М.К. Шодиматова як қатор мақолаҳоро доир ба корбурди истилоҳоти тиббӣ дар забони матбуот, роҳҳои тарҷумаи истилоҳоти тиббӣ ва дигар масъалаҳо ибрози андеша намудааст.

Забони ВАО ҳамчун забони меъёри табиати имрӯзаи забонро инъикос мекунад ва роҳи усулҳои пайдоиш ва корбурди истилоҳоти миллиро барои хонанда дастрас мекунад. Бархе аз истилоҳоти тиббӣ бо роҳи тарҷума, бархе бо доштани муодилҳо ва қисме бе тарҷума мавриди истифода қарор мегиранд. М. К. Шодиматова роҳи омилҳои густариши истилоҳоти тиббии забони тоҷикиро дуруст қайд намудааст: *“Рушди*

босуръати соҳаи тиб-афзоиши тарзу усулҳои нави таъхис ва табобати бемориҳо, навъҳои муосири ҷарроҳӣ ва амалиёти дигари тиббӣ сабаб гардиданд, ки имрӯз дар ин самт истилоҳоти бешуморе ҳам бо истифода аз захираи луғавии забони миллӣ ва ҳам ибораистилоҳоти аз ҷузъи тоҷикӣ ва ҳам калимаи иқтибосӣ таркибёфта ё бо ифодаи худ калимаи иқтибосӣ ба назар мерасад” [151, 163].

Дар робита ба ин масъала бояд ёдовар шуд, ки фарҳангу луғатҳои тиббӣ мурағаб гардидаанд, ки истилоҳоти тиббиро дар бар мегиранд, дар рушду такомули истилоҳоти соҳаи мазкур нақши муҳими илмию амалӣ доранд. Имрӯз илми фарҳангшиносии тоҷик пешсаф буда, баъди соҳибистиқлолии кишвар дар соҳаи тиб фарҳангҳои соҳавии якзабона, дузабона таълиф гардиданд, ки зикри чанде аз онҳоро ҷоиз донистем: “Фарҳанги тиббӣ ниёгон” 20 ҳазор истилоҳоти давраи қадимро дар бар мегирад ва барои омӯзиши осори тиббии ниёгон кӯмак хоҳад кард.

Фарҳанги дигар “Энциклопедияи мухтасари тиб” мебошад, ки дар панҷ ҷилд мурағаб гардидааст ва дастоварди бузургест дар соҳаи тиб.

1. 3. Маълумот дар бораи қадимтарин осори илмии тиббӣ дар забони форсии тоҷикӣ. Тағйироти сиёсии охири асри X, яъне аз байн рафтани давлати Сомонӣ, ба Мовароуннаҳр соҳиб шудани Қарахониҳо ва ба дасти Ғазнавиён гузаштани Хуросон ба ҳаёти илмӣ, фаннӣ ва адабии халқи тоҷик таъсир расонид. Дар натиҷаи ҷангҳои пай дар пай ва задухӯрдҳои дохилӣ низоми муқаррарии ҳаёти мардуми эронинаҷод аз байн рафт, ки он ба тараққиёти илм ва маданияти халқҳои Осиёи Миёна, пешрафти забони дарӣ ва адабиёти тоҷик таъсири манфӣ расонид.

Ба вуҷуд омадани давлати бузурги Ғазнавиён ва ба як марказ муттаҳид гардидани тамоми хоки Хуросон, Ҷағониён, Хатлон, Тахористон, қисми асосии Эрон ва шимолӣ Ҳиндустон барои рағнақи

илму фан ва адабиёт аз нав баъзе шароит ва имкониятҳоро фароҳам овард.

Нашъунамои илму фанни асри X, ки дар шароити истиқлолияти давлатӣ ба амал омад, дар асрҳои минбаъда низ давом намуд. Дар миёни он осори илмие, ки дар асрҳои IX-X ба забони форсии дарӣ таълиф шудаанд, нигоришоти тиббӣ мавқеи хосе доранд, ба монанди “Ҳидоят-ул мутааллимин-фит-тиб”-и Ахвайнии Бухорӣ, “Китоб-ул-абния-ан-ҳақоик-ул-адвия”-и Муваффақиддини Ҳиравӣ, “Ат-танвир”-и Абумансур Ҳасан бинни Нух, “Хуруфи алоӣ”, “Тиб-ул-мулук”, “Захираи Хоразмшоҳӣ”, “Ал-ифрос-ал-тиббия”, “Ёдгор” ва “Васиятнома”-и Исмоили Ҷузҷонӣ ва дигарон.

Ибтидои таърихи илми тибби мардуми тоҷикро аниқ қардан амри муҳол аст. Аслан, аввалин ишораҳо дар мавриди бемориҳо, давоҳо, роҳҳои табобат дар насхҳои Авесто ба мушоҳида мерасанд, ки ин аз он шаҳодат медиҳад, ки тиб як ҷузъи фаъолияти зеҳнии ин мардум будааст. Дар аҳди Сосониён илми тиб ба дараҷае ривож ёфта буд, ки дар Академияи Гунди Шопур маркази илмӣ-таҳқиқотӣ амал мекард ва аввалин маълумоти тиббӣ низ дар ин муассиса омӯхта мешуд. Ин равия баъдан дар замони салтанати Сомониён ташаккул ва густариш ёфта, беҳтарин осори илмӣ хаттӣ дар соҳаи тиб таълиф гардид. Олимони ин давр дар таърихи илми тиб мақоми нотакрореро пайдо карданд. Яке аз чунин донишмандони соҳаи тиб Ҷобирӣ Хайём аст, ки дар саросари Аврупо бо номи Гебер машҳур аст. Ин донишманд дар баробари кимиёшинос будан, донишманди соҳаи тиб низ буда, осори зиёде навиштааст. Яке аз асарҳои Ҷобир ибни Ҳайём «Китоби Самум» мебошад. Ин асар роҷеъ ба заҳрҳо ва позаҳрҳо навишта шуда, иборат аз 250 саҳифа буда, ба мавзӯҳои токсикологияи имрӯза (Токсикология илмест, ки хусусиятҳои заҳрҳо ва таъсири онҳо ба организм меомӯзад)

наздик аст. Параселс ба ақидаи кимиёшиносони мамлакатҳои Осиёи Миёна ва Шарқи наздик, ки асоси материяро ба се унсур: симоб, сулфур ва намак иртибот медоданд, ки онҳо хосияти табхир, ҷазби гармо ва ҷомидро доранд, така намудааст. Ба ақидаи ӯ аз ин се унсур асоси макроолам, яъне кайҳон, инчунин микроолам, яъне одам, ки рӯҳ, ҷон ва ҷисмро ташкил медиҳад, таркиб ёфтаанд. Дар асоси ин ақида баъдан ба муайян намудани сабабҳои пайдоиши бемориҳо дар ҷисм шурӯъ намудааст. Масалан, сабаби пайдоиши бемории табларза ва тоунро бо зиёд будани сулфур дар ҷисм ё узвият, сабаби бемории фалачро бо зиёд будани симоб дар ҷисм ва сабаби бемориҳои дарунравӣ ва истисқо (обхуракро) бо зиёд будани намакҳо дар ҷисм нишон додааст. Бояд гуфт, ки яке аз бахшҳои асосии кимиёи куҳан татбиқи гиёҳпизишкӣ мебошад, ки баъдан ба давосозӣ, яъне истифодаи таркибҳои кимиёӣ дар тиб табдил ёфт, ки дар Аврупо онро бо номи ядрохимия истифода намудаанд [200].

Ба андешаи тазкиранависон Закариёи Розӣ таҳсилоти худро анҷом дода, пас аз чилсолагӣ ба кутуби тиббӣ ва фалсафӣ рӯй овард. Закариёи Розӣ барои фаро гирифтани нозуқиҳои улуми тиббӣ ва фалсафӣ ба Бағдод омад. Бағдод дар он рӯзгор маркази мутарҷимони забардасти осори илмии юнонӣ ба сурёнӣ ва арабӣ буд. Вучуди бемористонҳо дар замони Ҳорунуррашид (хилофаташ с-ҳои 786—809) ва Баромика боиси фароҳам омадани имконоти хубе барои мутолиоти Закариёи Розӣ гардид. Бархе аз сарчашмаҳо навиштаанд, ки Закариёи Розӣ бемористони Аздиро дар Бағдод идора мекард, ин ҳамон бемористоне будааст, ки Бадр — ғуломи Мӯътазид (хилофаташ с-ҳои 892—902) дар садаи IX бунёд карда будааст, ки баъдан бо номи «Бемористони Мӯътазидӣ» иштиҳор пайдо кард, вале бо мурури айём ба «Аздӣ» маъруф гаштааст [200].

Яке аз осори гаронарзиши тиббии қадим "Ҳидоят-ул-мутааллимин"-и Ахвайнии Бухорӣ маҳсуб меёбад, ки китоби таълимӣ буда, дар он замон роҳу усулҳои пурсамари тарбияи пизишкон ба эътибор гирифта мешуд.

"Ҳидоят-ул-мутааллимин"-и Ахвайнии Бухорӣ аз ҷумлаи асарҳои тиббиест, ки дар замони худ ҳамчун китоби дарсӣ истифода мешуд. Он аз бахшҳои гуногуни тиб, аз ҷумла, сохтмони бадан, таснифи фаслҳои тиб, сабабу пайдоиш ва пешгириву муолиҷаи амроз, гиёҳшифой ва ғайраро фаро гирифта, бо равиши тоза таълиф шудааст. Оид ба асари зикршуда муҳаққиқи тоҷик А. Юсупов таҳқиқоти арзишнок анҷом додааст.

"Ҳидоят-ул-мутааллимини фит-тиб"-и Ахвайнии Бухорӣ арзиши баланди илмӣ дорад, ки ин маъниро А. Юсупов чунин шарҳ додааст: "Асари Ахвайнии Бухорӣ ба ҳайси ёдгории забонӣ барои омӯзиш ва истиқрору ташаккул, эҳёву танзими услуби илмии тоҷикии қарнҳои IX-X, ба хусус, забони нигоришоти тиббии ин давра, истилоҳот ва равобити фарҳангҳои мавҷудаи он замон маводди пурарзишу вофир медиҳад, ба ибораи дигар, он ҳамчун сарчашмаи фароҳамоии истилоҳоти тиббии забони дарӣ метавонад бахши истилоҳоти забони тоҷикиро тақвият бахшад"[111, 4-5].

«Китоб-ул-абния ва ҳақоиқ-ул-адвия» -и Муваффақиддини Абумансур Алии Ҳиравӣ ба шинохти илми «адвияи муфрада» бахшидааст. Китоби мазкур, ки бо унвони "Равзат-ул-унс ва манфиат-ун-нафс" низ ёд мешавад, аз ҷумлаи қадимтарин китобҳои тиббии форсӣ ба ҳисоб меравад. Асари мазкур аз муқаддимаи кӯтоҳ ва қисмати асосӣ иборат буда, оид ба 584 номгӯйи дору ва маводди мавриди муолиҷа сухан гуфтааст. Ҳамзамон дар бораи таъб ва миқозии онҳо маълумот додааст. Забони услуби асар мисли услуби баёни аксари осори ин давр

сода ва равон буда, истилоҳоти илмии он, хусусан, номи гиёҳҳои шифойӣ, маъданҳо, хӯрданиҳо, нӯшиданиҳо ва ғайраро дар осори донишмандони баъдӣ низ дучор шудан мумкин аст. Аз ҷумла вожаҳои канабдона, беданҷир, дорчин, ёсамин, зирк, олу, панирмоя, сипандона, панҷангушт, тут, шибит, гили арманӣ ва ғ.

Ҳ. Зоҳидов бар он назар аст, ки “Ин олим, ки чандин забонҳои хориҷиро медонист, китобҳои тиббии юнонӣ, арабӣ, суриёнӣ ва ҳиндиرو хонда, “Алабния ан ҳақоиқ-ул-адвия” (Асосҳои давоҳои ҳақиқӣ) ном китобе навишта, дар он тафсири 585 доруро зикр кард” [165, 6].

Донишманди дигаре, ки дар ташаккули илми тиб саҳми нотакрор гузоштааст, Абӯмансури Бухороӣ мебошад. Аз ин донишманд чунин осори тиббӣ ба мерос мондааст: “Рисола андар илоҷи амрози садр” (Тарзи муолиҷаи бемориҳои қафаси сина), “Китоби гуна ва муна” (Китоб доир ба ранги рӯ ва ҳодисоти дохили бадан) ва ғ.

Донишмандони тоҷик дар самти дорушиносӣ ва дорусозӣ низ муваффақ гардида буданд. Абӯмансур ибни Алӣ Ҳиравӣ Азҳарӣ машҳур бо лақаби Муваффақи Ҳиравӣ яке аз табибон ва дорушиносони нимаи дуюми асри X буда, дар замони ҳукумати давлати абарқудрати тоҷикон – Сомониён умр ба сар бурдааст. Ҳомид Зоҳидов дар қатори донишмандони соҳаи тиб Абӯмансури Ҳиравиро тавсиф намуда, ӯро ҳамчун дорушиноси зақӣ ном бурдааст.

Тибнома ва ё «Донишнома»-и Ҳаким Майсарӣ аз ҷумлаи беҳтарин, қадимтарин осори манзуми тиббии форсӣ ба ҳисоб рафта, матни комили он то замони мо маҳфуз мондааст. Ин асар ҳамчун таълифоти илмӣ дар рушд, тағйирёбӣ ва пойдорӣ забони илмии форсии дарӣ нақши арзишманд дорад. Мавҷудияти асаре ба ин бузургӣ исбот менамояд, ки забони форсӣ аз қарнҳои IX-X инҷониб барои офаридани чунин осори оламшумули тиббӣ заминаи мусоиде фароҳам доштааст.

Мавсуф дар қатори донишмандони соҳаи тиб Абусаҳли Масеҳӣ, Абдулазизи Нилӣ номи Ҳақим Майсариро зикр намуда, чунин менависад: *“Ин олим, ки дар асри X зиндагӣ кардааст, “Донишнома” ном китобе дорад. Ҷиҳати илмии ин асар ба андозае содаву оӣ бошад ҳам, ҷиҳати баёни он ҷолиби диққат аст. Ин китоб масъалаҳои умдаи илми тибро бо забони назм баён мекунад, яъне шакли ин достони муқаррарии адабӣ аст, ки бо баҳри ҳазаҷ ишио шудааст* ш[165, 6].

Ҳақим Майсарӣ “Донишнома”-ро бо назм офарид, ки ин навъи офаридани асарро “Урҷуза” меномиданд. Дар адабиёти классикии тоҷику форс бо шеър осори зиёди манзуми тиббӣ офарида шудаанд, ки яке аз асарҳои пурқимматтарин ва арзишмандтарин “Донишнома”-и Ҳақим Майсарӣ ҳисоб мешавад.

Ҳақим Майсарӣ аз он ифтихор мекунад, ки ин асари хешро бо забони шеваи дарӣ таълиф намудааст:

Бигӯям тозӣ, ар-на порсӣ нағз,

Зи ҳар дард ман бигӯям мояву мағз [199, 15].

Вижагии услуби нигоришоти ин асар дар он аст, ки бо услуби омехта, яъне, унсурҳои ду услуб-бадеӣ ва илмӣ омезиш ёфтааст ва Майсарӣ вожаҳои маъмули забонро ба сифати истилоҳ ба кор бурда, дар бисёр мавридҳо аз воситаҳои муассири нутқ, санъатҳои бадеӣ ва лафзӣ фаровон истифода намуда, қудратмандии забони тоҷикиро дар офаридани осори илмӣ, хусусан, корбурди истилоҳоти тиббӣ собит сохтааст.

Зикр кардан бомаврид аст, ки дар “Донишнома” номи дорувориҳо, ғизоҳо, гиёҳҳо, нӯшокиҳо, дарахтон зикр гардидааст, ки шумори онҳоро муҳаққиқ А. И. Юсупов ба 1387 адад медонад. Инчунин 281 номи беморӣ ва 158 истилоҳи анатомӣ мавҷуд аст. Ҳақим Майсарӣ аз тамоми имконоти забон истифода намуда, тибнома ро таълиф намудааст.

Махсусияти дигари услуби нигоришоти Ҳаким Майсарӣ боз дар он аст, ки бо ёрии калимаҳои аслии истилоҳоти зиёди тиббӣ офарида, матлаби худро дақиқу саҳеҳ баён кардааст.

Дар баробари вожаҳои аслии дар асар вожаҳои иқтибосии арабӣ, юнонӣ, ҳиндӣ ва дигарро ба кор бурдааст ва ҳангоми истифода ҳар як истилоҳ мувофиқи матлаб корбаст шудааст. Дар “Донишнома” феълҳои содаву сохта ва таркибии зиёдеро мушоҳида кардан мумкин аст, ки ҳамчун амал дар соҳаи тиб истеъмол мегарданд ва аз мазмуни аслии хеш дур рафтаанд. Масалан, хун бардоштан, фурӯ бурдан, шикастан, шикофондан, раҳидан (аз дарду беморӣ халос ёфтан), накӯ гаштан, бастанӣ шикам, рондан-хун рондан, хурсанд-шифо ёфтан, сиҳат шудан:

В-агар каждӯм газад касро зарованд,

Хӯрад, гардад зи захми неш хурсанд [199, 25].

Бастан, гирифтани, гуворидан, афтодан, бардоштан, доштан, баркандан, баромадан аз зумраи феълҳои серистеъмоле мебошанд, ки ҳамчун номи амалҳои дар тиб истифодашаванда корбаст гардидаанд.

“Донишнома” ҳамчун аввалин осори назми ба тиб бахшидашуда, фарогирӣ масоили зиёди тиббист, ки дар пояи услуби илмӣ таълиф гардидааст.

Қ.Ш. Тӯраҳасанов дар мавриди осори қадимаи хаттии забони тоҷикӣ - форсӣ, аз ҷумла, “Донишнома”-и Абуалӣ ибни Сино, “Захираи Хоразмшоҳӣ”-и Исмоили Ҷурҷонӣ, “Тибби Юсуфӣ”, “Донишнома”-и Ҳаким Майсарӣ сухан ронда, арзиши баланди илмӣ доштани “Донишнома”-и Ҳаким Майсариро зикр карда, аз мавриди пажӯҳиш қарор нагирифтани чунин як асари муҳимми илмӣ изҳори нигаронӣ намуда, чунин менависад: “Вале то имрӯз ин асари муҳимро на донишмандони тиб ва на адабиётшиносону забоншиносон ҳамачониба таҳқиқ накардаанд” [91, 13].

Муҳаққиқ дар ҷойи дигар чунин менигорад: “Ҳамчунин, “Донишнома”- и Ҳаким Майсарӣ чун намудаи беҳтарин осори тиббии замони Сомониён дар рисола истифода шудааст, ки барои ташаккул ва инкишофи истилоҳоти тиббии тоҷикӣ мадади калон мерасонад ва он манбаи муҳимми истилоҳоти тоҷикӣ доништа шудааст” [91, 15].

“Донишнома”- и Ҳаким Майсарӣ дар баробари дигар осори хаттии бо забони форсӣ нигошташуда, қимати баланди илмӣ дорад, ки дар раванди таҳқиқот ошкор карда мешавад.

Бояд зикр намуд, ки истилоҳоти илмии тоҷикӣ таърихи куҳан дошта, дар ташаккул ва тақомули он саҳми Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ, Ахвайни Бухорӣ, Муваффақиддини Ҳиравӣ, Ҳаким Майсарӣ, Абуалӣ ибни Сино, Абӯрайҳони Берунӣ, Исмоили Ҷузҷонӣ, Ҳаким Фирдавсии Тӯсӣ, Абдурахмони Ҷомӣ, Мирзо Абдуқодири Бедил, Насриддини Тӯсӣ, Аҳмади Дониш ва дигарон бузург аст.

Осори ин донишмандон бозгӯӣ ташаккул ва тақомули вазъи истилоҳнигорӣ тоҷик ба ҳисоб мераванд.

Хулосаи боби 1. Аз таҳлили ин боб ба чунин хулоса расидем:

Мо хуб медонем, ки истилоҳоти илмии забони тоҷикӣ чандин давраҳои таърихиро аз сар гузаронида, бо чандин забонҳои дунё, аз ҷумла юнонӣ, лотинӣ, ҳиндӣ, арабӣ, русӣ ва аврупоӣ иртибот гирифтааст.

Дар ташаккул ва тақомули истилоҳоти илмии забони тоҷикӣ, аз ҷумла тиббӣ вомвожаҳо низ нақши созгор гузоштаанд

Истилоҳоти илмии забони тоҷикӣ таърихи бесобиқа дошта, аз аввалин дастхатҳо, мероси хаттии замони Сосониён маншаъ мегирад. Аввалин ишораҳо ба навҳои табобат, роҳу усулҳои он дар насқҳо Авесто мушоҳида гардиданд, ки аз қадимӣ будани илми тиб шаҳодат медиҳанд.

Дар ташаккули истилоҳоти тиббии забони тоҷикӣ-форсӣ саҳми Ахвайни Бухорӣ, Муваффақиддини Ҳиравӣ, Ҳаким Майсарӣ, Абуалӣ ибни Сино, Абӯрайҳони Берунӣ, Исмоили Ҷузҷонӣ ва дигарон басо калон аст ва ин донишмандон тавонистанд, ки дар ташаккули истилоҳоти миллии тоҷик саҳми назаррас гузоранд.

Истилоҳоти тиббӣ ҳамчун як самти истилоҳоти илмӣ дар забонҳои гуногуни дунё мавриди пажӯиш қарор гирифтаанд ва дар ин самт муҳаққиқону донишмандони рус ва аврупоӣ асару рисолаҳо навишта, вижагиҳои маъноӣ, сохторӣ ва мавзӯии истилоҳоти тиббиро баррасӣ намудаанд. Истилоҳоти тиббӣ дар забони адабии тоҷик дар асоси маводди асарҳои ҷудогона ва ё баррасии вижагиҳои ин ё он асари адиб ё нависанда пажӯиш гардидаанд.

Истилоҳоти илмӣ, аз ҷумла тиббӣ ҳамчун маҳаки пажӯиш бештар дар даврони Истиқлол мавриди баррасӣ қарор гирифт, ки дар ин самт хидмати Мирзо Ҳасани Султон, Муҳаммадҷон Шакурии Бухорӣ, Сайфиддин Назарзода, Д. Саймиддинов, Эмомалӣ Раҳмон, А.И. Юсупов, Н. Ҳусанбоев ва дигарон калон аст.

БОБИ 2. ХУСУСИЯТҲОИ СОҲТОРИИ ИСТИЛОҲОТИ ТИББӢ ДАР «ДОНИШНОМА»-И ҲАКИМ МАЙСАРӢ

2.1. Матолиби муқаддимотӣ

Калимасозӣ яке аз муҳимтарин воситаи асосии бой гардидани таркиби луғавии забон ба ҳисоб рафта, ҳамчун як баҳши илми забоншиносӣ тӯли солҳост, ки мавзуи баҳси забоншиносону донишмандон, аз ҷумла, муҳаққиқони баҳши истилоҳшиносӣ қарор гирифтааст.

Азбаски яке аз роҳҳои асосии истилоҳфарӣ калимасозӣ мебошад, бештари донишмандон ҳангоми баррасии ин ё он асари нависанда ё шоир ба он таваҷҷуҳ зоҳир намудаанд. Агар мо дақиқтар назар афканем, ҳодисаи сохта шудани истилоҳоти илмии тоҷикиро дар осори хаттии даврони миёна ва нав бештар мушоҳида мекунем. Гарчанде дар осори бадеӣ ва илмиву таърихӣ адибони тоҷик доир ба истилоҳот ва роҳҳои воҷасозӣ, аз ҷумла, истилоҳсозӣ ишораҳо ба назар расанд ҳам, таҳқиқоти илмии калимасозиву истилоҳсозӣ дар забоншиносии тоҷик дар садаи XX ба ҳукми анъана даромад. Дар ин самт хидмати донишмандони ватанию хориҷӣ, аз қабили К. Г. Залеман, В. А. Жуковский [1890], Саидризо Ализодаи Самарқандӣ [1926], А. Фитрат [1930], А. Мирзоев [1949], А.З. Розенфелд [1954], Ш. Ниёзӣ [1954; 1964], В. В. Растаргуева, А. Керимова [1964], Т.А. Алескарова [1964], Қ. Тоҳирова [1967], Б. Сиёев [1968], Т.Д. Чхеидзе [1969], А. Эшонҷонов [1955], У. Ахмедов [1970], Ш. Рустамов [1971; 1972], Л.С. Пейсиков [1973; 1975], А. М. Муҳаммадиев [1976; 1999], Э. Шоев [1980], Ф. Амонова [1982; 1990], М. Қосимова [2003], Мирзо Ҳасани Султон [2004; 2006], Н. Маъсумӣ [2005], О. Қосимов [2006; 2016], С. Раҳматуллозода [2010], С. Ф. Низомова [2002; 2022], М.Ҷ. Калонова [2017; 2024] ва дигарон калон аст.

Бояд зикр кард, ки таҳқиқ ва омӯзиши осори қадимаи форсу тоҷик дар қарнҳои XIX-XX яке аз мавзӯҳои асосии кори таҳқиқоти донишмандон ба ҳисоб рафта, мавқеи донишмандони хориҷиву рус дар ин ҷода назаррас мебошад.

Лозим ба ёдоварист, ки калимасозии форсии миёна бори нахуст аз ҷониби олими рус К.Г. Залеман мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст [1900]. Муҳаққиқ ҳангоми таҳқиқи хусусиятҳои савтӣ ва сарфии забони форсии миёна ба калимасозӣ таваҷҷуҳ намуда, шаклҳои таърихии аффиксҳоро бо таҳаввули овозии онҳо зикр кардааст.

Баъдан, дар пайравии ин олими рус шевашиносону ховаршиносон, аз ҷумла, В.С. Расторгуева, Е.К. Молчанова, Т.Д. Чхеидзе, Л.С. Пейсиков ва дигарон доир ба масъалаҳои гуногуни вожашиносӣ дар забоншиносии тоҷик корҳои илмӣ-таҳқиқотӣ анҷом додаанд.

Муҳаққиқи забони форсӣ Т.Д. Чхеидзе, [104, 141] дар асоси маводди забони форсӣ мавҷудияти ду усули маъмули калимасозӣ: аффиксатсия ва васлшавии калимаҳоро таъкид намуда, бар он андеша аст, ки суффиксҳо нисбат ба преффиксҳо дар калимасозӣ сермаҳсуланд. Онҳо дар сохтани исм ва сифат иштирок меkunанд.

Ҳамчунин, дар хусуси масоили вожашиносии забони форсии миёна забоншинос Л.С. Пейсиков ибрази назар карда, вожасозиро ба таври зайл тасниф кардааст: аффиксатсия – бо ёрии пешванду пасванд; полуаффиксатсия - бо ёрии нимванд; транспозитсия – табдили мавқеъ; мураккаб – вожаафзой [69, 68-105].

Калимасозӣ ва роҳу воситаҳои калимасоз дар тули асрҳо таваҷҷуҳи донишмандонро ба худ ҷалб намудааст. Дар забони бостон низ маъмул будааст, ки дар ин маврид муҳаққиқи забони форсии миёна забоншинос Д. Саймиддинов ҳангоми таҳқиқи забони форсии миёна бо ёрии пасванду

пешвандҳо ва васлшавии калимаҳо, сохта шудани вожаҳоро зикр намуда, маводди зиёдеро таҳлил ва баррасӣ намудааст [107,112].

Дар забоншиносии тоҷик калимасозӣ баъди ба вучуд омадани илми забоншиносӣ дар аввалҳои садаи ХХ предмети омӯзиши алоҳидаи илмӣ қарор гирифт. Дар забони тоҷикӣ аввалин андешаҳо доир ба усулҳои калимасозӣ, вандҳои калимасоз, васлшавии калимаҳо дар аввалин луғатҳои тафсирий, асарҳои нависандаву шоирони классик мушоҳида гардиданд.

Муаллифи «Фарҳанги Чаҳонگیرӣ» бештар ба калимасозии пасвандҳо тавачҷуҳ намуда, ба ин вазифа истифода гардидани пасвандҳои зеринро зикр кардааст: *-манд, -ванд, -гор, -ур, -лох, -бор, -сор, -зор, -истон//-стон, -диз, -вон, -осо, -сон, -гар, -но,-ор,-ча, -як, -гин,- ӯ,-ин, -а, -дон* ва ғайра. Баъзеи ин пасванду пешвандҳо аз истеъмол баромадаанд: *-диз, -вом*, баъзеи дигар ҳамчун пасванди шаклсоз монданд: *-ча, -як* [184, 145].

Муаллифи луғати тафсирии “Ғиёс-ул-луғот” дар бораи аз факки изофат сохта шудани калимаҳои мураккаб ибрази андеша намуда бошад, олими шинохтаи тоҷик Шамси Қайси Розӣ дар хусуси пасвандҳои калимасоз ва шаклсозии забони тоҷикӣ ибрази андеша намуда, шарҳи вазифаи калимасозии пасвандҳоро нишон додааст.

Таҳқиқоти дар мавриди мушкилот ва воситаҳои калимасоз дар таърихи забон баанҷомрасонидаи профессор Д. Хочев ҷолиб мебошад. Муҳаққиқ зикр мекунад, ки Шамси Қайси Розӣ дар “Ал-муъҷам” дар хусуси калимасозӣ ва шаклсозии пасвандҳо, вазифаҳои калимасозии пасвандҳои *-манд, -лох, -ор, -а, -гар* ва ғайра маълумоти саҳеҳ додааст: Чунончи, пасванди *-лох* исмҳои ифодакунандаи макон месозад, пасванди *-гор* исми маънӣ ва пасванди *-гар* исмҳои ифодакунандаи маъноӣ касб, машғулият месозад [98, 59-60].

Дар ин сарчашма 35 ванди калимасоз шарҳ ёфтааст, ки он аз таърихи куҳан доштани калимасозӣ дар забони тоҷикӣ шаҳодат медиҳад ва он минбаъд дар садаи бист мавриди ковишҳои илмӣ қарор гирифт. Дар асрҳои миёна калимасозӣ ва воситаҳои калимасоз, калимасозии калимаҳои мураккаб ва воситаҳои калимасоз мавриди пажӯҳиши донишмандон ва олимон қарор гирифта буд.

Дар аввалҳои садаи бистум дар асару дастурҳои таълимӣ муаллифон ба калимасозӣ ва воситаҳои калимасоз таваҷҷуҳи хосса зоҳир намудаанд. Чунончи, А.Фитрат дар асараш “Қоидаҳои забони тоҷикӣ” [1930] дар мавриди калимасозии пасванду пешвандҳо ибрози андеша намуда, вазифаи калимасозии вандҳоро зикр намуда, ба ҷойи аффиксҳо истилоҳи “часпак”-ро ба кор бурдааст [149,122-125].

Бояд зикр кард, ки раванди калимасозӣ ва омилҳои он бо грамматика алоқаи мустақкам дошта, хусусияти калимасозии забон бо сохти грамматикӣ он вобастагии зич дорад. Грамматика дар навбати худ, калимасозиро идора намуда, ҳар як калимаи нав ҳамчун воҳиди суратёфтаи грамматикӣ, чун калимаи мансуб ба ин ё он ҳиссаи нутқ ташаккул меёбад, ба категорияҳои морфологӣ, вазифаи синтаксисии он молик мешавад. Ин аст, ки ҳангоми омӯختани ҳар як ҳиссаи нутқ ба калимасозии он эътибори ҷиддӣ дода мешавад [80, 12].

Дар мавриди роҳу усулҳои калимасозӣ дар забоншиносии тоҷик гуногунандешӣ ҷой дорад. Роҳу усулҳои калимасозиро дар забони тоҷикӣ аз се то ҳафт нишон додаанд, ки шарҳи баъзеи онҳоро ин ҷо роиҷ донистем.

Муҳаққиқ Қ. Тоҳирова дар асараш “Лексикаи забони адабии ҳозираи тоҷик” се усули калимасозиро номбар кардааст :луғавӣ-маъноӣ, синтаксисӣ, морфологӣ [90, 32].

Забоншинос М. Муҳаммадиев роҳҳои калимасозии забони тоҷикиро ба чор гурӯҳ ҷудо кардааст: Морфологӣ, луғавӣ-маъноӣ, морфологӣ-синтаксисӣ, луғавӣ- синтаксисӣ [51, 37-45].

Калимасозӣ ҳамчун як шоҳаи илми забоншиносӣ ҳисобида шуда, роҳи усули воситаҳои калимасозӣ, васлшавии калимаҳоро меомӯзад. Аз рӯйи назария усулҳои калимасозиро ба навҳои а) морфологӣ, б) морфологӣ- синтаксисӣ, в) луғвӣ–синтаксисӣ ва г) луғавӣ-маъноӣ ҷудо мекунад [82, 12].

Забоншинос Ш. Рустамов дар забони тоҷикӣ мавҷудияти шаш усули калимасозиро дар сохтани исмҳо зикр кардааст: усулҳои морфологӣ, синтаксисӣ-морфологӣ, морфологӣ- синтаксисӣ, луғавӣ – синтаксисӣ, луғавӣ-маъноӣ ва ихтисораҳоро, ки ин нишондодҳо дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» низ ба назар мерасад [16, 110]. Дар асари мазкур ба усули қолабҳо ва таҳлили калимасозӣ эътибори ҷиддӣ дода, назарияи муайян намудани роҳҳои калимасозӣ ва таснифоти луғавию грамматикӣ вожаҳо муқаррар шудааст.

Забоншинос Д. Саймиддинов низ дар китобаш “Вожашиносии забони форсии миёна” осори форсии миёнаро баррасӣ намуда, мавҷудияти се роҳи калимасозиро таъкид намудааст: пасвандӣ, пешвандӣ ва роҳҳои мураккаб, яъне васлшавии асосҳо [83, 112]. Ин роҳи усулҳои калимасозӣ дар давраҳои минбаъдаи ташаккулёбии забони тоҷикӣ такмил ёфта, дар истифодаанд.

Забоншиноси тоҷик М. Қосимова дар асараш “Таърихи забони тоҷикӣ” чунин роҳҳои калимасозиро ишора намудааст: морфологӣ, сохторӣ-маъноӣ, синтаксисӣ, ономасиологӣ ва функционалӣ-семантикӣ [35,143].

Яке аз омилҳои асосии ба миён омадани истилоҳоти нав калимасозӣ маҳсуб меёбад. Дар бобати сохта шудани истилоҳот забоншинос Мирзо

Ҳасани Султон чунин роҳҳои истилоҳсозиро дар забони осори хаттии қадим зикр намудааст:

1. Усули сарфӣ, яъне сохтани истилоҳ бо пасванд ё пешванд.
2. Усули наҳвию сарфӣ. Ин шеваи маъмултарини вожаҷозиву истилоҳнигорӣ дар қадимтарин осори илмии форсии дарист.
3. Усули сарфию наҳвии истилоҳсозӣ. Ба ҳамдигар гузаштани ҳиссаҳои нутқ бидуни вандафзоӣ ва ё воситаи дигаре усули сарфию наҳвии калимасозист. Ин усулро дар илми забоншиносӣ конверсия [вогардонӣ] ва транспозитсия [ҷотабдилӣ] низ мегӯянд.
4. Усули луғавию наҳвии истилоҳсозӣ ба истилоҳи мураккаб гузаштани ибораҳои изофӣ ва ҷумлагунаҳост.
5. Усули луғавию маъноии истилоҳсозӣ дар осори қадимтарини форсии дарӣ назар ба усули қаблӣ доираи истифодаи бештар дорад [48, 94-129].

Забоншинос С. Назарзода дар мавриди усулномаҳои истилоҳсозӣ ибрози андеша намуда, чунин зикр намудааст: “Дар таҳия ва тартиби усулномаи нави истилоҳсозии забони тоҷикӣ, пеш аз ҳама, имконият ва қобилияти калимасозии ин забонро ба назар гирифта, пас онро ба бахшҳои зерин бояд тақсим кард: имконоти калимасозӣ, манобеи истилоҳотофаринӣ, сифат ва ҷигунагии истилоҳоти нави, масоили хоси забонӣ-сарфӣ ва наҳвии истилоҳсозӣ” [55, 299].

С. Назарзода дуруст таъкид намудааст, ки имконоти калимасозиро бояд ба назар гирифт, зеро сарчашмаи асосии истилоҳотфарӣ калимасозӣ маҳсуб меёбад.

Муҳаққиқ А. Байзоев ҳангоми баррасии хусусиятҳои калимасозӣ ва истилоҳоти “Донишнома”-и Абуалӣ ибни Сино чор усули калимасозиро дар сохтани истилоҳоти илмӣ зикр намудааст: 1) аффиксатсия; 2) мураккабшавӣ; 3) транспозитсия; 4) нимаффиксатсия [9, 82].

Муҳаққиқ С. Низомова дар мавриди усулҳои калимасозии забони тоҷикӣ ибрази андеша намуда, мавҷудияти 7- усули калимасозиро дар забони тоҷики зикр намудааст: калимасозии морфологӣ; 2) калимасозии синтаксисро морфологӣ; калимасозии морфологию синтаксисӣ; 4) калимасозии луғавию синтаксисӣ; 5) калимасозии луғавию маъноӣ; 6) калимасозии ихтисора; 7) таркибозии феъл [як усули махсуси калимасозист, ки хилофи усулу қолибҳои мавҷуда сохта мешаванд [80, 5].

Аз баррасии осори илмӣ ва назариявии бахшида ба калимасозӣ ва истилоҳозӣ маълум гардид, ки муҳаққиқон дар таҳқиқоти худ ба таърихӣ будану тағйиру такмил ёфтани тарзу усулҳои калимасозӣ, воситаҳои калимасоз, дараҷаи истифодаи воситаҳои калимасоз, сермаҳсулию каммаҳсулии усулҳои ҷудогонаи он дар марҳилаҳои муайяни таърихӣ, дар инкишофи таркиби луғавӣ заминаи асосӣ доштани воҷасозӣ ишораҳо намудаанд.

Ҳамин тариқ, таҳқиқоте, ки оид ба забони тоҷикӣ-форсӣ мавҷуданд, далели он аст, ки ин роҳҳои калимасозӣ дар форсии миёна низ аз ҷумлаи усулҳои маъмули калимасозиву вожаофаринӣ ва истилоҳофаринӣ ба ҳисоб рафтаанд. Мо низ дар раванди таҳқиқ ба ин асару мақолаҳо ҳамчун сарчашмаи боэътимод такя намудем.

2.2. Сохтори истилоҳоти тиббӣ дар «Донишнома» -и Ҳаким Майсарӣ

Ҳаким Майсарӣ ҳамчун донишманди донандаи забони ноби тоҷикӣ-форсӣ дар таълифи осори гаронарзиши хеш аз имконоти калимасозии забони тоҷикӣ-форсӣ бомаврид истифода намуда, дар офаридани вожаҳо ва истилоҳоти тиббӣ саҳм гузоштааст, ба андешаи забоншинос Мирзо Ҳасани Султон, қисме аз истилоҳоти тиббии “Донишнома” ба қалами худи Майсарӣ мансуб мебошанд.

Зикр кардан бамаврид аст, ки чунин тарзу усулҳои калимасозӣ барои тасниф ва баррасӣ намудани вожа ва истилоҳоти тиббии

“Донишнома”-и Ҳаким Майсарӣ имкон фароҳам меорад, ки мо низ дар тақя ба сарчашмаҳои мавҷуда истилоҳот ва вожаҳои тиббии чунин асари арзишмандро аз лиҳози калимасозӣ ба риштаи таҳқиқ кашем.

Азбаски яке аз воситаҳои асосии ташаккул ва тақомули истилоҳоти илмӣ калимасозист, дар ин бахши диссертатсия кӯшиш намудем, ки маводди гирдомада, яъне вожа ва истилоҳоти тиббии “Донишнома”-и Ҳаким Майсариро аз ҷиҳати сохт ва таркиби морфологӣ баррасӣ намоем. Бояд зикр кард, ки дар мавриди таҳлили сохторӣ ба хусусиятҳои луғавӣ-маъноии истилоҳоти тиббии “Донишнома”-и Ҳаким Майсарӣ таваҷҷуҳ карда мешавад. Истилоҳоти асари мавриди назарро ба таври зерин тасниф намудем:

- 1) истилоҳоти сода;
- 2) истилоҳоти сохта:
  - а) бо пешванд сохта шудани истилоҳот;
  - б) бо пасванд сохта шудани истилоҳот;
- 3) истилоҳоти мураккаб;
  - а) истилоҳоти мураккаби пайваст;
  - б) истилоҳоти мураккаби тобеъ;
  - в) истилоҳоти мураккаби омехта;
4. таркибҳо;
5. ибораистилоҳҳо.

2.2.1. Истилоҳоти сода. Як қисми муҳимми истилоҳоти тиббии “Донишнома”-и Ҳаким Майсариро истилоҳоти сода ташкил медиҳанд. Дар асар вожа ва истилоҳоти сода фаровон мушоҳида гардидаанд, ки маънӣ ва мафҳумҳои гуногунро ифода мекунанд. Ҳамчун вожа ва истилоҳи тиббӣ дар бахшҳои гуногуни тиб мавриди истифода қарор мегиранд:

1. Истилоҳҳои ифодакунандаи узвҳо

Калимаҳои истилоҳҳои ифодакунандаи узвҳо дар объекти мавриди назар зиёд мушоҳида гардиданда аз ҷиҳати баромад ба калимаҳои решагии забон мансуб буда, аз ҷиҳати дараҷаи истеъмол якранг нестанд:

а) Бояд зикр намуд, ки Ҳаким Майсарӣ дар асар истилоҳоти соматикӣ забони тоҷикиро ба қор бурдааст, ки имрӯз низ дар истеъмоланд: *абрӯ* [1 бор], *банд* [27 бор], *бинӣ* [101 бор],], *ангушт* [23 бор], *гулӯ* [38 бор], *сина* [62], *гардан* [18 бор], *гӯш* [38 бор], *гӯшт* [26 бор], *дандон* [73 бор], *даҳон* [24] // *даҳан* [21 бор], *даст* [168], *дил* [74 бор], *забон* [30 бор] *зону* [1 бор], *шикам* [36 бор]// *шикам* [41 бор], *кифт* [1 бор], *ком* [3 бор], *лаб* [10 бор], *мижгон* [5 бор], *пистон* [11 бор]// *сина* [17 бор], *пушт* [32], *пӯст* [17 бор], *мӯй* [20 бор], *устухон* [221 бор], *шуш* [3 бор]. *чигар* [28 бор], *дида* [38], *чаши* [193 бор], *пай* [5 бор], *пешонӣ* [5 бор], *рӯй* [48 бор]:

*В-агар дорад калаф бар **рӯй** бисёр,*

Ва рангу рӯйи ӯ чун ранги бемор [199, 79].

*Ҷара бар **гардан** бар рӯй зишт аст,*

Ҷуз атрифал варо хӯрдан кунист аст [199, 94].

*Касе к-аи гӯшаи **нохун** барояд,*

*Ва **ангушташ** зи дард омоҳ дорад [199, 91].*

*Ва гар сурхаи нагардад **чаши на рӯй**,*

*Надорад **хун** бурун оварданаи рӯй [199, 35]*

*Ба дарди **соқи пою** дарди **зону**,*

Биёмӯзам туро ман низ дору [199, 87].

*Касе к-аш андаруни **гӯш** реш аст,
Ва дард аз дарди дигар низ беш аст [199, 47].*

*Касе к-ӯро бигирад дарди **дандон**,
Бинолад рӯзу шаб чун дардмандон [199, 48].*

б) Гурӯҳи дигарро истилоҳоти содаи иқтибосӣ ташкил медиҳад, ки дар истеъмоланд : *асаб [6 бор] , сафро [65 бор], захра [11 бор], набз [51], пилк [65 бор], сурин [7 бор], шарён [3 бор]:*

*Ғизоро қисм з-ин рағҳо ситонад,
Ба неруи **асаб** рафтан тавонад [199, 17].*

*Ҷигар ҳамчун сипаҳсолор бошад,
Ғизоро **меъда** чун анбор бошад [199,, 17].*

*Табибон номаҳо бисёр доранд,
Ва **набзаширо** аз он гуна гузоранд [199, 127].*

*Зи маъҷуну гулоб андар чаконаш,
Ба дору низ **сафроро** биронаш [199, 39].*

*Ва **набзи** кӯдакони норасида,
Ба нерутар аз они хобдида .
Ва набзи кӯдакон, набзи ҷавонон,
Бувад камтар ва на бар сони пирон [199, 127].*

в) Гурӯҳи дигари истилоҳоти содаи асар, ки имрӯз дар истеъмол нестанд ва ба ҷойи онҳо дигар вожа ва истилоҳҳо корбаст мегарданд: *амъо - рӯдаҳои шикам [15 бор], акҳал - (вариди миёни даст) [2 бор], бослиқ - варидҳои банди оринҷ [10 бор], вар-бар, гунд-хоя , байза -тухми*

мурғ [5 бор], зарр-устухони сари сина [5 бор], фарҷ – андоми ниҳоии зан, шалфия, шармгоҳ [48 бор], қазиб-олоти таносул [10 бор], калка – ба маънои қуллия [4 бор], қифол [20 бор], машима-ҳамроҳак [2 бор], мафосил-пайвандҳои андом [8 бор], маҷаста – маҳалли набз [5 бор], моза-устухони пушт [5 бор], раҳм//раҳим - бачадон [2 бор], ҷилд-пӯст [2 бор], пех//пиҳ-чарбу [19 бор], рама-устухони пӯсида [1 бор], сура-ноф [1 бор], халлӣ- рӯдаҳо [1 бор], хуссия-нутфадон [7 бор] :

*Касе дар бослиқаш шуд сари неш,
Фурӯ рафту шуд он шарёни ӯ реш [199, 95].*

*Вагар монад ба раҳм андар, машима,
Вагарна кӯдаки дар раҳм мурда [199, 83].
Сараш ҳам ҷойи балғам андар ин дил,
Фасодаш дар димоғу дар мафосил [199, 17].*

2. Номи бемориҳо, ҳолати табиӣ ва ғайритабии бадан. Ин гурӯхро аз ҷиҳати дараҷаи истеъмол метавон ба таври зайл гурӯҳбандӣ намуд:

а) Ба ин гурӯҳ истилоҳҳои, ки имрӯз дар илми тиб дар истеъмоланд, шомил мегарданд, ки шарҳи баъзе аз онҳоро ҷоиз донистем: бавосир [7 бор]//босур [8 бор], варам [39 бо], вабо [11 бор], дард [634], зуком [7 бор], захм [29 бор]//реш [84 бор], иллат [129 бор], қай [85 бор], лоғар [13 бор], молекулиё [5 бор], омоҳ [36]//-омос [11 бор], сакта [9 бор], савдо//савдоӣ [31], саратон [4 бор] сил [5 бор], сурфа [4 бор], таб [118 бор], фолич [8 бор]//фалаҷ [1 бор], ҳайз [33 бор], ҳуқна [21 бор], хим [3 бор], исҳол [44 бор]:

Истилоҳи **бавосир** ба маънои: 1) донаест, ки бар рағҳои маъқад аз хуни ғализ ҳодис мегардад, пасгармӣ [172,50]; беморие, ки дар маъқад пайдо мешавад [193,108]:

Касе к-ӯ мебинолад аз бавосир,

Мар ӯро нек бояд кард тадбир [199, 84].

Вабо - бемории шадиди гузаранда буда, дар сарчашмаҳо чунин ташреҳ ёфтааст: “Бемории хатарноку хеле вазнин, ки ба воситаи обу хӯрданиҳо мегузарад” [193,94]; 1) бемории сироятии ҳалокатовари меъда ва рӯда, ки боиси дарунравӣ, қай ва умуман, вайроншавии мубодилаи обу намаки бадани инсон мегардад, холера. 2) густариши бемории сироятии ҳалокатовари оммавӣ ба воситаи микробҳо, эпидемия; мурумури [193, 108]:

Бад-он к-омад вабо он гоҳ наздик,

Ва гардонад ҷаҳон бар халқ торик [199, 89].

Бихӯр ҳар рӯз лахте қурси кофур,

Ки ӯ бешак кунад аз ту вабо дур [199, 89].

Истилоҳи “**саратон**” синоними истилоҳи русии “рак” буда, дар “Донишнома” корбаст гардидааст: “маразе, ки дар асари он дар бадан ҷароҳат, варам ва омосҳо пайдо шавад, ки намуди монанди пойи харчанг аст: чангор, ҳазорреша, реши равон, бодхӯра, ҳазорчашма” [172, 404] ва ин маъниро дар дигар луғатҳо мушоҳида намудем ва овардани шарҳи онҳоро ҷоиш надонистем:

Вагар саратон бувад ин иллати дард,

Илоҷи доруи вай бад тавон кард [199, 46].

Истилоҳи “**сакта**” дар соҳаи дил серистеъмол буда, тавассути он ибораистилоҳҳои сактаи қалб, сактаи мағзи сар сохта шудаанд. Ин истилоҳ дар сарчашмаҳо чунин шарҳ ёфтааст: “Сакта- навъе аз бемории мағз, ки ногаҳон рӯй дода, андомҳои соҳиби он аз ҳис ва ҳаракат бозмонанд. Сакта, ки иборат аз ботил шудани ҳиссу ҳаракати ҷомеи аъзоҳост, чун аз хун бошад, аломаташ пурии рағҳост, бо соир аломати

ғалабаи хун “Тибби Юсуфӣ” [188, 396]. Ҳаким Майсарӣ ҳолати ба ин беморӣ мубтало шуданро воқеӣ баён кардааст:

*Гар аз **сакта** касе бемор бошад,*

Ба сони мурдае чун зор бошад.

Ки рӯйи вай сиёҳу тор гардад,

Вагарна сурх чун гулнор гардад [199, 35].

б) Ба гурӯҳи дуввум истилоҳоте шомиланд, ки аз истеъмол баромадаанд, бо вожаи дигар истифода мегарданд: *атруш [3 бор], барас [1 бор], барсом [17 бор], бусур [9 бор], дуввор [1 бор], зарир [5 бор], канҷи [10], калаф [8 бор], қулинҷ [17 бор], лақва (фалаҷи рӯй), қачшавиш даҳон [4 бор], нафт [2 бор], ниқрис [10 бор], носур [10], рамад [1 бор], риҷо [4 бор], руоф [1 бор], саръ [13 бор], сабӯса [1 бор], сарсом [11],], субот [5 бор], сулоқ [1 бор], судоъ- дарди сар [1 бор], тоун [4 бор], хуноқ//хунок [2 бор], ҷараб- [5 бор], халфа [4 бор], ҳайва [4 бор], хура [4 бор] // чуззом [4 бор], шухус [1 бор], ҳасба [1 бор], шаира [1 бор], хашам [1 бор], ханосир [3 бор], ширинаҷ [4 бор] .*

Ширинаҷ - имрӯз дар қолиби “*ширинча*” ва “*ширинак*” дар истеъмол аст ва чунин ташреҳ ёфтааст: *Ширинаҷ шакли арабишудаи ширинак мебошад. Ҳаким Майсарӣ роҳҳои табобати ин бемориро чунин тасвир кардааст:*

*Ва **ширинаҷро** аз пок шӯстан,*

Тавон бурдан бияндудан ба равған.

Бибояд шӯст ҳар рӯзе ба ушном,

Намак бо сирка бояд низ чандон [199, 100].

Шаира - имрӯз дар ин қолиб истеъмол намегардад ва ҷойи он истилоҳи “*гулмиҷча*” истифода мегардад:

Шаира он бувад, к-аз тилки чашмон,

Баромад чизаке бе дарду осон [199, 44].

Сулоқ -як навъ бемориест, ки дар чашмон пайдо мегардад ва боиси рехтани мижгонҳо мегардад:

*Сулоқ он аст, ки пилки чашмаконаш,
Варам гирад, бирезад мижагонаш [199, 40].*

3. Номҳои рустаниҳо, наботот, маводҳои давоӣ, ғизо ва нӯшоқиҳо:

а) истилоҳоти содаи ифодакунадаи номи рустаниҳо ва наботот.

Ин қабил истилоҳотро истилоҳҳои тоҷикӣ ва иқтибосӣ ташкил медиҳанд, ба монанди: *ангур, анҷир, бодом, бобуна, гандум, зира, лӯбиё, мурид, анор, писта, афюн, бобуна, занҷабил, вусма/ӯсма, райҳон, мавиз, ревос/ревоҷ, савсан, сарв, сандал, пиёз, ки имрӯз низ дар тиб ҳамчун истилоҳи фарматсевтӣ (дар соҳаи дорушиносӣ) ба кор мераванд ва қисми дигар онҳо бо истилоҳи дигар низ ном бурда мешаванд: абҳал (13 бор) ақоқиё [1 бор], анисун [9 бор], анзурат [7 бор], анҷуда [1 бор], артанисо [3 бор], асорун [3 бор], баласон [2 бор], балила [12 бор], балодур (балозур) [5 бор], вард [58 бор], кишмиш [1 бор], қантуриюн [1 бор], муруд [5 бор], нор [50 бор] //анор [2 бор], пист [4 бор], розиёнаҷ [1 бор], сандал [28 бор], афюн [33 бор] //кукнор [1 бор], абҳал, [12 бор], банҷ [7 бор], [13 бор], басбоса [3 бор], балбуса [1 бор], баҳман [3 бор], бон[], вусма [3 бор], ғура [13 бор], занҷабил [24 бор], зуфо [11 бор], қоқула [2 бор], нил [10 бор], омула [3 бор], раёҳин [3 бор] //райҳон [1 бор], ратба //беда [4 бор], луф [4 бор], мастак [5 бор], мозариюн [5 бор], реванд [22 бор], зарнаб [1 бор], занбақ -гул [4 бор], ирисо [2 бор], кабоба [8 бор], камодирюс [1 бор], кундуш // кундиша [3 бор], касило [1 бор], қартамоно//қардамоно [6 бор], пайған [2 бор], сабр [40 бор], сано [3 бор], қасб-хурмои хушк [2 бор], ранд – дарахти мурд [1 бор], садоб //судоб [12 бор], саътар//овес [7 бор], савринҷон [2 бор], сафарҷал [22 бор], мурр [16 бор], илк [39 бор], катино [13 бор], мурр [18 бор], розиёнаҷ [1 бор], ротиёнаҷ [1 бор] ва ғ.*

Ҳоло шарҳи бархе ин қабати лексикиро роиҷ донистем:

Абҳал - ба маънии бурсғунда аст, ки самари дарахти бурс буда, дар давоҳо ва илоҷи амрози занона ба кор баранд [185, 14]:

*Ва абҳал гарму хушку феълаш он аст,
Ки ҳайз орад занонро бегумон аст* [199, 24].

Балодур - рустани маъруф, ки мағзи самари он монанди мағзи бодом буда, озахҳо барканад, песиро бибарад, “бемории рӯбоҳ”- ро беҳ кунад, балозур [172,65]:

*Балодур гарм бошад чун бисӯзад,
Ва чиз омӯхтанро дил фурузад* [199, 24].

Зарованд - гиёҳи гулаш арғувонии монанд ба гули нок ва баргаш дилшакл, ки барои илоҷи беморон кор фармуда мешавад [172, 174]. Зарованд решҳои чиркноку палидро пок кунад ва пӯстбозшавиро пок кунад ва хусусан, зарованди дароз гӯшт бирӯёнад ва палидии решҳои уфунатовари амиқро боздорад. [3, 114].

*Зарованд ҳама судда кушояд,
Ва зуд он ҳайзи баста хун намояд.
Ва гар каждум газад касро зарованд,
Хӯрад,гардад зи захми неш хурсанд* [199, 25].

Ҳаким Майсарӣ дар фасли “Асмо-ул-адвия” (номи доруҳо) номи растаниву гиёҳҳои зиёдеро зикр намудааст, ки барои тайёр кардани маводди доруворӣ истифода мегарданд: балбас, бобуна, буссад, вусма, зунҷоҷ, занҷабил, зарнаб, ҳанзар ва ғ.; қисме аз ин растаниҳову гиёҳҳо имрӯз дар ин қолиб дар истеъмол қарор надоранд ва ин ҷо шарҳи онҳоро зарур донистем. Чунончи:

Балбас//балбус пиёзи даштӣ, пиёзи хӯрдани хурде, ки баргаш аз барги гандано ва гулаш ба бунафша шабоҳат дошта, бодангезу арақовар аст; занҳо онро ба ҷойи гулгуна кор мефармоянд [172, 56];

*Бунафшу буссаду бобунаву мурр,
Ва басбоса ва балбас ва балодур [199, 24].*

Вусма - шакли дигари “васма” буда, имрӯз дар шакли “ӯсма” истифода мегардад ва барои чашм ва абрӯ муфид аст. Дар тибби халқӣ барои нест кардани шабушки абрӯвон ва нарехтани мижгону абрӯвон, сиёҳ кардани мӯйи сар ба кор мебаранд:

*Ва вусма гарм бошад мӯй з-ӯ зуд,
Сияҳ гардад, ки худ гӯйи шабе буд [199, 25].*

Занҷабил - гиёҳи наймонанде, ки гулу мева надорад, беҳи онро, ки таъмаш тунду муаттар аст, ба хӯрок меандозанд ва ҳамчун дору истеъмол мекунанд. Гарму хушк буда, меъдаи сарди гирифтаро нафъ бахшад [172, 72]:

*Ва гарму хушк чизи занҷабил аст,
Ва сардӣ меъдаро чун рӯди Нил аст [199, 24].*

Зарнаб - гиёҳест хушбӯй, муқаввӣ ва муфарреҳи дил ва онро ба форсӣ “саври туркистонӣ” ва ба арабӣ “риҷлӯлҷарод” гӯянд, ки шабоҳате ба пойи малах дорад. Зарнаб дорои қабз кардан ва ба таҳлил бурдани бодҳост. Онро бо об ва равғани гул аз барои сардардии сард дар бинӣ афкананд. Барои меъда ва чигари сардмизоҷ суди бисёр намоён бахшад. [3, 108; 172, 174];

*Зунҷочу занҷабилу зарру зарнаб,
Ва зуфову заҳу зарниху ашҳаб [199, 23].*

Муаллифи асари мавриди назар дар фасли “Табойи-ул-адвия” табиати хусусияти давоӣ ва манфиати растаниву гиёҳҳоро дар табобати бемориҳои гуногун шарҳ додааст:

Ҳанзал//ҳанзил - гиёҳе, ки онро “*бодиринги талх*” низ меноманд ва давои мусҳилу талхарон аст:

Ва ҳанзал гарму хушк асту латиф аст,

Ва дарди пойу ниқрисро шариф аст [199, 25].

б) Вожа ва истилоҳоти содаи ифодакунадаи номи маводҳои давоӣ.

Ҳаким Майсарӣ чунин навъи истилоҳотро оварда, бо кадом мақсад истеъмол гардидани онҳоро зикр намудааст: *дору [489 бор], дурд [34 бор], духна [76 бор], ёра [24 бор], зарбуз [2 бор], зуфо [11 бор], каркам-наъи даво [3 бор], кунҷида [1 бор], калимийё//ҳабасулфизза [1 бор], пайған - судоб [2 бор], қатрон – таровиши равғани санавбар [10 бор], кофур [47 бор], лак//лок [4], матбух [46 бор], мум [20 бор], маъҷун [38 бор], равған [185 бор], самағ [18 бор], салиха -нӯсти дарахт [8 бор] шиёф [8 бор]:*

Дар байтҳои зерин Майсарӣ вожаҳои зикршударо ҳамчун истилоҳоти тиббии фарматсевтӣ ба кор бурдааст, ки шарҳи бархе онҳоро ҷоиз донистем.

Вожаи “**дору**” чунин ташреҳ ёфтааст: “Он чи барои дафъи беморӣ, рафъи ҷароҳат ва таскини дард истеъмол мекунамд, даво, дармон: *доруи дарди сар, доруи обакӣ, дору молидан, дору хӯрдан; доруи беҳушӣ // доруи мадҳушӣ* моддаи беҳискунадаи бадан; *доруо дармон кардан*, табобат кардан бо доруҳо” [189, 864];

Истилоҳи **дору** дар забони тоҷикӣ серистеъмол буда, дар “Донишнома” 489 маротиба ҳамчун истилоҳи фарматсевтӣ корбаст гардидааст:

*Баҳакро зуд агар **дору** напурсӣ,*

Ҳаме афзояд ӯ ногаишт песӣ [199, 21].

Шиёф - чанд доруе, ки сиришта, дар чашм ё узви дигар мегузоранд:

***Шиёфаиш** кун ба оби ҳулба андар,*

Куруҳи чаширо то з-ӯ бимагзар [199, 38].

Равған - дар осори ҳақимон ба ду маънист: Ба маънои якум калимаи *равған* исми чинс буда, мурод аз он ҳама гуна равған аст, ки аз қабилӣ равғани растанӣ, равғани гов, равғани гӯшт ва ғ.; дуввум, ба маънои маҳдуд ва истилоҳи мурод аз он *равғани кунҷидест*, ки дар он оби фишурдаи ин ё он гиёхро то хушкидан чӯшонидаанд ва равған қувва ва мизочи ин рустаниро гирифтааст, онро гоҳе равғани мураккаб низ гӯянд [172, 373].

Ҳақим Майсарӣ дар “Донишнома” ҳамчун маводди давоӣ равғанро ба маънои дуввум ба кор бурдааст:

Ва гар ин дору омези ба равған,

*В-аз он **равған** каме бар бинӣ афкан* [199, 34].

Салиха - пӯсти дарахтест давоӣ ва беҳтарини он сурхранг ва ситабр бошад ва монанди дорчинӣ дарҳампечида бувад; гарму хушк аст ва дар дараҷаи севвум. Салиха синаро суд дорад. Шароби салиха ва ё шаробе, ки андар он салиха афканда бошад, меъдаро нофеъ аст. салиха пешоб ва хуни ҳайз ва хуни он гуна битозонад, ки сабаби он хилтҳои ситабр бошад. Вай аз дардҳои гурдаву обғаҳ суд дорад ва агар дар об чӯшонида дар он бинишинанд, аз васеъшавии раҳим ва лағжидани он нофеъ бошад [172, 98]. Чунин хусусиятҳои салихаро Майсарӣ таъкид кардааст:

Салиха гарму хушку бавл ронад,

Ва биной физояд, кас надонад [199, 26].

в) Вожа ва истилоҳоти ифодакунандаи номи маъданҳо: *анбар, ашҳаб [1 бор], бура//бӯра [20 бор], буссад //биссад[1 бор], варс [3 бор], зарних//зарнӣ [16 бор], гил [7 бор], гугирд [7 бор], куҳл //сурма[5 бор], мушк [38 бор], нил [10 бор], нура [1 бор], оҳак [14 бор], рим [17 бор], рамод(хокистар) [1 бор], мушк (36 бор) мумиё [3 бор], милҳ[16 бор]//намак (7 бор), натрун [3 бор], ҷабсин[1 бор] :*

Анбар -хушбӯйиест маъруф; моддаест чун муми нарми хокистарранг, ки аз меъда ё рӯдаи анбарзо ҳосил шавад; анбар бо гармсозии латифи хеш пиронро суд бибахшад... Мағз ва хоссаҳоро суд бахшад... дилро сахт судманд аст (Ибни Сино) [172, 25]; анбар моддаи муммонанди хокистарранг, ки аз меъдаи моҳии анбар (кашалот) гирифта мешавад ва хеле хушбӯй буда, дар саноати атриёт истифода мешавад [189, 864].

Буссад//биссад марҷон ва баъзе беҳи марҷонро гуфтаанд, ки асли марҷон аст; агар ба гардани соҳиби никрос банданд, нофеъ бошад. Буссад гиранда буда, хунравиро манъ мекунад ва хушкифизоияш беш аз гирандагияш бувад, зеро хушкифизоии он бисёр қавӣ аст [172, 91];

Бунафшу буссаду бобунаву мур (р),

Ва басбоса ва балбус ва балодур [199, 25].

Варс- моддаест сурхи баланд ва шабеҳ ба заъфарони суда, ки аз доғи кунҷида ва кунҷидаи сурх судманд аст ва агар онро биошоманд, аз баҳаки сафед суд бахшад. [4, 102; 198, 96]; зучоҷ шираи дору [172,186].

Ҳаким Майсарӣ истилоҳи “варс”-ро барои давои бемориҳои занона, ки кӯдакаш берун наояд, истифода кардааст:

Зи варсу руина в-аз барги беған,

Ва пудина або з-ӯ чамъ кардан [199, 76].

Зарних //зарнӣ давои маъданӣ, ки табибон дар бораи се навъи он маълумот доранд: зард (реалгар $As_2 S_2$), сурх (аурипигмент $As_2 S_2$) ва сафед (оксиди марги муш $As_2 O_3$). Зарнихро бо равғани ангубинӣ ва оби ангубин ба касони (шушашон) зардобгирифта бидиҳанд ва онро бо ротинач аз барои сурфаи куҳан ва зардоб партофтан дуд биандозанд. [4,107; 172, 186].

Мушк 1. моддаи сиёҳранги бисёр хушбӯй, ки аз ҳайвон ва растанӣ ҳосил мешавад ва дар атрсозӣ ва тиб истифода мебаранд; **бӯи мушк пинҳон намомонад.** (мақол.); **мушки ноб** мушки холис ва соф; **мушки суда**

мушки кӯфта [189, 864]. Дар “Донишнома”-и Майсарӣ истилоҳи мазкур ҳамчун маводди доруворӣ истифода гардидааст:

Ва гарна ғолия гар мушку анбар,

Ба бинӣ боз кун, андой бар сар [199, 36].

Рим – таркибест, ки пас аз гудохтани ягон маъдан боқӣ бимонад. 2. он чи сафеди ба зардӣ моили ғализтар аз хун аз миёни ҷароҳат бадар ояд, чирки ҷароҳат, зардоб омадааст [172,382]; чирки ҷароҳат: **рим кардан** - чирк кардан, чирк гирифтан [190,165]. Дар байти зерин “*рими оҳан*” ба маънои дуом ҳамчун маводди доруворӣ истифода мегардад:

Ту рими оҳан ба сирка андар оғор,

Ба як ҳафта бад-ӯ дар дасту по дор [199, 59].

Ҷабсин – санги гаҷ буда, тахтагии сафеди шаффоф аст ва онро чун бисӯзонанд, бештар латиф бигардад. Хусусияти сардӣ дошта, хунравиро қатъ кунад [3, 82]:

Ва ҷабсин сард бошад, хун бибандад,

Гушодахун ба ҷабсин баста гардад [199, 24].

г) **Истилоҳоти ифодакунанидаи номи ғизо ва нушокӣ:** *зирабо//зирбо [6 бор], кадубо (1 бор), набид //набиз [27 бор]*.

Зирабо – оше, ки бо гӯшти мурғи фарбеҳ ва зира ва сирко пазанд; мибнут, яъне шикамбурзургро нофеъ аст [188,180]:

Таъом аз зирабо бояд-и хӯрдан,

Ба мурғу гар ба тиҳу гар ба равған [199, 56].

Набид//набиз - нӯшокии мастиовар, ки аз хурмо, мавиз, асал ва гандум таҳия карда мешавад [172, 309]:

Ва гар дард аз набиди хом гирад,

Зи кофуру гулоб ором гирад [199, 33].

*На моҳӣ, на **набид** ўро бишояд,*

На ҳаргиз аз ҳиҷомат кард бояд [199,, 42].

Кадубо. Каду - рустании маъруф, ки дар давоҳо ба кор баранд. Каду омосҳои димоғӣ ва сарсомро суд бибахшад ва аз барои дарди гулӯ судманд бошад. Писти каду аз сурфа ва дарди сина, ки ҳар ду аз гармӣ падида омада бошанд, нофёе бувад. Кадуи хом меъда ва ҳатто меъдаи наврасону барноёнро ниҳоят зиён дорад. Каду аз табҳои зудрав судманд аст(Ибни Сино). [172, 204]. Дар асари мавриди назар истилоҳи “**кадубо**” ба мушоҳида расид, ки номи ғизоест, ки онро аз каду омода мекунанд:

*Таъомаширо набояд чуз **кадубо**,*

Дигар пухта ба сирка буқли ҳамқо [199, 65].

Хулоса, истилоҳи тиббӣ дар “Донишнома”-и Ҳаким Майсарӣ мавқеи махсус дошта, онҳо барои табобати бемориҳои гуногун, омода намудани доруҳо истифода мегарданд .

Аз таҳлилу баррасии маводди гирдомада маълум гардид, ки Майсарӣ истилоҳоти содаи аслий ва истилоҳоти иқтибосиро ба таври мувозӣ баробар истеъмол кардааст. Албатта, ин ба вазъи ташаккулёбии забони тоҷикӣ-форсӣ дар замони муаллиф алоқамандӣ дорад.

Дар асар истилоҳоти содаеро мушоҳида намудем, ки як қисми онҳо дар истеъмол нестанд ва ё онҳо бо номҳои дигар ифода мегарданд.

2.2.2. Истилоҳоти сохта

Яке аз воситаҳои маъмули истилоҳсозии забони тоҷикӣ бо ёрии пешванду пасвандҳо сохта шудани истилоҳоти миллӣ, бахусус истилоҳоти тиббии забони тоҷикӣ мебошад. Муҳаққиқ Мирзо Ҳасани Султон дар сохтори истилоҳоти осори қадимтарини илмии форсӣ-тоҷикӣ пешванду пасвандҳоро аз воситаҳои асосӣ ва фаъоли истилоҳсозиву истилоҳгузинӣ меҳисобад. Дарвоқеъ, нақши вандҳо дар сохтани вожаву истилоҳоти тиббӣ барҷаста мебошад ва мо дар така ба

сарчашма онҳоро даврабандӣ намуда, дар алоҳидагӣ мавриди таҳлил ва пажуҳиш қарор додем:

а) бо пешвандҳо сохта шудани истиллоҳоти тиббӣ;

б) бо пасвандҳо сохта шудани истиллоҳоти тиббӣ.

2.2.2.1. Бо пешвандҳо сохта шудани истиллоҳоти тиббӣ. Дар сохтани истиллоҳоти тиббӣ дар «Донишнома»-и Ҳаким Майсарӣ пешвандҳо мавқеи намоёнро ишғол мекунанд. Аз тасниф ва баррасии маводди гирдомада маълум гардид, ки дар сохтани вожа ва истиллоҳоти тиббӣ ҳамагӣ 6 пешванд: *андар-//дар-, ба-, бе-, бо-, боз-, но-* корбаст шудаанд. Ин пешвандҳо имрӯз ҳам дар забони тоҷикӣ маъмул буда, вазифаи вожасозиву шаклсозиро бар дӯш доранд. Мо тасмим гирифтём, ки вазифа ва дараҷаи истиллоҳсозии пешвандҳоро дар алоҳидагӣ мавриди таҳлил қарор диҳем.

Пешванди андар-//дар. Пешванди *андар-//дар* - дар забони форсии бостон шакли *antar-andar-* ро дошт [94, 41; 70, 38]. Ин пешванд маънои дохил ва ё даруни чизеро ифода карда, дар забони паҳлавӣ ва форсии тоҷикӣ ба сурати *андар* ифода ёфтааст. Пешванди мазкур ба сурати таҳфифшудаи *дар* низ дар истеъмол буд, ки дар забони адабии муосири тоҷикӣ дар шакли *дар* боқӣ мондааст.

Дар “Донишнома”-и Ҳаким Майсарӣ пешванди мазкур ҳам дар шакли қадима ва ҳам дар шакли имрӯза ба таври фаровон истеъмол шудааст. Дар қолиби *андар+реша 7* истилоҳ, дар қолиби *дар+реша 19* вожаи сохта мушоҳида гардид, ки дар амалиёти тиббӣ ҳангоми муолиҷаи бемориҳо ҳамчун истилоҳ иҷрокунандаи амал ба кор бурда шудаанд: *андаргузаштан*[36], *андаргирифттан*[49], *андаромадан* [84], *андарнишастан* [101], *андарсириштан* [49], *андартанидан* [17], *дарафкандан* [72], *дарбастан* [100], *дарбандидан* [43], *даргирифттан* [49], *даргузаштан* [31], *даргазидан* [107], *дарёфттан* [97], *даркӯфттан* [121],

дармолидан [49], дарнамондан[23], дарнишастан [96], дарниҳодан [45], даррасидан [117], дархвардан [67], дарфишондан [45], дархӯрдан [30], дархостан [55], дарчакондан [38].

Дар асари мавриди назар *вожаҳои дармолидан [10 бор], дарниҳодан [8 бор], дархвардан [8 бор], дарчакондан [9 бор], даргазидан [2 бор], дарафкандан [3 бор], дархӯрдан [7 бор] ва дарнишастан [5 бор]* ба сифати истилоҳи ифодакунандаи амали тиббӣ бештар мавриди истифода қарор гирифтаанд. Бояд зикр кард, ки *вожаҳои гирдовардаи мо берун аз матн ба гурӯҳи калимаҳои умумиистеъмол [маъмулӣ] шомиланд, вале дар матн баъзан маъниҳоро ифода кардаанд, ки дар илми тиб чун истилоҳ мавриди истифода қарор гирифтаанд. Чунончи аз мисолҳои дар боло зикргардида равшан аст, пешванди дар- ғолибан бо асосҳои замони гузаштаи феъл ва баъзан бо асоси замони ҳозираи феъл омада, вожаи нав сохтааст:*

1. *Пешванд + асоси замони ҳозираи феъл: дарнеҳ [18 бор], дарфишон [1 бор], дарчакон [9 бор], дармол [16 бор], дархӯр [7 бор], дарафкан [3 бор], дарбанд [2 бор], даркуб [1 бор]:*

В-агар неку нагардад неҳи дигар,

Бад-ӯ дарбанд, гардад зуд беҳтар [199, 100].

Ҳаким Майсарӣ дар мавриди табобати бемории гӯш *вожаи сохтаи дарчакон, ки аз пешванди дар– ва асоси замони ҳозираи феъли чакон таркиб ёфтааст, ба сифати ифодакунандаи амали тиббӣ ба қор бурдааст:*

Дигар абюну қатре рағани вард,

Ба гӯшаи дарчакон, то кам шавад дард [199, 47].

Аз ин лахте ба духни талх бодом,

Ба гӯшаи дарчакон, то ёбад ором [199, 48].

Вожаи “дармол” ба сифати ифодакунандаи амали тиббӣ корбаст гардида, дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ бо гунаи молидан серистеъмол аст.

*Бад-ӯ дармол, то беҳтар шавад дард,
Гулӯи гармгашта з-ӯ шавад сард [199, 51].*

*Бад-ӯ дармол то з-ӯ оби бисёр,
Бурун орад, раҳад аз дарду озор [199, 50].*

2. Пешванд+асоси замони гузаштаи феъл: *дарниҳод [1бор], даргазид [2бор], дармонд [1бор]:*

*Касе бинӣ, ки газдум даргазидааст,
Зи захми неши каждум дард дидаст [199, 107].*

Вожаи **дармондан** чун истилоҳи тиббӣ ба маънои “гирифтор шудан, мубтало шуда” истифода гардидааст:

*Танаи лоғар шавад чуз устухонаи,
Ки зери нӯст дармонад ниҳонаи [199, 119].*

3. Пешванд+сифати феълӣ: *андарсиришта [49], андаргирифта [49], дарнишаста [96]:*

Вожаи *андарсириштан* аз пешванди *андар-* ва масдари *сириштан* таркиб ёфта, ба маънои *маҳлут кардан* ва *омехта сохтан* омадааст:

*Бисуда б-ангубин андарсиришта,
Аз ӯ лахте ба дандон даргирифта [199, 49].
Пас аз судан ба зайт андарсириштан,
Бигӯ қатра аз ӯ дар бинӣ афкан [199, 45].*

Пешванди *андар-// дар-* дар асари мавриди таҳқиқ ба сифати пасванди шаклсоз омада, вожаҳои *дарниҳодан, дарчакондан, дарёфтан, даргазидан* сохтааст, ки имрӯз дар забони тоҷикӣ бо гунаҳои *ниҳодан, хӯрдан, чакондан, ёфтан, газидан* серистеъмол мебошанд.

Пешванди ба-

Пешванди *ба-* дар забони форсии бостон ба сурати *pati* ва дар форсии миёна шакли *Pnt. Pad-* ро дошт [122, 39]. Пешванди мазкур аслан аз исм сифат сохта, дар забони адабӣ ҳамчун пешванди калимасози серистеъмол маҳсуб меёбад.

Дар “Донишнома”-и Ҳаким Майсарӣ бо пешванди *ба-* вожаҳои *бақувват* [4 бор], *баситам* [1бор], *бахоса* [1 бор], *бамииён* [1 бор], *банерӯтар* [2 бор], *бамебиспор* [78] ба мушоҳида расид:

бақувват:

Мизочи меъда гар бошад, бақувват,

Гуворидани беш ояд зи шаҳват [199, 19].

Баситам дар байти зерин ҳолати амали берун шудани кирро аз шикам ифода намудааст:

Ва гар шофа кунад кас кирми шикам,

Бимиронад, бурун орад-и баситам [199, 25].

Дар байти мазкур вожаи *бақувват* аз пешванди *ба-* ва исми *қувват* таркиб ёфта, ҳамчун истилоҳи тиббӣ ба маънои солиму қавӣ, яъне муқобили бемор корбаст шудааст.

Дар асари мавриди таҳқиқ муаллиф вожаи “*бамебиспор*”-ро истифода намудааст, ки ин қолиби калимасозӣ имрӯз дар забони адабӣ ба назар намерасад, хоси услуби классикӣ мебошад. Дар байти зер пешванди *ба-* ба сифати морфемаи шаклсоз омадааст:

Ва лахте анфаҳа¹ чӯ они харгӯш,

Бамебиспор ту чумла дилу гӯш [199, 78].

Пешванди бе-

Пешванди *бе-* – дар забони форсии миёна ба сурати *аве-* // *абе-* истифода мешуд [67,196; 103,190]. Ин пешванд аз ҳиссаҳои гуногуни нутқ сифат месозад ва ғолибан ба набудани аломату хосият ва чизе далолат мекунад. Он аз ҷумлаи пешвандҳои сифатсози сермаҳсул ба шумор меравад.

Дар ин қолиб дар “Донишнома”-и Майсарӣ 43 адад вожа истифода гардидааст, ки қисме чун истилоҳи тиббӣ истифода мегарданд: *беақл [1бор], беақлӣ [2 бор], бебахр [112], бегазанд [1бор], бедард [4 бор], бедор [12 бор], бедорӣ [117], бедаст [2 бор], беком [4 бор], беқарор [1 бор], бемадор [1 бор], беиллат [1 бор], беором [35], бепо [113], бетан [81], бетанахнух [1 бор], бетоқат [1бор], беҳуш [7 бор], бетаб [1 бор].*

Дар “Донишнома” бо пешванди мазкур бештар истилоҳҳои ба назар расид, ки аломат, ҳолат ва номи бемориро ифода намудаанд: *беором, бемадор, беиллат, бедард, бетаб, бетоқат, беозор, беҳуш, бедаст, бепо, беақл, беақлӣ, бетанахнух.*

Чунончи:

Касе, к-аи илати сарсом бошад.

Зи дарди сахтаи беором бошад [199, 35].

В-агар кулинҷ бошад сахту бетаб,

Зи дарди сахт мепечад ҳама шаб [199, 71].

Пас он гаҳ беҳушу масруъ гардад,

Напӯяд, на сухан гӯяд, на хандад [199, 81].

Чу бар миёну кифт бар кор кардӣ,

Дил аз ҷастан ту беозор кардӣ [199, 96].

Ҳаким Майсарӣ дар фасли “Илоҷи сарморасида” бо истифода аз пешванди *бе-*истилоҳи “**беақлӣ**” -ро ба сифти истилоҳи ифодакунандаи номи беморӣ, ки он имрӯз бо гунаи байналмилалии “олигофрения” серистеъмол аст, истифода намудааст:

Касе бинӣ, ки вайро ин расидааст,

Ва беақлӣ бад-ӯ андар надид аст [199, 104].

Дар маводди таҳқиқ инчунин истилоҳи “*бетанаҳнуҳ*” ба мушоҳида расид. Истилоҳи “*танаҳнуҳ*” дар фарҳангҳои тиббӣ ба маънии: гулӯ соф кардан [овоз аз сина баровардан, барои соф кардани гулӯ, ки то садо накӯ гардад, сурфа занад, омадааст [172,441]. Истилоҳи мазкур пешванди *бе-* ро гирифта, ба маънои муқобили амал омадааст, ки он ба маънои яке аз амалҳои беморӣ корбаст шудааст.

*В-агар хун бетанаҳнуҳ бардамад з-ӯй,
Мухатра иллоте бошад аз ин рӯй* [199, 54].

Пешванди бо-

Пешванди *бо-* дар забони форсии миёна дар шакли *ава-//арак-* истеъмол мегардид [67,195; 69,189]. Дар аксари мавридҳо ин пешванд бо исми омада сифатҳои аслие месозад, ки молик будан ба чизеро ифода мекунанд. Дар “Донишнома” бо пасванди мазкур вожаҳои *бохатар* [17], *боҳушунат* [21], *бохабар* [30], *бовафо* [32], *бонур*[33], *бошарм* [100], *боҳуш* [113]-ро вохӯрдём, ки ҳамчун истилоҳи тиббӣ мавриди истифода қарор гирифтаанд:

*Ҳама султони хуни бохатарро ,
Ба рағҳо дар мазаррат мар ҷигарро* [199, 17].

Дар байти дар боло зикршуда вожаи сохтаи *бохатар* чун ҷузъи ибораистилоҳи *хуни бохатар* ба маънои хуне, ки боарзиш аст, омадааст.

Вожаи *боҳушунат* аз пешванди *бо-* ва исми *ҳушунат* таркиб ёфта, ба маънои дуруштӣ ва саҳтӣ корбаст шудааст. Вожаи мазкур ба сифати истилоҳи анатомӣ - симптоми (аломат) беморӣ, ки нишонаҳои он пешобе, ки бо нишонаҳои дуруштӣ, бадбӯӣ ва чиркинӣ бо душворӣ ихроҷшаванда мебошад [194, 516], истифода гардидааст.

*Далел аст бавли ганда бар уфунат,
Биёяд гарм гарм боҳушунат* [199, 21].

Ҳаким Майсарӣ дар фасли “Фиссудо” [бемории сар] вожаи сохтаи “бонур” – ро (дар қолиби пешванд + исм) ба сифати истилоҳи фарматсевтӣ дар таркиби ибораистилоҳи *матбухи банур*, яъне давои мураккабе, ки истеъмоли он ҳузуру ҳаловатбахш дорад, истифода намудааст:

Ва асли бодиёну барги сибакур,

Дар ӯ кун, то шавад матбухи банур [199, 33].

Пешванди но- по-// па-

Пешванди *но - по-// па-* дар забони форсии миёна дар шакли. *а-//ап-* [94,193] омадааст. Ин пешванд дар сарчашмҳои илмӣ ҳамчун пешванди сифатсоз ишора шудааст. Аз рӯйи маълумоти сарчашмаҳо баъзе аз муҳаққиқон пасванди «-но» -ро алломорфема мепиндоранд, вале ин нуқтаи назар то ҳол зери бори шубҳа қарор дорад [69, 192].

Аз баррасии маводди гирдомада маълум гардид, ки мавқеи калимасозии пешванди *но-* дар забони осори хаттии ниёғонамон устувор буда, дар «Донишнома»-и Ҳаким Майсарӣ бо ин пешванд зиёда аз 20 адад калимаи сохта истифода гардидааст, ки бархе хусусияти истилоҳӣ касб кардааст: *ноком* [4 бор], *нодон* [5 бор], [20 *нодонӣ* [2 бор], *нодона* [1 бор], *нобок* [9 бор], *нопок* [9 бор], *нопокӣ* [1 бор], [28], *ночор*[1 бор], *нохваш* [3 бор]// *нохуш* [5 бор], *нохубӣ*[1 бор], *нодиданӣ*[11 бор].

Зикр кардан бамаврид аст, ки мавқеи истифодаи ин пешванд дар асари мавриди таҳқиқ назар ба дигар пешвандҳо васеътар буда, дар он калимаҳо дар қолибҳои зайл сохта шудаанд:

а) пешванд+ исм: *нобок* [9 бор], *нумувофиқ* [2 бор], *ноустод* [1 бор], *носазовор* [1 бор], *ночиз* [1 бор], *нодона-ба маънии нодонӣ* [1 бор];

б) пешванд+ сифати аслӣ: *нопок* [8 бор], *нохваш//нохуш* [3 бор];

в) пешванд+ асоси замони ҳозираи феъл: *нодон* [5 бор]

г) пешванд+ сифати феълӣ: *нобаста* [75], *ношунуда* [16], *норасида* [21], *нопухта* [127]:

Дар “Донишнома” вожаи “*нопокӯ*” як маротиба ба мушоҳида расид, ки ду зинаи калимасозиро аз сар гузаронидааст: якум, аз сифати “*нок*” бо иловаи пасванди “*ӯ-*” исмии “*нокӯ*” ва дуюм, аз исми “*нокӯ*” бо иловаи пешванди “*-но*” вожаи “*нопокӯ*” сохтааст.

Аз таҳлилу баррасии маводди гирдомада маълум гардид, ки Ҳаким Майсарӣ дар “Донишнома” пешвандҳои дар/андар ба-, бе-, *но* -ро дар офаридани калима ва истилоҳоти тиббӣ истифода бурдааст.

2.2.2.2. Бо пасвандҳо сохта шудани истилоҳоти тиббӣ. Дар забони тоҷикӣ-форсӣ пасвандҳо дар сохтани калимаву истилоҳоти нав нақши муҳим доранд. Ҳаким Майсарӣ дар «Донишнома» дар сохтани истилоҳоти тиббӣ аз пасвандҳо ба таври фаровон истифода кардааст, ки аксари онҳо имрӯз низ пасвандҳои асосии вожасози забони тоҷикӣ-форсӣ маҳсуб мешаванд. Бояд зикр намуд, ки дар ин пажӯҳиш танҳо пасвандҳое, ки вожа ва истилоҳоти тиббӣ сохтаанд, мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд. Мо тасмим гирифтем, ки пасвандҳоро на аз ҷиҳати дараҷаи истеъмол, балки аз ҷиҳати алифбои дохилӣ баррасӣ намоем:

1) Дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ ба гурӯҳи пасвандҳои сермаъно, оморфема, синоморфема ва сермаҳсул дохил мешавад. Ин пасванд дар забони форсии бостон дар шакли *-ака* ва дар форсии миёна ба сурати *ад-/-ак* вучуд доштааст [87,204]. Пасвандҳои мазкурро дар форсии дарӣ «*қо*»-и баёни ҳаракат ё «*қо*»-и ғайрималфуз меноманд ва он бозмондаи пасванди *-ак* дар забони форсии миёна мебошад [87, 204], ки худ аз пасванди «*-ака*»-и форсии бостон муштақ шудааст [121, 10].

Пасванди – *a* дар калимасозии забони адабӣ сермаъно, оморфема ва синоморфема ва муштараквазифа ба шумор меравад. Сермаъноии суффикси *-a* танҳо дар исмсозии худи ин пасванд, вале оморфемагии он бошад, на фақат дар дохили исм, балки ҳангоми калимасозии ҳиссаҳои гуногуни нутқ мушоҳида мешавад [102, 40].

Пасванди - а дар сохтани исм маъмул ва серистеъмол буда, дар баробари калимасозӣ дар истилоҳсозӣ низ васеъ истифода мешавад. Ҳаким Майсарӣ дар “Донишнома” бо истифода аз пасванди мазкур ва ҳиссаҳои гуногуни нутқ вожаву истилоҳоти фаровони тиббиरो мавриди истифода қарор додааст:

а) **Исм+пасванд:** *нохуна* [4 бор], *кунҷида* [1 бор], *ҳайза* [13 бор], *сабӯса* [1 бор], *заҳра* [27 бор], *зафуна* [2 бор], *пиёза* [2 бор], *розиёна* [1 бор], *хиёра* [50], *анҷира* [2 бор], *анҷуда* [1 бор], *беда* [19 бор], *тухма* [19 бор], *зарира* [2 бор], *кабиста* [2 бор], *қашура* [1 бор], *кабоба* [8 бор], *ранҷа* [4 бор].

Ҳаким Майсарӣ дар байти зерин истилоҳи **нохуна** -ро истифода намудааст, ки истилоҳи мазкур аз ду ҷузъ: - исми *нохун* ва пасванди –а таркиб ёфтааст, ки ифодакунандаи номи беморӣ мебошад. Истилоҳи *нохуна* дар сарчашмаҳо ба маънои гӯште бошад, моил ба сафедӣ, мушобеҳ ба нохун, ки дар кунҷи чашм пайдо шавад ва агар илоҷи он накунад, сиёҳии чашмро фуру пӯшад ва кӯр гардонад [172, 330; 170, 725] шарҳ ёфтааст:

Касе, к-аз нохуна чашмаи табаҳ аст,

Зи бисёрши бинойи сиёҳ аст [199, 39].

Сабӯса дар “Фарҳани тиббии ниёгон” ба маънои “хушкие бошад монанди сабӯс, ки ба сабаби бусати мизоч дар сари одамӣ пайдо мешавад, патосаки сар, шӯраи сар” [172, 392] ва дар ФТЗТ дар қолиби **сабӯсак** ба маънои “дар резачаҳои сафед, ки дар мӯй пайдо мешавад; **сабӯсаки сар**” [192,187] омадааст:

Касе к-ӯро миёни мӯяи андар,

Падид ояд сабӯса нек бингар [199, 33].

Дар байтҳои зерин истилоҳҳои сохтаи **ҳайза**, **анҷира** истифода гардидааст.

Истилоҳи **анҷира** ҳамчун истилоҳи тиббӣ ба ду маъно: 1) новҷаи мақъад ва сӯрохи он [172, 32]; 2) меваи ширини гӯштдори мулоим, ки сиёҳранг аст [77,79], истифода шудааст. Дар асари мавриди назар муаллиф онро ҳамчун истилоҳи фарматсевтӣ, ба маънои дуом корбаст намудааст:

Касе к-аи анҷира бисёр хӯрдаст,

Ва захираш дар тани ӯ кор кардаст [199, 115].

Ҳайза ба маънои ҳазм нашудани ғизо дар меъда, тухма ва ба маънои исҳоли хунӣ истифода шудааст [171, 521]

Ва ҳайза он бувад к-аи қайу исҳоли,

Ба ҳам меуфтад, то бад шавад ҳол [199, 57].

Истилоҳи “**тухма**” дар ФТН ба ду маънӣ ташреҳ ёфтааст: 1) ба маънии тухм; маҷ. нутфа, манӣ; асл, наҷод. 2) саҳтшавии меъда, бадҳоли аз зиёд хӯрдан, касалии меъда аз бисёр хӯрдани чизе [187, 380] ё худ бадҳазмии таом, ки аз имтилои меъда пайдо шавад, ҳайза [172, 462] :

К-аз ин тухма ва боду дарду куланҷ,

Биёрад то набошад низ аз он ранҷ

Ба як бор ин бибояд хӯрд то зуд,

Фурӯ орад шикамро тухмаву дуд [199, 64].

б) **сифат +пасванд**. Пасванди –а аз сифатҳои ифодакунандаи номи ранг сапед, зард, бунафш истилоҳи нав сохтааст: сапеда [91], зарда [50], бунафша [30 бор] .

Дар асари мавриди таҳқиқ вожаи **сапеда**-ро дучор омадем, ки он 4 маротиба ба маънои қисми сафедии тухми мурғ, ки мағзи зардии онро печонида гирифтааст, мавриди истеъмол қарор дорад.

Пас он гаҳ мӯи харгӯи ор суда,

Сапеда хояро з-ӯ озмуда [199, 95].

Дар “Донишнома”-и Ҳаким Майсарӣ инчунин истилоҳи *бунафша* беш аз 30 маротиба мушоҳида гардид, ки он ҳамчун истилоҳи тиббии фарматсевтӣ ба маънои номи гиёҳ истифода шудааст. Ин истилоҳ дар фарҳангҳо бо гунаи *бунафша// банафша// бинафша* ифода ёфта, гиёҳест гулҳояш арғувониранг, сафедча ва бунафш, ки дар атторӣ ва муолиҷа истифода мешавад [187, 212; 194, 89].

Ҳалила, гар бунафша, гар ки олу,

Шароби вард кун, хурмои ҳинду [199, 31].

в) **Феъл+пасванд.** Дар калимасозӣ бо пасванди –а асосҳои замони гузашта ва ҳозираи феъл серистеъмоланд, аммо дар маводди гировардаи мо истилоҳи тиббӣ *овеза* (14), *хӯра* (*ҷуззом - номи беморӣ*) (126), *ларза* (121), *дида* (41), *сиришта* (38), *мурда* (96) ба мушоҳида расид:

Табу ларза, ки ҳар ду рӯз як бор,

Бигирад, кас шавад з-ӯ зуд бемор [199, 122].

Аз мисолҳои зикргардида танҳо истилоҳи *хӯра* имрӯз дар ин қолиб дар истифода набуда, дар сарчашмаҳо чунин шарҳ ёфтааст: *Хӯра//хара навъе аз беморӣ, ки мӯй бирезонад; ба маънии маҳавӣ аст* [188, 517; 172, 516]. Истилоҳи мазкур дар “Донишнома”-и Ҳаким Майсарӣ бо гунаи *ҷуззом* низ мавриди истеъмол қарор гирифтааст:

Париюн гар хӯра гар на бановар,

В-агар бошад касе омоҳ дар сар [199, 127].

Хавониқу ҷуззому низ тоун,

Мафочо марту сакта бошад аз хун [199, 98].

1. Пасванди -а дар “Донишнома” дар сохтани сифат бемаҳсул буда, танҳо вожаи *ганда* –ро дучор омадем. Вожаи *мазкур* аз сифати *ганд* ва пасванди -а таркиб ёфта, ҳамчун сифат ба маънои *ганда, бӯи бад,*

пӯсида, бӯйгирифта, мизочан вайронишуда, гандида, бадбӯй дар 13 маврид истифода шудааст:

*Далел аст бавли **ганда** бар уфунат,
Биёяд гарм гарм бо хушунат [199, 21].*

*Ва шире, к-ӯ бувад таъмаи ҳама шӯр,
В-агар **ганда**, бад-он к-он шир бе зӯр [199, 84].*

Имрӯз ин вожа маънои луғавии худро гум карда, аз байн рафтааст ва аз решаи мазкур вожаи мураккаби “*гандзудой*” –ҳамчун истилоҳи тиббӣ ба маънои “*безараргардонӣ*” [дезинфекция] истеъмоли мешавад.

3. Сифати феълӣ. Пасванди *-а* дар сохтани сифати феълӣ сермаҳсул мебошад. Дар объекти таҳқиқи мо дар ин қолиб беш аз 27 вожа мушоҳида шуд, ки бархе аз онҳо ифодакунандаи номи беморӣ мебошанд

Вожаи “*шикаста*” дар “Донишнома”-и Ҳаким Майсарӣ аз асоси замони гузаштаи феъли “*шикаст*” ва пасванди “*-а*” таркиб ёфта, сифати феълии “*шикаста*” сохта шудааст, ки маънои шикасташуда, мақсур ҳамчун истилоҳи тиббӣ [номи беморӣ] -ро ифода намудааст.

Калимаи “*шикаста*” ҳамчун ҷузъи вожаҳои мураккаб дар сохтани истилоҳоти тиббӣ серистеъмоли аст. Дар маводди таҳқиқшуда аз решаи мазкур истилоҳ ва таркибҳои тиббии *саршикаста (1 бор)*, *шикастаустухон (1 бор)*, *устухони шикаста (2 бор)* ба мушоҳида расид, ки ифодакунандаи номи беморанд:

*Шикаста пою дарди сол фарсуд,
Надорад мумиёи назди ӯ суд [199, 129].*

*Ва гар бинӣ касеро саршикаста,
Давад аз хуну гашта сахт хаста [199, 34].*

Дар фарҳангҳои тиббӣ аз вожаи *шикаста* истилоҳоти сохтаи *шикаста+вор*, *шикаста+гӣ* ва истилоҳотии мураккаби *шикаста+банд*,

шикаста+банд+ӣ, шикаста+бозу, шикастазабон, шикаста+мизоч, шикаста+пой, шикаста+пора, шикаста+ранг, шикаста+устухон, шикаста+хотир, шикаста+ҳол, шикаста+ҷон мушоҳида гардиданд [172, 577-578].

Инчунин дар асар як қатор истилоҳҳое ба назар расиданд, ки аз пешванди *но-* ва пасванди *-а* таркиб ёфта, шакли инкориро ифода намудаанд. Чунончи: *но+расид+а* [5 бор], *но+пухт+а* [1 бор], *но+баст+а* [2 бор].

Ба набзи кӯдакони норасида,

Банерӯтар аз они хобдида [199, 128].

Дар байти боло вожаи *норасида* ду давраи гузаришро аз сар гузаронидааст. Якум, аз асоси замони гузаштаи феъли *расид* бо иловаи пасванди *-а* сифати феълии *расида* ва дуюм, аз сифати феълии *расида* ба воситаи пешванди *но-* истилоҳи тиббии *норасида* сохтааст. Истилоҳи мазкур чун ифодакунандаи номи беморӣ ба маънои пурра инкишофнаёфта, хурдсол, ноболиғ ифода шудааст. Бояд зикр кард, ки истилоҳи мазкур дар тибби муосир маъруф аст.

Пасванди -ак. Пасванди *-ак* дар сарчашмаҳои илмӣ ҳамчун пасванди калимасозии сермаҳсул дарҷ шуда, дар забони форсии бостон дар шакли *-ака* дар истеъмол будааст [94, 12; 68, 175; 69, 210; 80,77].

Пасванди *-ак* дар баробари ифодаи маъноҳои хурдиву навозиш монанд будан, инчунин ба маънии таҳқиру таҳдид, сарзаниш ва нописандӣ ба кор бурда мешавад.

Пасванди *-ак* ҳам вазифаи шаклсозӣ ва ҳам калимасозӣ дорад. Чунончи, дар вожаи “хурдак” шаклсоз, дар вожаҳои “дастак”, “чашмак” - калимасоз мебошад.

Пасванди *-ак* инчунин предметро ба таври умумӣ ифода менамояд [25, 143].

Дар «Донишнома» бо ин пасванд истилоҳоти зерин мушоҳида гардиданд, ки дар бархе аз вожаҳо шаклсоз ва дар бархе калимасоз аст: *ангуштак* [2 бор], *бонгак* [1 бор], *донгак* [1 бор], *кӯчак* [20], *лахтак* [38 бор], *лошак* [1 бор], *мисқолак* [1 бор], *намак* [16 бор], *обак* [4 бор], *хӯрданак* [1 борф], *хасак* [2 бор], *чашмак* [9 бор], *чизак* [2 бор].

Бояд зикр намуд, ки дар асар калимаҳои бо ин пасванд сохташударо ба таври зайл гурӯҳбандӣ намудан мумкин аст:

а) исмҳои ифодакунандаи номи узвҳо: *чашмак* [38];

б) номи растаниҳо: *хасак* [20], *хучакӣ* [38];

в) номи ҳашарот, парандаҳо, ҳайвонот: *лошак* [66].

Дар объекти мавриди назар истилоҳи “*хасак*” ба мушоҳида расид, ки аз исми *хас* ва пасванди *-ак* сохта шуда, дар соҳаи дорусозӣ ҳамчун маводди давоӣ истифода мешавад. Истилоҳи мазкурро бо гунаҳои *хасак//хори хасак* вохӯрдан мумкин аст, ки дар фарҳангҳо чунин шарҳ ёфтааст: хори хасак маъруф ба он хоре бошад сепадӯ, усораи онро дар чое, ки кайк бисёр бошад, бияфшонанд, ҳама бимирад. [194, 506; 192, 494]. Майсарӣ онро захр барои ҳашароту хазандаҳо ва ҳамчун маводди давоӣ барои муолиҷаи бемории пешоби басташуда истифода кардааст:

*В-агар лахти хасак дар ҷуҳри морон,
Ниҳӣ он мор мирад зуду осон.* [199, 109].

*Хасак сард асту обаи боҳ орад,
Ва бавли бастаро ҳам роҳ дорад* [199, 109].

Дар “Донишнома”-и Ҳаким Майсарӣ, инчунин истилоҳи “*намак*”-ро дучор шудем, ки он мувофиқи маълумоти баъзе сарчашмаҳо ҳамчун истилоҳи сохта [аз исми *нам* ва пасванди *-ак*] оварда шудааст. Аз сабаби он ки “*намак*” аз такшин шудани оби борон, оби дарёҳо ва ё аз конҳо - аз намӣ пайдо мешавад [190, 897], эҳтимол меравад, ки бо илова шудани

пасванди *-ак* чунин сурат гирифтааст. Вожаи мавриди таҳқиқ дар забони эрони бостон ва миёна бо бархе аз тафовутҳои овозӣ (фонетикӣ) роиҷ будааст. Чунончи, муҳақиқон Муҳаммад Ҳасандӯст ва Бардулзамон дар фарҳангҳои худ ин калимаро ба таври зайл сабт намудаанд: ф.м. *namak*, ф.м. *туфонӣ*, портӣ *namyhk* [names], суғдӣ *nm'skh* [namask] <©'N A.V *namaska* хутанӣ *namva*, хоразмӣ *nmok*, балхӣ *namigo* < *namadka* [Gharib, 1995,-5973; Mohammad Hassan -doust, 2011,-573].

Унсурӣ *намак* ҳамчун истилоҳи фарматсевтӣ ба сифати маъдан, ҳамчун ашёи хом барои тайёр намудани доруҳо 7 маротиба қорбаст шудааст:

*Зи ширу в-аз паниру в-аз **намак** суд,
Мар ўро боз дорӣ, беҳ шавад зуд* [199, 36].

Бояд зикр кард, ки истилоҳи мазкур дар асари мавриди назар бо гунаи *милҳ* низ мавриди истифода қарор гирифтааст.

Пасванди *-ак* дар баробари калимасозӣ дар шаклсозӣ низ маъмул буд, тавассути он дар “Донишнома” вожаҳои *камтарак* [68], *мисқолак* [107], *обак* [31], *кӯчак* [20], *хӯрданак* [30], *рӯзак* [34] *чизак* [38] ба мушоҳида расид.

Дар асар вожаи “*лахтак*” дар қолиби *исм+пасванд* дар 38 маврид чун ҷузъи ибораистилоҳи тиббӣ ба маънои ифодакунандаи ченаки камии вазн ва вожаи *камтарак* як маротиба дар қолиби *зарф + пасванд* таркибёфта дучор гардидем, ки на ҳамчун истилоҳ, балки ба маънои камӣ истифода шудаанд:

*Пас он гаҳ **лахтаке** рони кабутар,
Вагарна мурғаке ту ҷӯй дархвар* [199, 106].

*Ва лахте низ аз харнуб бояд,
Гар афюн **камтарак** бошад, бишояд* [199, 68].

Ки дору кард ўро кор бисёр,

*Таомаш зирабо, гар **обаки** нор [199, 31].*

Вожаи **мисқолак** аз исми “*мисқол*“ ба маънои миқдори вазнест иборат аз шаш донг, баробар ба 3,39 г [198, 285] ва пасванди шаклсози – *ак* таркиб ёфтааст. Дар ин ҷо пасванди –*ак* на ҳамчун истилоҳи тиббӣ, балки ба маънои воҳид корбаст шудааст:

Вагарна доруи халтит бояд,

К-аз ў мисқолаке ду-се бихояд [199, 107].

Пасванди –*ак* дар забони тоҷикӣ, хусусан, адабиёти классикӣ ҳам дар шаклсозӣ ва ҳам калимасозӣ серистеъмол буда, ҳамчун пасванди истилоҳсоз дар баҳши тиб низ истилоҳҳои фаровон сохта шудааст.

Пасванди -вар дар калимасозии исм ба гурӯҳи пасвандҳои каммаҳсул дохил мешавад. Пасванди мазкур дар забони форсии миёна ба сурати *-iwar ё -war* омадааст, ки он аз шакли форсии бостони “*-bara*”, ки маънои “бардоштан”-ро дошт, гирифта шудааст [94, 12; 66, 24]. Рӯчӣ ба пасванди мазкур дар сарчашмаҳои илмӣ андешаҳои мухталиф ба назар мерасад.

Ба андешаи Т.Д. Чхеидзе пайдоиши – *bara* аз форсии миёна сарчашма гирифтааст [104, 57].

Забоншинос В. С. Расторгуева бошад пасванди “– *вар*” -ро дар забони форсии миёна ҳамчун пасванди калимасозии исму сифат, ки соҳибиятро ифода мекунад, овардааст [72, 85].

Ш. Рустамов низ бо алломорфи *-ур // -вар* ҷудо шудани ин пасвандро нишон дода, қайд намудааст, ки дар муносибатҳои калимасозӣ дар асосҳои якҷиҷоғӣ пасванди *-ур* ва дар асосҳои дуҷиҷоғӣ, асосан, пасванди “– *вар*” истифода мешавад. Пасванди мазкур дар калимасозии исм беаҳсул аст, он барои сохтани исмҳои ифодакунандаи шахс корбаст мешавад [72, 130].

Инчунин Хонларӣ Парвиз Нотил дар асараш “Таърихи забони форсӣ” зикр кардааст, ки пасванди “-вар” бо исм алоқамад шуда, исм ё сифатҳои исмшудае месозад, ки доро буданро ифода мекунанд: пешвар, чонвар, кинавар, гӯштвар, паҳновар [94,12].

Забоншиносон Л.С. Пейсиков ва Ф. Амонова ду вариант доштани ин пасвандро қайд намудаанд, аммо байни онҳо ҳеҷ тафовуте намебинанд.

Муҳаққиқ О.Ҳ. Қосимов дар асари худ “Калимасозӣ дар Шоҳнома”-и Абулқосим Фирдавсӣ” пайдоиши пасванди “-вар” -ро бо гунаи “-ур” ба давраи форсии миёна нисбат надода, балки аз он пештар пайдо шудани онро қайд намудааст. Ба андешаи мавсуф, дар навиштаҷоти арабӣ ҳар ду вариант як хел ба назар мерасанд ва ба хоҳири риояи вазну қофия дар назм пасванди мазкур шакли кӯтоҳи “-уш” -ро гирифтааст: Шедуш ва Каёнуш [32, 100].

Бо пасванди “-вар” дар “Донишнома”-и Майсарӣ истилоҳҳои *бусвар* [1 бор], *зарвар* [4 бор], *бановар* [4 бор] ба мушоҳида расиданд.

Бусвар аз исми “*буср// бусур*” ва пасванди “-вар” таркиб ёфта, истилоҳи тиббӣ мебошад.

Дар ФТН истилоҳи “*бусур// бусра*” дар шакли танҳо зикр гашта, ба маънои як навъи дончаҳои кӯчаки обиламонанд, ки дар пӯст медамад, шарҳ дода шудааст ва он ифодакунандаи номи беморист:

Дамомилу бусвару таъми ширин,

Далели хун наёбӣ бештар з-ин [199, 22].

Истилоҳи “*зарвар*” аз сифати “*зар*” ва пасванди “-вар” таркиб ёфта, исми зарвар сохтааст. Дар ин ҷо чузъи “*зар*” аслан “*зард*” буда, ба ҳодисаи савтӣ [афтиши овоз] дучор гардида, ҳангоми пайиҳам омадани ҳамсадоҳои *р, д, в* ҳамсадои “*д*” афтада, шакли “*зарвар*”-ро гирифтааст ва дар фарҳангҳо ҳамчун гиёҳи давоӣ шарҳ ёфтааст [172, 173].

Ҳаким Майсарӣ низ дар асари худ аз гиёҳи *зарвари зард*”, ки хусусияти хуби давоӣ дорад, ёдовар шудааст:

Дигар рӯзаи зарвари зард бинмой,

Пас он гаҳ з-он шиёфи сурх фармой [199, 40].

Пас он гаҳ з-он зарвари зард бояд,

Ба чаши андар аз инаи кард бояд [199, 37].

Пасванди – ванд дар забони форсии миёна дар шакли –avand, -vand [wnd, монии –w[y] – nd ва дар забони эронӣ дар сурати –vat,: -vant омадааст. Пасванди мазкур бо ҳамон маънӣ дар баробари пасванди –*манд* - истифода шудааст, ки дар Авасто бо шакли [-a]- want [94, 24] зикр гардидааст. Ин пасванд дар забони паҳлавӣ ба сурати –*ованд* ба кор мерафтааст.

Пасванди –ванд дар “ Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ” ҳамчун ҷузъи баъзе калимаҳои мураккаб омадааст: пасванд, пешванд, миёнванд, инчунин ҷузъи пасини баъзе калимаҳои мураккаб ба маънои мансуб, доро, соҳиб: *пӯлодванд, Худованд, шахрванд* [191, 273]. Бо пасванди “–*ванд*” дар “Донишнома”-и Ҳаким Майсарӣ истилоҳҳои *бипайванд [1бор]* ва *зарованд [8 бор]*-ро дучор омадем.

Зарованд чун истилоҳи тиббии фарматсевтӣ ба сифати даво барои захри каҷдӯм ба кор бурда шудааст. Истилоҳи мазкур дар сарчашмаҳо чунин таршреҳ ёфтааст: *зарованд* гиёҳи гулаш арғувонимонанд ба гули нок ва баргаш дилшакл аст, ки барои рафъи бемориҳо кор фармуда мешавад [170, 392; 3, 114; 172, 109].

Абуалӣ ибни Сино дар асараш “Қонуни тиб” овардааст, ки вожаи “*зарованд*” аз исми “*аристун*”, ки маънояш “беҳтарин” ва аз “*лухус*”, ки маънои “зани андар нифос буда”- ро дорад, таркиб ёфтааст. Мурод аз маҷмуи он “беҳтарин дору андар манфиат барои зани зоча” гуфташ бувад. Намуд ва хусусиятҳои давоии “зарованд” -ро барои муолиҷаи

ҷароҳат ва решҳо, афзорҳои пайвандгоҳҳо, андомҳои сар, андомҳои сина, дамкутоҳӣ, андомҳои ғизобахшӣ ва ғайра зикр намуда, чунин қайд кардааст: ”Зарованд зудоянда, латифкунанда, кушоянда, тунуккунанда ва кушанда буда, хору пайконро кашида берун кунад. Зарованди дароз аз барои рӯенидани гӯшт ва барои решҳо беҳтар аст...” [3, 114].

Абумансури Муваффақ низ дар “Ҳақоик-ул-адвия” ду намуди зарованд: тавил ва мураввар -ро оварда, онро чун даво барои бемориҳои занона, ниқрис, асаб, дандон, давои решҳо, иллатҳои тар ва ғайраҳо истифода намудааст [4, 94].

Бояд зикр кард, ки Ҳаким Майсарӣ дар «Донишнома» истилоҳи зарованд-ро ба сифати истилоҳи фарматсевтӣ - барои давои каждумгазида ба кор ба кор бурдааст:

Ва гар каждум газад касро зарованд,

Хӯрад, гардад зи захми неш хурсанд [199, 25].

Дар асар бо пасванди -ванд вожаи “*бипайванд*” аз пешванди шаклсози “*би-*” бо решаи *пай* ва пасванди “-ванд” васл шуда, феъли сохтаи “*бипайванд*”-ро сохтааст, ки дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ ба маънои иттисол, пайвастагӣ, васл истеъмол меёбад [172, 352]:

Бипайвандад шикастаустухонро,

Ва беҳ гардонад ӯ мар хастагонро [199, 26].

Пасаванди -гина дар калимасозии исм бемаҳсул буда, дар “Донишнома”-и Ҳаким Майсарӣ танҳо вожаи “-*обгина*” -ро [4 бор] дучор шудем,

Обгина ду давраи калимасозиро аз сар гузаронидааст: якум аз исми “*об*” бо васл шудани пасванди “-*гин*” ва давраи дуюм аз исми “*обгин*” ва пасванди *а-* обгина, ки ба маънои шишаи булур, шишаи ҳичомат, шохи ҳичомат [асбобе, ки бад-он ҳичомат мекунанд] омадааст: дар фарҳангҳо бо гунаҳои “*обгин*” ва “*обгина*” сабт шудааст.

Майсарӣ дар асари мавриди назар барои риояи вазни шеърӣ ҳар ду шакли онро ба кор бурдааст, чунончи:

*Бар ӯ неҳ **обгине** [а] з-они гарой,
Пас он гаҳ баргузида неш фармой [199, 107].*

*Касе, к-аш оҳане ё **обгина**,
Ба ҷойи дарнишаста гашта фитна [199, 96].*

Пасванди -гун // гуна дар забони форсии миёна дар шакли –gon//[-gwon [95, 27; 69, 123], аслан, ба маънии “ифодаи ранг” меояд.

Дар “Донишнома”- и Ҳаким Майсарӣ вожаҳои “гулгун” [97], “чигаргун” [25], “дигаргун) [30], сурхгуна [40], зангоргуна [125], торгуна [19] истифода шудааст, ки пасванди мазкур ҳамчун ифодакунандаи ҳолат ё аломати беморӣ ва ранги доруву давоҳо ба кор рафтааст:

*Ва ҳар чи коболӣ бошад **чигаргун**,
Тавиш дорад, кунад савдо ба берун [199,, 25].*

*Шиёфи **сурхгуна** босалиқун,
Сабал аз чаши пок орад ба берун [199, 40].*

Пасванди –й //гӣ дар забони форсӣ-тоҷикӣ чун морфемаи калимасоз ба таври фаровон истифода мешавад. Пасванди – й//гӣ таърихи куҳан дошта, дар забони форсии миёна ба шакли -ih [95, 19; 69, 66] ифода гардидааст, ки реша аз [-iуа, -иуа] -и забонҳои эронии бостонро дорад. Пасванди мазкур дар забони форсии миёна аз сифат исми маънӣ месозад ва дар форсии дарӣ бо ҳамон сурати форсии миёна боқӣ мондааст. Доир ба пасванди мазкур дар забоншиносии тоҷик таҳқиқоти зиёд ба анҷом расида ва дар калимасозии исм, сифат ва зарф истифода шудани онро зикр намудаанд. Инчунин, пасванди –й//гӣ дар забони тоҷикӣ ҳамчун пасванди сермаънову серистеъмол ва оморфема ишора гардидааст [79, 116].

Зикр кардан бомаврид аст, ки доираи калимасозии ин пасванд дар сохтани калимаву истилоҳоти гуногун васеъ мебошад. Азбаски самти мо таҳқиқи истилоҳоти тиббист, мо танҳо ба ин ҷиҳат таваҷҷуҳ намудем. Ин пасванд дар “Донишнома”-и Ҳаким Майсарӣ дар сохтани истилоҳоти соҳаи тиб фаровон корбаст шудааст, ки аз ҷиҳати таркиби морфологӣ ва семантика ба чунин гурӯҳҳо даврабандӣ намудем:

1. Пасвандҳо бо исм омада, истилоҳоте сохтаанд, ки ифодакунандаи ном ва ҳолати бемориро мефаҳмонанд:

А) Исм+пасванд: *беморӣ [23 бор], карӣ [5 бор], песӣ [5 бор], обистанӣ [2 бор]:*

Беморӣ дар истилоҳоти тиб бино ба таърифи Ибни Сино, ҳайати ғайри табиии тани инсон, ки ба мӯҷиби он дар андомгон ҳалал ворид бигардад; *касали, ранҷурӣ, нотобӣ [172, 70].*

Бо истилоҳи мазкур дар ФТН ибораистилоҳҳои зерин ба мушоҳида расид: *бемориҳои борик, бемориҳои ғук, бемориҳои фил, бемориҳои хӯд, бемориҳои шер, бемориҳои андоза, бемориҳои афзорӣ, бемориҳои баанбозӣ, бемориҳои деррав, бемориҳои ниҳод, бемориҳои сиришти, бемориҳои таркиб, бемориҳои фишурдагӣ, бемориҳои ҷинсӣ [172, 70].*

Истилоҳи зикрда дар “Донишнома”-и Ҳаким Майсарӣ 22 маротиба мавриди истифода қарор гирифтааст:

Яке танро зи беморӣ бисӯзад,

Дигар ҷонро ба дониши барфурӯзад [199, 18].

Ва гар кари-ш аз беморӣ ояд,

Гар аз тухма ҳаме карӣ физояд [199, 47].

Песӣ сафед шудани пӯсти андомҳо, барас [188, 360]. Ин беморӣ имрӯз зиёд мушоҳида мегардад ва табобати пурраи он то ҳанӯз маълум

нест. Истилоҳҳои мазкурро дар тибби муосир бо гунаи *вителиго* ном мебаранд

*Баҳақро зуд агар дору напурсӣ,
Ҳама афзояд ӯ ногаиш **песӯ** [199, 21].*

Обистанӣ бордорӣ, дучонӣ, ҳомилагӣ [172, 70]. Бояд қайд намуд, ки истилоҳи “*обистанӣ*” имрӯз дар шумори вожаҳои куҳнашудаи луғавӣ қарор дошта, ба ҷойи он истилоҳи “*ҳомила*” кор фармуда мешавад.

*Ва ҳайзаи чун зане, к-обиста гардад,
Дар он **обистанӣ** ҳайзаи бибандад [199, 82].*

Б) **Сифат+пасванд**. Дар ин қолиб сохта шудани вожаҳо серистеъмол ва маъмул мебошад. Истилоҳҳои аз сифат сохташуда, ки ном, аломат ва ҳолати бемориро ифода мекунанд: *бедорӣ* [3бор], *гармӣ* [24 бор], *гаронӣ* [12 бор], *сустӣ* [13 бор], *сафедӣ* [3 бор], *сиёҳӣ* [5 бор], *наرمӣ* [6 бор], *зардӣ* [7 бор], *сахтӣ* [4 бор], *талхӣ* [17 бор], *ташнагӣ* [3 бор], *лоғарӣ* [1 бор], *беақлӣ* [2 бор], *дардмандӣ* [9 бор], *мастӣ* [2 бор], *тундӣ* [2 бор], *биноӣ* [4 бор], *ҷарроҳӣ* [2 бор], *кунҷӣ* - *кӯзпуштӣ* [1 бор]

*Зи **бедорӣ**, зи ранҷ, аз хаими бисёр,
Зи андуҳи дарозу дарди намшор [199, 117].*

Ҳаким Майсарӣ ба тақозои вазну қофия калимаи “**шунавоӣ**” -ро дар қолиби “**ишнавоӣ**”, яъне яке аз ҳисҳои панҷгона, ки иборат аз лаёқати шунидан аст, сомеъ [172, 587] ба кор бурдааст:

*Касе к-аш **ишнавоӣ** карр гардад,
Зи андуҳаш рухон чун зарр гардад [199, 20].*

Истилоҳҳои “**дардмандӣ**”, “**беақлӣ**” ду зинаи калимасозиро гузаштаанд. Тавассути вандҳои **-манд ва бе-** ва исмҳои маънии “**дард**” ва “**ақл**” сифат сохта шуда, бо ёрии пасванди “**-ӣ**” истилоҳоти тиббӣ “**беақлӣ**” сохта шудааст: **дард+манд+ӣ** ба маънои касалӣ, дардноқӣ,

беморӣ, ранҷурӣ [14, 141] омадааст, ки ифодакунандаи номи беморист (олигофрения).

Гар аз хушкӣ бувад ин дардмандӣ,

Нишонаш ман бигӯям гар писандӣ [199, 56].

2. Пасвандҳое, ки бо исм омада ифодакунандаи макон, синну сол, халқият буда, сифатҳои нисбӣ сохтааст. Бархе аз вожаҳои зикргардида ба кадом ашё, ранг, миллат мансуб будан, усули табобат, доруву давоҳоро ишора мекунанд: *заъфаронӣ [1 бор], вабоӣ[1 бор], кофурӣ [2 бор], зангорӣ [1 бор], мумиёӣ [2 бор], мавҷӣ ва дудӣ [2 бор], антоқӣ [2 бор],бухорӣ [5 бор], зафтӣ [2 бор], чинӣ [3 бор], тударӣ [3 бор], кӯдакӣ[2 бор], ҷавонӣ [2 бор], норангӣ [1 бор], фалағмунӣ[1 бор], коснӣ [2 бор], хузӣ [2 бор], ҳиндӣ [1 бор], кобулӣ [4 бор], яманӣ[2 бор]* ва ғайраҳо.

Чунончи:

Кафи дарёву милҳи андаронӣ,

Сафоли суддаву шибби ямонӣ [199, 50].

Ва набзи мойилу мавҷиву дудӣ,

Ва мушиориву печида ва раъдӣ [199, 127].

Шикаста пою дарди сол фарсуд,

Надорад мумиёӣ назди ӯ суд [199, 29].

Вожаи “*фалғамонӣ*” дар “Донишнома” бо гунаи “*фалғумонӣ*”, ки аз ҷузъи “*фағамун*” ва пасванди “-ӣ” сохта шудааст, ҳамчун истилоҳи тибби анатомӣ номи бемориро ифода намудааст. Вожаи мазкурро Исмоили Ҷузҷонӣ дар “Захираи Хоразмшоҳӣ” ба маънои “*омоси хунӣ*” маънидод кардааст, ки пешинагон ҳама омосҳои гармро фалғамунӣ ном мебуданд. Дар маводди мо вожаи мазкур чун ҷузъи ибораистилоҳи

тибии “дарди фалғамунӣ” ба маънои ифодакунандаи номи беморӣ истифода гардидааст:

Алломорфемаи пасванди мазкур “-гӯ/-вӣ” “ҳангоми бо садоноки “а” ба анҷом расидан ба калима васл мегардад, ки дар ин қолиб дар “Донишнома” вожаҳои “гуруснагӯ [2 бор], мондагӯ [4 бор], ташнагӯ [3 бор]” –ро дучор омадем. Вожаҳои мазкур дар қолиби сифат+пасванд исм сохта шуда, ҳамчун истилоҳи тиббӣ ҳолати бемориро ифода намудаанд.

Касе, к-аз гуруснагӯ ўро таб ояд,

Гар аз шангӯ бад-ў иллат физояд [199, 119].

Гараи аз коҳилӣ камтар нагардад,

Ва тан аз мондагӯ беҳтар нагардад [199, 101]

Пасванди –ина дар калимасозии сифат фаровон истифода мешавад. Ин пасванд аз исмҳои гуногун сифат месозад. Ҳангоми таҳқиқ дар “Донишнома” вожаи “дерина” ба мушоҳида расид. Вожаи зикршуда дар қолиби зарф + пасванд сохта шуда, дар ибораи “иллати дерина” [4 бор] чун як ҷузъи ибораи изофӣ буда, ба маънои бемории кӯҳна, дерина, ки имрӯз бо гунаи бемории музмин ифода мешавад, корбаст шудааст:

В-агар ин иллатаи дерина бошад,

Ва иллат дар танаи бо кина бошад [199, 53].

Пасванди –ила. Пасванди -ила дар калимасозии забони тоҷикӣ ба гурӯҳи пасвандҳои каммаҳсул дохил мешавад. Дар “Донишнома” бо пасванди мазкур танҳо истилоҳи “обила”-ро дучор шудем.

Дар байти зерин истилоҳи “обила” аз исми “об” бо васл шудани пасванди “-ила” таркиб ёфта исми “обила” сохтааст, ки ифодакунандаи номи беморӣ мебошад. Ин истилоҳ дар фарҳангҳои тиббӣ об гирифтани варам кардани пӯст аз сӯхтан, суда шудани ва ё фишор овардан пайдо мешавад [194, 336]. Истилоҳи мазкур дар тибби муосир бо гунаи **нағзак**

ва **чечак** низ истифода шудааст. Дар асари мавриди назар истилоҳи “*обила*” дар ду шакл: *обила* [7 бор]//*офила* [6 бор] мавриди истифода қарор гирифтааст:

*В-агар бар пой бар-ш, аз музаи танг,
Бибояд **обила** бар гунаи санг* [199, 105].

*Магар худ **офила** берун наёяд,
В-агар ояд ба берун кам физояд* [199, 124].

*Бусуру **офила** зарру бановар,
Зи хун бисёр бошад дарди дигар* [199, 97].

Бо истилоҳи мазкур дар фарҳангҳои тибббӣ истилоҳҳои сохтаи *обилача*” ва истилоҳи мураккаби “*обиладор, обилазада, обилакӯб, обилабо, обилар, обиларӯй, обиласой, обилафаранг, обилафарсо, обилачасорӣ*” ва ғайра сохта шудаанд, ки ҳар кадоме ифодакунандаи номи беморӣ мебошанд.

Пасванди –иш. Пасванди -иш дар калимасозӣ бо ду шакл: “-иш” ва –“ишт-“ истифода мешавад. Бо пасванди мазкур аз асоси замони ҳозираи феъл исмҳои сохта мешавад, ки номи амалу ҳолатро ифода мекунанд.

Забоншинос О. Қосимов андешаҳои муҳаққиқ Д. Н. Мекензайро тарафдорӣ намуда, ба ин натиҷа мерасад, ки: “Пешванди –иш дар забонҳои форсии миёна ва қадим бо асосҳои феъл омада, дар калимасозии исми амал серистеъмол будааст, ки то давраи нави ташаккулёбии забон маҳфуз намондаанд: *маниш* “фикр кардан, хислат, мақсад” дар форсии миёна “*menidan*” “фикр кардан, андеша кардан” [32, 163].

Пасванди –иш серистеъмол, вале каммаҳсул буда, аз асоси замони ҳозираи феъл исми амал сохта, бардавомии онро низ ифода намудааст [81, 138].

Дар «Донишнома» бо пасванди мазкур 20 вожаи сохта мушоҳида гардид, ки 8-тои онҳо вожаҳои тиббӣ мебошанд: *арзиш* [5 бор], *афзойиш* [1 бор], *афшориш* [2 бор], *коҳиш* [2 бор] *барзиш* [1 бор], *биниш* [5 бор], *гувориш* [18 бор], *ороиш* [1 бор], *озмоиш* [2 бор], *олоиш* [1 бор], *омезиш* [2 бор], *гардиш* [4 бор], *табиш* [3 бор], *ҷунбиш* [1 бор], *хориш* [15 бор] корбаст шудаанд:

Илоҷи ин ба Яздон даст бо дор,

Чӣ афзойиш виҳақ ранҷу озор [199, 34].

Ҳаб омезиш ба вазни як нахӯд рост,

Бихӯр гӯ з-он яке чун дард бархост [199, 54].

Чу саръаиш кам шавад ӯ бо ҳуш ояд,

Ва пас аз дардҳо б-оромиш ояд [199, 91].

Ва табъи ҷунбиш андар ҷисми мардум,

Наёромад, бувад бар сони каждум [199, 22].

Дар байти мазкур вожаи “ҷунбиш” аз асоси замони ҳозираи феъли “ҷунб” бо иловаи пасванди “–иш” таркиб ёфта, ҷузъи ибораистилоҳи “табъи ҷунбиш” мебошад, ки ифодакунандаи номи беморӣ мебошад. Мувофиқи маълумоти сарчашмаҳо эҳтимол меравад, ки истилоҳи тиббии “табъи ҷунбиш” ба маънои яке аз чор унсур: хун, балғам, сафро ва савдо мебошад, ки Саъдӣ онро “чор таъби мухталифи саркаш” ишора кардааст:

Чор табъи мухалифи саркаш,

Чанд рӯзе шаванд бо ҳам х[в]аиш.

Гар яке 3-ин чаҳор шуд ғолиб,

Ҷони ширин барояд аз қолиб. Саъдӣ, [172, 436].

Вожаи “*хориши*” дар маводди мо аз асоси замони ҳозираи феъли “*хор*” ва пасванди “*-иш*” таркиб ёфта, истилоҳи тиббии “*хориши*” сохтааст, ки дар фарҳангҳои тиббӣ ба маънои *хоридан* [хориш кардани пӯсти бадан], бемории гузарандаи пӯст, ки боиси *харошидан*, *хор-хор кардан*, ки он чун симптом, аломати беморӣ [бахусус бемории гарӣ] ба кор бурдааст.

Ва ҳино сард бошад, хориши аз тан,

Биёрад поку биздояд бариван [199, 22].

Вожаи “*гувориши*” дар “Фарҳанги тиббӣ ниёгон” чунин шарҳу эзоҳ дода шудааст: 1. ҳазм; мафҳуми ҳазм ё гувориш бисёр васеъ буда, раванди аз лаҳзаи ба даҳон ворид шудани ғизо ва то ба хуну пӯсту гӯшт табдил ёфтани онро дар бар мегирад ва ин амалро аз рӯйи маҳал ва хислат ба чаҳор марҳила тақсим мекунанд: гувориши якум, ки маҳалли он меъда ва рӯдаҳост; гувориши дуввум, ки маҳаллаи он ҷигар аст; гувориши сеюм, ки маҳалли он рағҳост; гувориши чорум, ки маҳалли он моварои рағҳост [172, 115-116].

Дар “Донишнома”- и Ҳаким Майсарӣ вожаи “*гувориши*” ба маънои дуом -дорухои мураккаби хушмаза ва гуворандаи таом беш аз 18 маротиба дар қолибҳои ибораистилоҳи зерин истифода шудааст: *гувориши хушбӯӣ [саҳ. 99]*, *гувориши поку нек [118]*, *гуворишиҳои хузӣ [69]*, *гувориши илк//мастакӣ [69]*, *гувориши занҷабил [58]*, *гувориши нонхоҳ [63]*, *гувориши турбед [58]*, *гувориши қаранфул [63]*, *гувориши сафарчал [71]*:

Зи матбуху ҳабубу курсу маъҷун,

Гуворишиҳои поку нек мавзун [199, 118].

В-агарна гӯ гуворишҳои хушбӯӣ,

Бихӯр, то бӯи май камтар шавад з-ӯӣ [199, 99].

Агар чуни дигар бошад-т рӯзӣ,

Ки оmezӣ гуворишҳои хузӣ [199, 69].

Пасванди –манд//-уманд дар забони форсии бостон дар шакли – “omand” [95, 28] дар форсии миёна –“omand, “-mand “[Wmnd] ва дар эрони бостон ба қолиби “mat-“, “-mant” ифода мешудааст. Л. С. Пейсиков пасванди “–*mand*”- ро алломорфи “-eman” медонад [70, 185].

Дар “Донишонма”-и Ҳаким Майсарӣ бо васл шудани пасванди мазкур истилоҳоти зиёде сохта шудааст, ки маънии бархӯрдор будан аз хосиятро ифода мекунад. Бархе аз ин вожаҳо дар илми тиб истифода мегарданд: *тануманд [1 бор], дардманд [50 бор], судманд [3 бор], хирадманд [7 бор], орзуманд [1 бор], хушманд [1 бор], ниёзманд [11 бор].* Чунончи:

Гараи дар чаим бошад ҳеч зардӣ,

Таби гарм аст бо ин дардмандӣ [199, 65].

Макун моро ниёзманди дору,

Ниёзи мо ҳамеша бод зи ту [199, 129].

Вожаи “**дардманд**” аз решаи “**дард**” ва пасванди “–**манд**” таркиб ёфта, истилоҳи тиббӣ сохтааст, ки ба маънои *носолим, хаста, касалманд, бемор, ранҷур* [172,141] ба қор бурда шудааст:

Касе к-аз гарру хориш дардманд аст,

Ҳалила хӯрдан ӯро судманд аст [199, 93].

Вожаи “*тануманд*” аз исми “*тан*” [бадан, қисм] ва пасванди “–*уманд*” таркиб ёфта, ба маънии *тавоно, тандуруст, баландболо* ва *фарбеҳ* истифода мегардад, ки сиҳатмандии шахс, яъне ҳолати инсонро ифода мекунад:

*Нахонад тан худояширо хирадманд,
Ки ҳамчун мо бувад ҳар ч-ӯ тануманд* [199, 13].

Дар сарчашмаҳо бо вожаи “тануманд” калимаи тануманд+ӯ сохта шудааст, ки ба маънои калончуссагӣ ва пурзӯрӣ маънидод шудааст [194, 442].

Пасванди –она дар адабиёти классикӣ ва муосир серистеъмол буда, дар калимасозии исм, сифат ва зарф ба кор бурда мешавад. Ба андешаи муҳаққиқ Хонларӣ Парвиз пасванди “-она” дар забони форсии бостон дар қолиби “-ana” [мураккаб аз ду ҷузъ -ana+ka] омада, исм, сифат ё зарф месозад [95, 14].

Муҳаққиқ Л. С. Пейсиков пасванди “-gana, -yana, -vana” -ро алломорфи “-ana” [70, 176] ҳисобидааст. Пасванди “-она” дар забони муосири тоҷикӣ муштарақвазифа ва сермаҳсул буда, тавассути он исм, сифат ва зарф сохта мешавад.

Дар «Донишнома»-и Ҳаким Майсарӣ бо пасванди мазкур вожаҳои “демона” ва “мардона”-ро, ки дар қолиби *исм+ пасванд* сохта шудааст, дучор гаштем.

Девона аз ақлу ҳуш бегона; одами ноҳинҷор дар хулқу атвор [172, 147]:

*Чу фарзанд оядаи девона бошад,
Ва сусту хору на мардона бошад* [199, 127].

Пасванди –сор. Пасванди –сор дар забони адабии муосири тоҷик чун пасвандҳои каммаҳсул дарҷ гардида, аз исм исмҳое месозад, ки макон ва фаровонии ашро ифода мекунад.

Дар “Донишнома”-и Ҳаким Майсарӣ тавассути ин пасванд танҳо вожаҳои *рухсор* [20] истифода шудааст. Вожаи мазкур аз исми “рух” ва пасванди “–сор” таркиб ёфта, истилоҳи тиббии анатомӣ [соматизм] ба маънии *як бари рӯй* омадааст:

Ва гар кучак бувад рухсори мардум,

Худовандаш бувад бар сони каждум [199, 20].

Касе, к-аз нури сафрои бисёр,

*Зи таб беҳуш шуд бо зард **рухсор** [199, 123].*

Пасванди –ур //вар. Пасванди –ур//вар бемаҳсул буда, аз ҳиссаҳои гуногуни нутқ исм месозад. Пасванди мазкур дар асосҳои якҷиҷой суффикси “–ур” ва дар асосҳои дуҷиҷой, асосан пасванди “–вар” истифода мешавад [80, 130].

Дар “Донишнома” тавассути пасванди “–ур” вожаи “*ранҷур*” [2 бор] –ро дучор гаштем, ки аз исми “*ранҷ*” ва пасванди “–ур” таркиб ёфта, чун истилоҳи тиббӣ ба маънои мариз, касал, касалманд, дардманд, бемор омадааст:

Ва ё гоҳе ба ҳам гаҳ дур бошанд,

*Бар ин сон солу маҳ **ранҷур** бошанд [199, 14].*

Аз таҳлилу баррасии истилоҳоти сохтаи асари мавриди назар ба чунин натиҷа расидем, ки пасвандҳо дар сохтани истилоҳоти илмӣ, хусусан, тиббӣ нақши муҳим дошта, дараҷаи вожасозиашон гуногун аст. Онҳоро метавонем аз ин ҷиҳат ба бемаҳсул, каммаҳсул ва сермаҳсул ҷудо намуд. Дар сохтани истилоҳоти тиббӣ Ҳаким Майсарӣ аз вандҳои калимасозии *ба-, но-, -а, -гар, -ӣ, -иш* фаровон истифода намудааст.

2.2.3. Истилоҳоти мураккаб дар «Донишнома» -и Ҳаким Майсарӣ
Калимасозии вожаҳои мураккаб дар забони тоҷикӣ аз муҳимтарин ва серистеъмолтарин усули вожасозӣ маҳсуб мегардад. Ин усули калимасозӣ дар ҳамаи зинаҳои инкишофи забони адабии тоҷикӣ роиҷ буда, аз роҳҳои муъҷазбаёнӣ, ифоданокӣ маҳсуб меёбад. Ин усули калимасозӣ ҳангоми сохтани истилоҳоти мураккаб ва истилоҳозӣ низ маъмул ва серистеъмол мебошад.

Дар мавриди роҳу воситаҳои сохта шудани вожаҳои мураккаб пажӯҳишгарони хориҷиву ватанӣ, аз ҷумла, М. Турсунов [1953], Г. Паул

[1960], М.А. Кумахов [1963], Ш. Рустамов [1972; 1981] ва чанде дигарон таваҷҷуҳ зоҳир намуда, оид ба паҳлуҳои гуногуни ин тарзи вожаофаринӣ андешаҳои хешро иброс намудаанд.

Забоншинос Ш. Рустамов андешаҳои муҳаққиқон А.И. Смирнитский, Ю.Ю. Авалиани, М.Д. Степанова ва И.В. Каллистваро ҷонибдорӣ намуда, оид ба роҳҳои васл шудани ҷузҳои мураккаб ва тафовути калимаҳои мураккаб аз ибора чунин иброси андеша намудааст: “Ҷузҳои калимаҳои мураккаб пас аз он ки ба ҳам васл мешаванд, ҳуқуқи калимагиро аз даст медиҳанд, ба асосҳо табдил меёбанд, асосҳо бошанд, морфема ба ҳисоб мераванд. Тафовути дигари калимаи мураккаб аз ибора дар забони тоҷикӣ аз он иборат аст, ки калимаи мураккаб дорои як задаи грамматикӣ мебошад, дар ибора бошад, задаи грамматикӣ ба миқдори калимаҳои ибора вобаста аст” [80, 58-59].

Донишмандон Г. Паул ва В.М. Жирмунский тафовути калимаҳои мураккабро аз ибора дар дур шудани маъно ва шакли калима аз ибора медонанд [70, 358].

Мувофиқи маълумоти сарчашмаҳо вожаҳои мураккабро аз рӯи воситаи алоқа ва муносибати ҷузҳои он ба ду гурӯҳ - калимаҳои мураккаби пайваст ва калимаҳои мураккаби тобеъ ҷудо намудаанд [104, 75-85; 81, 144-146; 8, 126-128].

Бархе аз муҳаққиқон калимаҳои мураккаби пайвастро бо истилоҳи **копулятив [copulativa]** ва тобеъро **детерминатив [determinativa]** [181, 143-148; 146, 113-123] зикр кардаанд.

Забоншинос Мирзо Ҳасани Султон истилоҳоти мураккаби илмии осори қадимтарини форсии дариро ба чунин гурӯҳҳо ҷудо намудааст:

1. Таркибҳои копулятив, яъне истилоҳоти мураккабе, ки аз ҷузҳои баробарҳуқ ба миён омадаанд:
2. Таркибҳои редупликатив, яъне истилоҳоти мураккабе, ки бо такрор омадани ҳамон як ҷузӣ асосӣ сохта мешаванд;

3. Таркибҳои детерминатив, яъне таркибҳои мураккаби тобеъ, ки як ҷузъ ба ҷузъи дигар тобеъ аст;
4. Таркибҳои пасессив, яъне таркибҳои аз рӯи сохт шабеҳи таркибҳои детерминатив, вале бо ифодаи ҳатмии дорандагиву соҳибият [48, 110]

Калимасозии калимаҳои мураккаб ё васлшавии калимаҳо яке аз усулҳои сохта шудани истилоҳоти тиббии забони тоҷикӣ маҳсуб меёбанд.

“Донишнома”-и Ҳаким Майсарӣ низ яке аз нигоришоти пурғановати асри X ба ҳисоб рафта, адиб дар офаридани истилоҳоти тиббӣ аз ин усули калимасозӣ фаровон истифода намудааст. Дар раванди таҳқиқ мо кӯшиш намудем, ки истилоҳоти мураккабро аз ҷиҳати қолиб тасниф намуда, дар мавридҳои зарурӣ ба решашиносӣ ва семантикаи он таваҷҷуҳ намоем.

Истилоҳоти мураккаби тиббии “Донишнома”-ро дар таъя бо сарчашмаҳои илмӣ аз ҷиҳати алоқаи грамматикӣ ба чунин гурӯҳҳо тасниф намудем:

1. Истилоҳоти мураккаби пайваст.
2. Истилоҳоти мураккаби тобеъ.
3. Истилоҳоти мураккаби омехта.

2.2.3.1. Истилоҳоти мураккаби пайваст. Истилоҳҳои мураккаби пайваст аз ду ҷузъи баробарҳуқуқ таркиб ёфта, муносибати байни ҷузъҳо баробаранд ва бо усулҳои гуногун пайдо мешаванд. Ҷузъҳои ин истилоҳоти мураккаби пайваст бевосита аз такрори ҷузъҳо, ба воситаи миёнвандҳо ба ҳамдигар васл мегарданд.

А) Такрори калима. Ин усули сохта шудани истилоҳоти мураккаб маъмул ва серистеъмол аст ва дар объекти таҳқиқи мо чунин вожаҳои тиббӣ мушоҳида гардиданд: **ҷир+ҷир, фил+фил, пил+пил, лаб+лаб:**

Дар маводди гиромада вожаи мураккаби лаблаб/лаблoб ба назар расид, ки гиёҳи печактана буда, хосияти давоӣ дорад [172, 251].

Зи мағзи лаквару гар оби лаболoб,

Ҳама ислоҳ орад зуд биштоб [199, 31].

Фил+фил// фул+фул донаи майдаи сиёхранг, ки дорои таъми хуш ва тезу тунд буда, кӯфтаи он чиҳати хуштаъм ва гуворо кардани хӯрок ба кор меравад, мурч. [172, 480-481]. Қолиби дигари “*филфил*”, “*пилтил*” мебошад, ки онро Майсарӣ бо гунаи “*филфил*” ба таври мувозӣ истифода намудааст. Ин истилоҳи тиббӣ дар забони муосири тоҷикӣ ба гунаи мурч маъмул аст:

Ва филфил хоҳу пудина ба ҷо дор,

Ба ҷуз з-ин ғарғара хоҳӣ раво дор [199, 31].

Вожаи тиббии “**ҷирҷир**” аз такрори калимаи тақлидии **ҷир+ҷир** ба миён омада, чунин шарҳ ёфтааст: Ҷирҷир шакли арабии *гиргир* [172, 558].

Ва ҷирҷиру чакармо ҷантиёно,

Ҷаришу ҷаъдаву бурзи қатуно [199, 23].

Пиёзу сиру ҷирҷиру сипандон,

Каранбу гандано орад-и нуқсон [199, 23].

В) **Васлшавии бевосита**. Дар “Донишнома”-и Ҳаким Майсарӣ бо васлшавии бевосита истилоҳоти мураккаби зерин ба мушоҳида расиданд: *газ+мозак* [9 бор], *гул+нор* [4 бор] // *ҷулнор* [35 бор], *карам+дона* [2 бор], *май+хора -номи беморӣ* [2 бор], *саврин+ҷон* [8 бор], *пари+сиёвушон* [2 бор], *сим+об* [4 бор], *хор+моя* [11 бор], *шаб+гир (меваи сарв)* [8 бор] *чор+рағ* [48], *панҷ+ангушт [номи рӯда]* [48], *панҷангушт -ба маънои гиёҳ* [23], *чаҳор+рағ* [2 бор] ва ғ.

Ин типии калимаҳои мураккаб бештар номи гиёҳҳо ва бемориҳоро мефаҳмонанд, ки шарҳи чанде аз онҳоро ҷоиз донистем:

Савринчон гиёҳи захрнокист, ки решаи он хусусияти давоӣ дорад. Беҳтарини савринчон онест, ки аз берун ва андарун сафед, саҳти шикананда бошад. Сурху сиёҳи он бад аст. Андар савринчон қувваи исҳоловаранда аст ва хусусан бо занҷабил, пудина ва зира боҳро биафзояд. Ибни Сино [172, 339]:

Ва сарвинчон ҳаме гармӣ намояд,

Ва ниқрис беҳ кунад, шаҳват кушояд [199, 26].

Истилоҳоти зикрѐфта мафҳумҳои гуногунро ифода намуда, қисме чун маводди доруворӣ барои рафъи бемориҳо истеъмол мегарданд:

Панҷангушт аз шумораи аслии “панҷ” ва исми “ангушт” таркиб ѐфта, чунин шарҳ ѐфтааст: **панҷангушт** растаниест, ки барги монанд ба барги зайтун, гули сафеди сурхтоб ва меваи мурчмонанд дошта, онро *дилошӯб* хонанд ва дараҳти он дар канори рӯдхонаҳо рӯяд. Гул, мева ва барги онро дар пизишкӣ кор баранд, дорои қувваи латифӣ, сӯзандагӣ ва тундӣ буда, вале камтар аз судоб хушк бувад. Панҷангушт суддаҳои чигар ва испурчро бикӯшояд ва агар аз он бо сикаангубин ба андозаи ду дирам санг биошоманд, саҳтии испурчро бисѐр нофеъ бошад [3,70; 172, 355].

Ҳаким Майсарӣ онро чун гиёҳи шифобахш барои рафъи бемориҳо истифода намудааст:

Ва панҷангушт хушку гарм бошад,

Ба оби нушт сусту нарм бошад [199, 24].

Ва бузидону бодоварду баҳман,

Ва панҷангушт, изхир, рими оҳан [199, 23].

Шутурғоз аз номи ду исм: шутур ва номи парранда ғоз таркиб ѐфта, “гиёҳест, ки онро бо сирко мехӯранд, беҳи ангудон” [199, 588]:

Шуртурғозаш набояд на сипандон,

На тарра хӯрдани бисёр аз он [199, 100].

2.2.3.2. Истилоҳоти мураккаби тобеъ Дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ қисми муҳимми калимаҳои мураккабро вожаҳои мураккаби тобеъ ташкил медиҳанд. Ин маъниро забоншинос Ш. Рустамов таъкид намуда, бар он андеша аст, ки усули калимасозии тобеъ дар забони тоҷикӣ мавқеи хоса дошта, бо усули мазкур вожаҳои зиёде сохта шудаанд, ки як чузъ ба чузъи дигар тобеъ буда, дар байни чузъҳои онҳо муносибатҳои атрибутивӣ, объективӣ, субъективӣ ва ҳолӣ мушоҳида мешаванд [81, 144].

Ин усули маъмули вожаофаринӣ ва истилоҳофаринӣ дар “Донишнома”-и Ҳаким Майсарӣ серистеъмол буда, мо онҳоро аз ҷиҳати таркиби морфологӣ тасниф намудем:

а) Исм+исм. Истилоҳҳои мураккабе, ки ҳар ду чузъашон исм аст. Чунин қолиб серистеъмол буда, қисме аз онҳо дар истеъмол нестанд ва қисми дигар дар истифода қарор доранд: *бед+анҷир [1 бор], гул+барг [8 бор], гов+шир//ҷова+шир [5 бор], гов+заҳра [1 бор], хорзаҳра [6 бор], карам+дона [2 бор], моҳи+заҳра [3 бор], нор+мушк [3 бор], моҳу+дона [1 бор], дору+хоб [1 бор], нор+ҷил [1 бор], банг+дору [1 бор], нор+мушк [3 бор], гул+миҷа [1 бор], дандон+дард [1 бор гул+об [33 бор]//ҷулоб [1 бор], донг+санг [7 бор].*

Истилоҳҳои тиббии зикршуда ифодакунандаи номи беморӣ ва бештари онҳо чун истилоҳи фарматсевтӣ рӯйи кор омадаанд. Ин ҷо шарҳи бархе аз онҳоро лозим донистем:

Истилоҳ “*дандондард*” аз *ибораи дарди дандон* таркиб ёфта, серистеъмол аст:

Ва гар дандондардаш хӯрда ёбӣ,

Нигар з-ӯ ҳеч гуна барнатобӣ [199, 49].

Истилоҳи “*карамдона*” як навъ растаниест, ки дар илми тиб онро барои рафъи беморӣ истифода мебаранд:

Камодирюсу карбамозаву кати́ро,

Карамдона гулу нас букли захро [199, 26].

Дар маводди мо дар ин қолиб истилоҳи “**моҳизаҳра**” мушоҳида гардид, ки чунин шарҳ ёфтааст: “*Моҳизаҳра* пӯсти беҳи гиёҳест бағоят сиёҳ монанди ҷигари моҳӣ; агар қадре аз он дар об резанд, моҳиёне, ки дар об бошанд, маст шаванд ва тамом ба рӯи об бароянд [172, 29].

Моҳизаҳра аз барои давои бемориҳои никрис, дарди қавин, пайвандгоҳҳо, миён ва сурин судманд аст. Агар он андар таркиби доруҳои исҳол дарояд, бодҳоро биронад [3, 185].

Ва моҳизаҳра чӯю хурмиёнро,

Ҳаббе кун з-ин ҳама мар мардумонро [199, 87].

Парисивушон шакли дигари *парисиёвушон* буда, ба маънои “гиёҳе, ки дар соҳили кӯлу дарёҳо руста, давои бисёр бемориҳо мебошад. Ин гиёҳи борикест, ки ҷои рустанаш ҳавзаҳои об, канори рӯдҳо ва даруни чоҳҳо бошад ва кашнизи тозаро монад, лекин шоҳаҳои он сурхи моил ба сиёҳӣ буда, бе тана, бе гул ва бе шукуфа аст ва қувваташ зуд биравад. Ибни Сино” [172, 358].

Ҳаким Майсарӣ онро чун доруи балғамрон тасвир намудааст:

Ва парисивушон гарм асту балғам,

Зи шуш берун кунад, гардад ҳама кам [199, 24].

Гулоб аз исмҳои моддии гул ва об таркиб ёфта, ба маънои оби муаттари як навъ гули садбарг, ки ба воситаи анбик ҳосил мекунанд; ҳамчун атриёт ва давои қуввати дил ва дафъкунандаи хафакон, молихулиё ва дигар бемориҳо ба кор меравад ё ба таому нӯшобаҳо ҳам онро омехта истеъмол мекунанд [172, 118]. Ҳаким Майсари онро барои табобати пистони сахтшуда тавсия додааст:

*Гар аз сафро бувад-и исҳол фармой,
Гулобу сандалаш бар дард андой [199,, 57].*

*Тало кун сандалу гулбаргу кофур,
Гулобу сиркае, к-аз оби ангур [199,, 64].*

б) Исм+ сифат: чунин қолиб каммаҳсул мебошад: *тан+дуруст [4 бор]*, *гӯшт+лахт [1 бор]*, *шикам+борик [1 бор]*:

*Пас он гаҳ гӯштлакте з-ӯ барояд,
На аъзо ҳеч на сурат намояд [199, 82].*

*Ва он кас к-аш паю рағҳо заиф аст,
Шикамборик в-он чашмаш наҳиф аст [199, 76].*

в) Исм+ феъл: *иллат+ангез [1 бор]*

*Зи ҳалвову набидаш, гӯ, бипархез,
Ки ин ду чиз бошад иллатангез [199, 62].*

г) Исм + сифати феълӣ: *сар+шикаста [1 бор]*, *химбаста [1 бор]*, *гӯшт+раста [1 бор]*:

*Ва гар бинӣ касеро саршикаста,
Давад аз хуну гашта сахт хаста [199, 34].*

Истилоҳи мураккаби “**химбаста**” ифодакунандаи ҳолати беморӣ мебошад, ки танҳо 1 маротиба мавриди истифода қарор гирифтааст:

*Пас он гаҳ кандас андар гӯши ӯ дам,
Магар он химбаста оварад хам [199, 48].*

Истилоҳи «**химбаста**» ба маънои ифлосӣ, чирку хуне, ки дар гӯш чамъ ё сахт шудааст ба кор рафтааст.

д) Сифат + исм: Чунин қолиб маъмултарин ва серистеъмолтарин усули сохта шудани истилоҳоти мураккаб дар “Донишнома” ба ҳисоб меравад, ки аксаран аз ибораи изофӣ ба миён омадаанд: *азрақ+чашим [1*

бор], бузург+чаим [1 бор], гарон+гӯш [1 бор], гарони+табъ [1 бор], гарон+моя [1 бор], зард+об [5 бор], зард+олу [1 бор], зард+хоя [3 бор], испед+боҳ [4 бор], пок+хун [1 бор], равшан+май [1 бор равшани+ранг [1 бор], сияҳ+хун –хуни сияҳ [1 бор], сурх+мавиз [2 бор], сияҳ+чаим [2 бор], сурх+гул [1 бор], сӯрох+дандон [1 бор], сурх+чаим [2 бор], сусти+қувват [1 бор], талх+бодом [2 бор], тар+хун [1 бор], туриш+рӯй [1 бор], фарох+чаим [1 бор].

Талхбодом – бодомест, ки мағзи он талх буда, равғанаш дар давоҳо ба кор меравад, талхакбодом [172, 439]. Он аз сифати талх ва исми бодом таркиб ёфта, имрӯз низ ҳамчун истилоҳи фарматсевтӣ –маводди давоӣ, равғани бодоми талх дар рафъи бемориҳо истифода мегардад ва хусусияти косметологӣ(оройшӣ) низ дорад:

*Қатирову нашову талхбодом,
Ва раби сус бояд то шавад том,
Шакар бо з-ӯ ба оби донаи биҳ,
Ҳаббе созад чунон к-аз якдигар беҳ [199, 53].*

Сурхмавиз – навъи мавизест, ки ранги сурхча дошта, гарм мебошад. Майсарӣ онро чун ғизои дорувор барои омода намудани доруҳо истифода намудааст:

*Бибояд даҳ дирам аз сурхмавиз,
Бигӯям чанд доруҳоро дигар низ [199, 54].*

Сӯрохдандон аз иборати дандони сӯрох таркиб ёфтааст:

*Аз ин сӯрохдандон нар биёкан,
Бичӯйӣ гар яке борик сӯзан [199, 49].*

Вожаи “**зардоб**” дар забони муосир низ чун истилоҳи тиббӣ қорбасти мегардад ва дар сарчашмаҳо чунин шарҳ ёфтааст: Зардоб номи хилтест, ки ба арабӣ сафро гӯянд, зарда; моеи зардранге, ки аз захм берун меояд,

мадда [172, 173]; зардоб - чирки зардранг, ки баъд аз пухта расидани реш аз он мебарояд, фасод, рим, мадда [189, 511].

Зане, к-аш зардоб ояд агар хун,

Палидӣ оядаш аз раҳм берун [199, 81].

Ҳаким Майсарӣ барои муайян кардани сифати мизочи мардум дар ин қолиб вожаҳои бузургичашм, тангичашм, сияҳчашмро ба кор бурдааст:

Бузургичашм бар мардум далел аст,

Ки он кас қоҳилу ақлаш калил аст [199, 20].

Ва азрақчашмро бешиак ҳаме гӯӣ,

Ки он кас нест ҷуз бадгӯю бадхӯ [199, 20].

Сияҳчашмон набошанд ҷуз баддил,

Худованди фарохичашм қоҳил [199, 20].

Ва тангичашм азрақро нишон аст,

Ки шиқи вай ҳамеша бар занон аст [199, 20].

Майсарӣ дар байти зерин барои нишон додани аломати гирифтори бемории сафро калимаҳои “зардирӯӣ” ва “талхирӯӣ” –ро ба кор бурдааст:

Ва зардирӯю талхирӯӣ аз он аст,

Ки сафро дар тани ӯ комрон аст [199, 21].

е) Сифат + сифати феълӣ: борик+гашта [1 бор], сурх+оварда [1 бор], торик+гашта [1 бор], сиёҳ+гашта [1 бор].

Дар асари мавриди назар вожаи “борикгашта” ва “торикгашта” ба назар расид, ки аз *сифат + феъл + пасванд* таркиб ёфта, сифати феълӣ сохтааст:

Рухи пажмурдаву борикгашта,

Ва ранги рӯйи ӯ торикгашта [199, 124].

ё) **Сифат+асоси замони ҳозираи феъл:** *гандумин+гӯй [2 бор].*

ж) **Сифати феълӣ+исм:** *кушода+хун [24], шикаста+устухон [26].*

Бояд қайд намуд, ки дар тибби муосир истилоҳи “*шикастаустухон*” дар истеъмол буда, ба ҷойи истилоҳи “*гушодахун*” (*кушодахун*) - истилоҳи *хунравӣ* мавриди истифода қарор дорад:

Ва ҷабсин сард бошад, хун бибандад,

Гушодахун ба ҷабсин баста гардад [199, 21].

Ки ва ин дардро дору тавонад,

Шикастаустухон ба ҳам нишонад [199, 21].

Ҳаким Майсарӣ дар “Донишнома” ҳангоми баёни матлаб дар мавриди корбурди вожа ва истилоҳоти тиббӣ аз имконоти калимасозии калимаҳои мураккаби тобеъи ғоида бурда, мақсади ҳешро муъҷаз баён намудааст.

Дар забони адабии тоҷикӣ аз ибора, баҳусус, аз ибораҳои изофӣ сохта шудани калимаҳои мураккаб маъмул мебошад. Дар ин намуди калимаҳои мураккаб бештар ҷузъи якум асосӣ буда, ҷузъи дуюм ба он тобеъ мешавад ва мо низ тасмим гирифтаем, маводди гирдомадаро аз рӯйи тобеияти ҷузъҳо тасниф намоем:

I. Гурӯҳи калимаҳое, ки дар онҳо ҷузъи якум асосӣ буда, ҷузъи дуюм ба он тобеъ мешавад. Дар маводди мо чунин қолиб камистеъмол аст:

а) Исм+сифат: *тандуруст-тани дуруст [87]:*

Ҳамеша тандурусту шод бошад,

Зи дарду иллат ӯ озод бошад [199, 129].

б) Исм+ асоси замони гузаштаи феъл + пасванди –а: *саршикаста* [43], *гӯштраста* [46], *табгирифта* [124], *майпухта* [85], *саршикаста* [1 бор], *сарморасида* [2 бор], *майпухта* [2 бор], *хобдида* [2 бор], *химбаста* [1 бор]:

*Ва ранги рух зи ҳоли хеш рафта,
Нишони бад бувад бар **табгирифта** [199, 124].*

*Ба **майпухта** дар ин равған ачин кун,
Газидаморро тарёк аз ин кун [199, 107].*

*Вагар-и з **гӯштраста**, медиҳам нам,
Вагар ме з-ӯ палидӣ ояду дам [199, 107].*

Вожаи *сарморасида* аз сифат, асоси замони гузаштаи феъл ва пасванди -а таркиб ёфта, истилоҳи тиббии анатомӣ, ки ифодакунандаи номи беморӣ аст, мавриди истифода қарор гирифтааст ва он дар тибби муосир бо истилоҳи русии *переохлаждение* низ ифода мегардад.

в) Сифат+исм. *Сустқувват* [81]:

Дар ин қолиб истилоҳи тиббии сустқувват мушоҳида гардид, ки ба маънои камқувват, заиф омадааст.

2. Қолибҳои калимасозие, ки дар онҳо ҷузъи дуюм асосӣ буда, ҷузъи якум ба онҳо тобеъ мегардад. Чунин навъи калимасозӣ дар асари мавриди таҳқиқ фаровон ба мушоҳида расид:

а) Исм + исм: *чаимдард* – *дарди чаим* [38], *гулоб||чулоб* – *оби гул*[102,23], *нормушк* [63], *мағздору* [74], *бодоммағз* – *мағзи бодом* [40], *бодомравған* – *равғани бодом* [40], *карамдона* – *донаи карам* [23], *моҳизаҳра* – *заҳраи моҳӣ*[26].

б) Исм + асоси замони ҳозираи феъл: *бод+ишкан* – *ишканандаи бод* [25], *бод+овар* – *оварандаи бод* [24], *раг+кушо+ӣ* – *кушодани раг*[24], *бӯй+дор*

– *дорандаи бӯй*[114]. Дар “Донишнома” чунин қолиби сохта шудани истилоҳоти мураккаб каммаҳсул аст.

Даруна гарм бошад бодишикан,

Биёрад дард аз каждум газидан [199, 100].

в) Сифат + исм: *испедбоҳ* [83], *сурхраг* – *раги сурх* [37], *талхбодом* – *бодомии талх* [48], *зардоб* – *оби зард* [55], *куҳнадард* – *дарди куҳна* [27], *равшанмай* – *маи равшан* [45], *сурхмавиз* – *мавизи сурх* [63], *сияҳдона* – *донаи сиёҳ* [86], *сиёҳдору* – *доруи сиёҳ* [108], *зардчуба* – *чӯби зард* [93], *сурхчашиш* – *чашии сурх* [107], *гаронитаъб* – *таъби гарон* [79], *зардрухсор* – *рухсори сурх* [123], *зардакоб* – *оби зард* [104], *тар+гашиш* – *гашиши тар* [113], *сӯроҳ+дандон* – *дандони сӯроҳ* [49] .

Истилоҳҳои дар ин қолиб сохташуда ҳам номи бемориҳо растаниву гиёҳҳои мефаҳмонанд:

Пас аз гармова бояд ин гузидан,

*Таъоми неку **равшанмай** гузидан* [199, 45].

*Касе к-ӯ, хӯрд оби **таргашиш**,*

Шавад зуд он касе ноқору ноқиз [199, 113].

Дар байти зерин истилоҳи “сияҳдору // сиёҳдору” истифода гардидааст, ки ба маънои “номи дарахти токи саҳроӣ; хӯшаи он даҳ дона бештар нашавад ва дар аввал сабз бошад ва дар охир сурх гардад ва гули он лочувардӣ аст, фоширистин, карматулбайзо” [172, 483]. Ин истилоҳ бо номҳои хусравдору, хулингон, шашбандон, сафедток, ҳазоргашон[192, 483] низ истифода мешавад:

Зи неҳу муму зафту барзад хоҳ,

Сияҳдору кун ар ҳастӣ ту огоҳ [199, 110].

Хушкреш захмест, ки аз берун хушк бошад, яъне калахш қабати тунуки хушкшудаи ҷароҳат [172, 515]:

*Вагар касро ба бинӣ хушкреш аст,
Ва ҳар рӯзеи реши зишт беш аст,
Илоҷаш пеҳи мурғу мум равған,
Пас аз бигдохтан бар дард кардан [199, 46].*

в) Сифат + сифати феълӣ: *сиёҳ+гашта [116], борик+гашта [124], соф+шуда [49], газдум+газида [107].*

Ҳаким Майсарӣ ҳангоми тасвири ҳолати беморони табгирифта аз вожаҳои “пажмурда”, “борикгашта” истифода намудааст:

*Руҳи пажмурдаву борикгашта,
Ва ранги рӯйи ӯ торик гашта [199, 124].*

г) Зарф +исм: *нимсар [34], пурдард [25], пурхун [116], пурреш [51].*

Ин қолиб дар истилоҳсозӣ бемаҳсул аст:

*Бигӯям мар илоҷи нимсарро,
Ба хоса гарбувад аз дарди сафро [199, 34].*

Дар объекти таҳқиқ мо бо вожаи “пур” истилоҳоти мураккаби *пурдард [25], пурхун [116], пурреш [51]* ҳолати бемор, аломатҳои чароҳату омосро мефаҳмонанд:

*Зи оҳак хӯрдану зарниху собун,
Шавад аъмо ҳама пуррешу пурхун [199, 116].*

Дар “Донишнома”-и Ҳаким Майсарӣ вожаҳои мураккаби *кашқоб (53 бор), панироб (4 бор), мавизоб (2 бор)* ба мушоҳида расиданд, ки дар соҳаи тиб ба сифати ғизоҳои давоӣ ва парҳезӣ мавриди истифода қарор гирифтаанд:

*В-агар хоҳӣ зи мавизобу равған,
Хӯрад, ин дардро нек аст хӯрдан [199, 90].*

*Гар аз сафро бувад ин дард бишқоб,
Ҳалила деҳ-и зуд андар панироб [199, 57].*

*Зи кашкобу бунафша, з-он мураббо,
Ки хурдаш, бишканад султони сафр* [199, 36].

Хулоса, аз таҳлили мисолҳо маълум гардид, ки вожа ва истилоҳоти мураккаб дар "Донишнома"-и Ҳаким Майсарӣ мавқеи хоса дорад. Усули сохта шудани истилоҳоти мураккаби пайваст дар асари мавриди назар бемаҳсул буда, аксариятро истилоҳоти мураккаби тобеъ ташкил медиҳанд. Аз маводди гирдомада маълум гардид, ки истилоҳоти фарматсияву тибби назарӣ, ки дар асари мавриди назар истифода гардидаанд, то кунун арзиши худро гум накарда, дар эҳё ва танзими истилоҳоти тиббиву дорушиносӣ махзани боарзише ба ҳисоб меравад.

2.2.3.3. Истилоҳоти мураккаби омехта. Калимаҳои мураккаби омехта аз ду ва ё зиёда асос ва вандҳои калимасоз таркиб меёбанд. Зимни ин усули вожаофаринӣ аз ибора ва таркибҳои гуногун ба воситаи пасванду пешвандҳо калимаи нав сохта мешавад. Ин усули калимасозӣ дар забоншиносии тоҷик мавриди пажӯҳиши алоҳида қарор нагирифтааст. Дар сарчашмаҳо [ГЗАҲТ, 1985; ЗАҲТ, 1973; Ш. Рустамов, 1972] доир ба ин усули калимасозӣ ишораҳо ба мушоҳида расиданд. Бояд зикр намуд, ки на ҳар як калимаи мураккаби бо пасванд таркибёфта ба ин гурӯҳ шомиланд. Надониستاني хусусиятҳои калимаҳои мураккаби омехта, боиси нофаҳмиҳо дар муайян намудани калимаҳои мураккаби омехта мешаванд. Забоншинос Ш. Рустамов ҳангоми таҳқиқи исмҳои мураккаб дар ин маврид чунин андеша дорад: "Исмҳое, ки як ва ё ҳар ду ҷузъи онҳо аз ҷиҳати сохт сохта мебошанд, ба гурӯҳи исмҳои омехта дохил намешаванд, чунки дар ин гуна калимаҳо аффикс танҳо ба ҷузъи алоҳидаи калима тааллуқ дошта, он ҷузъ калимасозиро ба воситаи ин суффикс пештар аз саргузаронидааст ва ба ин восита барои ҳамчун ҷузъи калимаи мураккаб истифода шудан имконият ёфтааст. Ҳамин тавр, исмҳои мураккаб метавонанд, аз асосҳои сода (*ошхона*), сохта (*даррандашер, шолিপоя*) ва

мураккаб (*соҳибхоназан, сартарошхона*) таркиб ёбанд. Исмҳое, ки аз асосҳои мураккаб ва ба воситаи аффикс сохта шудаанд, ба гурӯҳи исмҳои сохта дохил мешаванд, чунки дар ин ҷо асосҳо ҳамчун як калимаи мутааллиқ ба ин ё он ҳиссаи нутқ ба ҳисоб гирифта мешаванд ва аффикс танҳо вазифаи калимасозиро адо мекунад, ки ин хосияти вай дар калимасозӣ аз асосҳои сода ва сохта низ дида мешавад. Масалан, суффикси **-ӣ** ҳам аз сифати содаи сафед, ҳам аз сифати сохтаи бекор ва ҳам аз сифати мураккаби қачдил як хел исм месозад: сафедӣ, бекорӣ, қачдилӣ” [79, 68-69].

Калимаҳои мураккаби омехта дар як маврид аз ду ва ё зиёда асос ва пасванди калимасоз бунёд мегарданд. Калимаҳои мураккаби омехта бе ёрии пасванд бунёд намегарданд. Калимаҳои “*панҷсола*”, “*дучаишма*” бидуни пасванди калимасози *-а* калимаи мураккаб шуда наметавонанд, балки ибора мешаванд: *панҷ сол, ду чаишм*. Онҳо бо пасванди калимасоз васл шуда, калимаи мураккаби омехта месозанд [120, 309].

Ин усули калимасозӣ дар “Донишнома”-и Ҳаким Майсарӣ камистеъмол аст. Зимни сохтани истилоҳоти мураккаби омехта пасвандҳои калимасози *-а*, *-ӣ* қорбаст гардидааст, ки аксари вожаҳои дар ин қолиб сохташуда истилоҳоти тиббӣ мебошанд.

Пасванди *-а* муштараквазифа буда, дар ин қолиб аз ҳиссаҳои гуногуни нутқ истилоҳҳои мураккаби омехта сохтааст:

а) Исм+исм+пасванд: *чаишмгӯша* [1 бор], *хорзаҳра* [6 бор]; *говзаҳра* [1 бор], *зардҷӯба* [1 бор], *майҳора* [2 бор]:

Чаишмгӯша истилоҳи тиббии анатомӣ буда, аз ду асос ва пасванди *-а* таркиб ёфта, ба маънои ифодакунандаи қисме аз узв (ҳар як аз ду гӯшаи берунӣ ва дарунии чашм, ки бо истилоҳи тиббии *Canthus* ном мебаранд) омадааст:

*Агар ба чаимгӯша бар бубинӣ,
Бар он гӯша, ки бошад назди бинӣ [199, 43].*

Зардчӯба яке аз дегафзорҳо, ки дар доруҳо низ фаровон ба кор меравад [172,174]; гиёҳест аз чинси занҷабилӣҳо, ки дар кишварҳои гарм (Ҳиндустон, Африқо ва ғ.) ҳамчун гиёҳи ғизоӣ ва дорувор парвариш карда мешавад ва решаи онро кӯфта, барои хуштаъм кардан ба хӯрок меандозанд [190, 512]. Имрӯз низ зардчӯбаро ҳамчун доруворӣ барои давои бемориҳо истифода мегардад:

*Ва гар на афсу сабру марру гулнор,
Ва лахте зардчӯба з-он ба гирд ор [199, 93].*

б) Исм+ асоси замони ҳозираи феъл+пасванд: *гӯштраста [1 бор], майхора [2 бор]:*

Майхора аз чузъҳои май, хӯрдан ва пасванди калимасози –а сохта шуда, ба маънии майзада омадааст. Истилоҳи мазкур имрӯз бо гунаи *майзадагӣ – алкоголизм истеъмол меебад*, ки ифодакунандаи номи беморӣ аст:

*Таъомаш оби ғура худ басандааст,
Ки майхора ба оби ғура зиндааст [199, 97].*

*Вагар-ш аз гӯштраста, медиҳад нам,
Вагар ме з-ӯ палидӣ ояду дам [199, 46].*

г) Сифат+исм+пасванд: *зардчӯба [1 бор];*

д) Сифат+асоси замони гузаштаи феъл+пасванд: *сиёҳ+гашт+а [2 бор], торик+гашт+а [2 бор], борик+гашт+а [1 бор], сурх+овард+а [1 бор], соф+шуд+а [1 бор].*

*Гар ангушти сияҳгашта ба дармон,
Нагардад беҳ зи ман бинзир дармон [199, 103].*

Пасванди-й. Ин пасванд дар сохтани калимаҳои мураккаби омехта серистеъмол буда, дар сохтани исм, сифат ва зарфҳои мураккаби омехта истифода мешавад. Дар аксар мавриди таҳқиқ истилоҳҳои *мӯйрезӣ* [1 бор], *рағкушоӣ* [19] ба мушоҳида расид.

Истилоҳи *мӯйрезӣ* аз ду реша, исми *мӯй* ва асоси замони ҳозираи феъли *рез* ва пасванди калимасозӣ **-й** таркиб ёфта, ифодакунандаи номи беморӣ мебошад. Ҳаким Майсарӣ дар “Донишнома” номи фасл бо истилоҳи арабии “фи доиссаълаб” зикр намуда, шарҳи онро ба забони тоҷикӣ *бемории мӯйрезӣ* гуфта ишора намудааст [199, 32].

Истилоҳи *рағкушоӣ* аз исми *мӯй*, асоси замони ҳозираи феъл ва пасванди **-й** таркиб ёфта, *рағкушоӣ //рағзанӣ*, ифодакунандаи амал мебошад.

Илоҷаш он, к-аз аввал рағкушоӣ,

Шакар бояд, ки дар дардаш зидойӣ [199, 40].

Калимаҳои мураккаби омехта вобаста ба ҷузъҳои дучузба, сечузба, чорчузба ва бисёрчузба мешаванд. Дар маводди гирдовардаи мо бештар калимаҳои мураккаби омехтаи дучузба, сечузба ба мушоҳида расид.

Хулоса, аз таҳлили маводди гирдомада маълум гардид, ки калимасозии калимаҳои мураккаби омехта дар “Донишнома”-и Ҳаким Майсарӣ камистеъмол буда, истилоҳоти тиббии он тавассути пасвандҳои **-а**, **-ӣ** сохта шудаанд.

2.2.4. Истилоҳоти таркибӣ. Истилоҳоти таркибҳои феълӣ аз ҳиссаҳои гуногуни нутқ ва феълҳои ёридиҳанда таркиб ёфта, ҳамчун воҳиди ҷудоғонаи лексикаи феълӣ маъноҳои алоҳида ва баъзе тобишҳои грамматикӣ услубиро ифода мекунанд. Қариб ҳамаи феълҳои таркибӣ, қатъи назар аз таркиби морфологиашон, шакли масдарӣ дошта, ҳамчун воҳидҳои луғавӣ воқеъ мешаванд [25, 315-316].

Маъхазҳои мавҷуда шаҳодат медиҳанд, ки ин ба таври таркибӣ сохтани феълҳои ҳанӯз дар охириҳои давраи қадими забонҳои форсу тоҷик ба вуҷуд омада, дар рушду такомули минбаъдаи онҳо боз ҳам пурқувват гаштааст [67, 128].

Ин усули калимасозӣ дар забони тоҷикӣ сермаҳсул ва серистеъмол мебошад. Феълҳои таркибӣ аз ҷиҳати таркиби морфологиашон ба ду гурӯҳи калон ҷудо мешаванд: феълҳои таркибии феълӣ (феълиҳолӣ) ва феълҳои таркибии номӣ. Феълҳои таркибии номӣ яке аз воситаҳои муҳими ғанӣ гардонидани таркиби луғавии забон маҳсуб меёбанд.

Ин усули воҷасозӣ тавачҷуҳи забоншиносони ватанию хориҷиро ба худ ҷалб намуда, дар ин самт таҳқиқоти зиёди илмӣ ба анҷом расидааст.

Феълҳои таркибии номиро дар забоншиносӣ, хусусан, забоншиносии рус бо истилоҳи “феълҳои мураккаб” ном мебарданд [ниг. Розенфелд, 1954, Растаргуева, Керимова, 1964]. Муҳаққиқи тоҷик Ш. Ниёзӣ ин усулро бо истилоҳи “феълҳои таркибии номӣ” ном бурдааст [58 12-19].

Дар “Донишнома” қисми зиёди истилоҳоти таркибиро феълҳои таркибии номие, ки хусусияти истилоҳӣ пайдо намудаанд, ташкил медиҳанд. Бештари онҳо ҳамчун калимаҳои асосӣ мавриди истифода қарор гирифтаанд.

Мувофиқи маълумоти сарчашмаҳо дар назм ҷойгиршавии феълҳои таркибӣ ва ҷузъҳои он як хел набуда, онҳо метавонанд дар аввал, мобайн ва охири мисраи шеърӣ оянд. Дар мавриди аз ҳам ҷудо афтодани ҷузъҳои феълҳои таркибии номӣ таносуби маъноии онҳо осеб намебинад, ки ин қоида дар маводди мо бараъло ба мушоҳида расид:

*В-аз ӯ қатре ду андар гӯшаш афкан,
Аз ин сирка ҳаме гӯям ва равған [199, 46].*

Аз таҳлили маводди ҷамъоварда бармеояд, ки Майсарӣ дар офаридани истилоҳоти тиббӣ феълҳои *афкандан, бастан, бурдан, гаштан, гардидан, гирифтани, додан, доштан, задан, кардан, кашидан, намудан, овардан, омадан, рафтани, рондан, расондан, сохтани, хӯрдани, шудан*-ро корбаст намудааст, ки дар байни онҳо истеъмоли феълҳои ёридиҳандаи *гирифтани, кардан, овардан, хӯрдани, шудан* бештар ба назар мерасанд.

Гурӯҳи дигар истилоҳоти “Донишнома”-и Ҳаким Майсариро таркибҳои ташкил медиҳанд, ки дар тиб амали иҷрошавандаро ифода мекунанд:

Исм+масдар: *ангушт задан [52], ҳайз овардан [24], қувват овардан [24], қувват ситонидан [24], хун бастан [25], бавл рондан [26], мастӣ овардан [28], дард овардан [34], рағ кушодан [28], гармоба рафтани [34], ҷимоат кардан [34], ғам фузудан [35], пок кардан [36], реш гаштан [91], қавӣ гардидан [25], доғ кардан [43], рағ задан [46], ғарғара кардан [50], хуноб омадан [54], аҷин кардан [55], ҳазм кардан [55], қай афкандан [56], исҳол афкан [61], гувориш кардан [71], хоб доштан [78], иллат физудан [73], захим гардидан [75], заиф будан [75], омоҳ гирифтани [85], офат расидан [82], обистан гардидан [82], қавӣ гаштан [59], бедор будан [76]:*

Мар онро орзуи чиз хӯрдан,

Наёрад меъдааш он ҳазм кардан [199, 19].

Ба як ҳафтааш набояд чиз хӯрдан,

Ва на бар орзу бар сабр кардан [199, 32].

Бибояд суд аз ӯ мисвок кардан,

Бад-ӯ дандон зи дардаш пок кардан [199, 40].

*Ғизоро ғӯрабо бояд-и хӯрдан,
Зи гармиҳо ҳама **парҳез кардан** [199, 60].*

***Қай афкандан** қавӣ дорад-т меъда,
Ва бигворад-т неку чизи хӯрда [199, 97].*

*Набояд **раг задан** на кори тарой,
Мар уро доруи исход фармой [199, 97].*

*Ва ҳармал балғаму савдо биронад,
Занонро **ҳайз овардан** тавонад [199, 97].*

Дар “Донишнома” –и Ҳаким Майсарӣ бештари таркибҳое, ки ҳангоми калимасозӣ ба мушоҳида расид, ҷузъи асосии онҳоро исми *иллат* ташкил медиҳанд, ки дар қолиби *исм+феъл* омадаанд. Чунончи: *иллат гузоштан* [29], *иллат бардоштан* [30], *иллат овардан* [22], *иллат наовардан* [50], *иллат омадан* [17], *иллат фузудан* [84], *иллат нарасидан* [29], *иллат нагаштан* [69], *иллат набудан* [95], *иллат надоштан* [97], дар *иллат нишастан* [76], *иллат ёфтан* [53], *иллат хӯрдан* [70], *иллате хестан* [76], *иллат расидан* [82] ва ғ. Чунончи:

*Гараи аз хун касе **иллат физояд**,
Бад-он доя бигӯ, то раг гушояд [199, 84].*

*В-агар кас дар танаи **иллат надорад**,
Чунон беҳ, к-ӯ ба дору кам гирояд [199, 97].*

Бояд зикр намуд, ки дар баробари исми ҳамчун ҷузъи асосӣ сифат, зарф ва сифати феълӣ ҳам серистеъмол буда, дар сохтани истилоҳоти тиббии таркибӣ низ мушоҳида гардиданд, ки ҳолати беморро ифода мекунанд:

а) Сифат+фeyл: *беҳ шудан [36], сахт хоридан [90], ганда баромадан [60], ташина будан [72], сурхӣ намудан [78], сабук гаридан [96], пок гардидан [96]:*

Таҳлилҳо нишон дод, ки дар “Донишнома”-и Ҳаким Майсарӣ дар калимасозии фeyлҳои таркибии номӣ қолибҳои гуногуни калимасоз истифода шудаанд. Бинобар ин онҳоро ба гурӯҳҳои сермаҳсул, каммаҳсул ва бемаҳсул ҷудо намудем.

Мувофиқи маълумоти сарчашмаҳо фeyли ёридиҳандаи “кардан” дар Авасто дар шакли “*кар*” ва дар забони форсии миёна дар шакли “*картан*” омадааст [120, 34].

Фeyли мазкур ба гурӯҳи фeyлҳои серистеъмоли забони тоҷикӣ мансуб буда, дар “Донишнома”-и Ҳаким Майсарӣ низ фаровон корбаст шудааст. Бо фeyли ёвари “*кардан*” беш аз 134 вожаи таркибии номӣ сохта шудааст, ки як қисми онҳоро истилоҳоти тиббӣ ташкил медиҳанд: Чунончи: *бавл кардан (114), барсом кардан (54), балғам кардан (63), гувориш кардан (60), говравған кардан (102), ғарғара кардан (43), дард кардан (29), дафъ кардан (99), доғ кардан (38), дору кардан (31), илоҷи хумор кардан (99), илоҷи дард кардан (68), илоҷи заҳир (исҳол) кардан (69), иқрос кардан (100), илоҷи носур кардан (85), илоҷи қулинҷ кардан (72), илоҷи шабуш кардан (104), қай кардан (97), қавӣ кардан (59), нохуна кардан (40), парҳез кардан (60), пок кардан (36), ҳазм кардан (19), равған кардан (80), сахт кардан (49), сириш кардан (ба маънои сириштан, аҷин кардан), хиҷомат кардан (42), сӯрох кардан (49), ҳазм кардан (55), чарб кардан (80), ҳаб кардан (83), фарбеҳ кардан (98), низор (лоғар) кардан (99).*

Ҳангоми барасии маводди гирдомада шарҳи баъзе истилоҳоти тиббиро, ки тавассути фeyли ёридиҳандаи *кардан* сохта шудааст, зарур донистем.

Тило кун барсиреш бар, оби шамшод,

Шавад дардаш каму ҳам бишканад бод [199, 34].

Дар мисоли якум феъли таркибии номии **тило[ъ] кардан** аз чузъи асосии **тило(ъ)** ва феъли ёридиҳанда **кардан** таркиб ёфта, ифодакунандаи амали тиббӣ, ки ба маънои андуданӣ; андудани дору ба андом Ungere [давои рақиқ ба мисли атолаи орд, ки ба узв мемоланд] истифода гардидааст; 2. навъе аз шароб, ки онро майпӯхта ва матбух низ гӯянд [172, 454; 170, 296.],

Дар мисоли дуум таркиби феълии **ҳиҷомат кардан**, ки аз исми **ҳиҷомат** ва феъли ёридиҳандаи **кардан** таркиб ёфта, истилоҳи амали тиббӣ сохтааст. Чузъи **ҳиҷомат** дар тибби қадим ба маънои хун гирифтани хун, ки аз тариқи буридани пӯст ва ё хуни шохак гирифтани иҷро мегардад [172, 533] истифода шудааст. Феъли таркибии номии мазкур дар тибби муосир бо истилоҳи “хун гирифтани” ҳаммаъно буда, дар маводди таҳқиқ беш аз 22 маротиба ба кор рафтааст:

Пас он гаҳ гӯ ҳиҷомат кун ба гардан,

Бибояд он гаҳе як қатра равған [199, 48].

Гувориши кун яке муҳил зи турбад,

Бигӯям к-ат чӣ ҳосил кард бояд [199, 34].

Дар мисоли зикршуда таркиби феълии номии **гувориши кардан** аз исми асосии **гувориши** ва феъли ёридиҳандаи **кардан** таркиб ёфта, истилоҳи тиббии фарматсевтӣ сохтааст. Исми **гувориши** дар тибби қадим ба маънои 1. ҳазм; 2. исми ҷинси як гурӯҳ доруҳои мураккаби хушмаза ва гуворандаи таом [Electuaria aromatica] [172,115-116] оварда шудааст. Таркиби **гувориши кардан** дар тибби имрӯза бо номи маҳлулҳои хушбӯйи ҳазмкунанда ҳамсон буда, имрӯз ҳам дар нутқи гуфтугӯӣ ва ҳам дар нутқи хаттӣ ба назар мерасад.

Дар маводди таҳти таҳқиқ феъли ёридиҳандаи **кардан** дар шакли инкорӣ бо ёрии пешванди **-на** низ мушоҳида гардид: *нусха накардан [35], ҳилла накардан [35]:*

Магар ман хуқнаро нусха накардам,

Дар ин нома бад-ӯ ҳилла накардам [199, 35].

Дар таркиби **хуқна накардан** исми хуқна [ба маънои чинси доруҳои обакӣ, ки аз зер бо ёрии хуқнарезак мерезанд [172, 537; 173, 17] ва феъли ёвар дар шакли инкории **накардан** феъли таркибии номӣ сохтааст.

Аз таҳлили мисолҳо бармеояд, ки Ҳаким Майсарӣ дар сохтани истилоҳоти тиббӣ бо феъли ёридиҳандаи **кардан** бештар аз исмҳои модӣ истифода намудааст.

Бурдан. Феъли ёвари **бурдан** сермаҳсул буда, дар “Донишнома”-и Ҳаким Майсарӣ дар ин қолиб зиёда аз 19 адад феъли таркибии номӣ сохта шудааст: *ранҷ бурдан [63], дору бурдан [81], дард бурдан [97], балғам бурдан [24], песӣ бурдан [25], ҷарб бурдан [25], омоҳ бурдан [92], дарди сар бурдан [97], бӯйи ганд бурдан [100], ташнӣ [ташинагӣ] бурдан [102].*

Танат фарбеҳ шавад ва чаши равшан,

Тавонад низ дарди сар бибурдан [199, 97].

Ва ҳабби нил балғамро биронад,

Ва песиву ҷараб бурдан тавонад [199, 25].

Гирифтан. Феъли ёридиҳандаи **гирифтан** ба гурӯҳи феълҳои сермаҳсул дохил шуда, он чун феъли мустақил дар “Донишнома” ба вазифаи ёридиҳандаи калимасоз омада, аз исм, сифат ва зарф беш аз 43 адад феъли таркибии номӣ сохтааст, ки бархе аз онҳоро вожаҳои тиббӣ ташкил медиҳанд: *дард гирифтан [102], равған гирифтан [33], ором*

гирифтан [33], варам гирифтан [40], гармӣ гирифтан [48], парҳез гирифтан [56], ғура гирифтан [58], шофа гирифтан [82], омоҳ гирифтан [87], таб гирифтан [89], ғалба гирифтан [100], сафро гирифтан [102], беморӣ гирифтан [115], табларза гирифтан [120], ларза гирифтан [122],

*Гар андоме або **таб гирад** омоҳ,*

Сиёҳӣ ҷои омоҳаш бувад роҳ [199, 90].

*Замоне **ларза гирад** пас шавад беҳ,*

Мар он касро зи балгам доруе деҳ [199, 122].

Дар мисоли якум феъли таркибии номии **таб гирифтан** мушоҳида гардид, ки дар қолиби исм+феъли ёвар таркиб ёфта, ҷузъи асосӣ исми **таб** буда, чун истилоҳи тиббии анатомӣ ифодакунандаи номи беморӣ мебошад: *таб гирифтан* ба маънои *баланд шудани ҳарорат (температура)* омадааст.

Зикр кардан бамаврид аст, ки феъли ёвари *гирифтан* дар маводди таҳқиқ бо ҳиссаҳои мустақили нутқ омада, истилоҳҳои тиббие сохтааст, ки маъноҳои ифодакунандаи номи беморӣ, симптом, нишонаҳои беморӣ, усули муолиҷа ва ҳолати беморӣ мебошанд.

Овардан. Феъли ёридиҳандаи **овардан** ба гурӯҳи феълҳои серистеъмол дохил шуда, дар “Донишнома”-и Ҳаким Майсарӣ аз ҳиссаҳои номии нутқ [исм, сифат ва зарф] беш аз 68 адад вожа сохтааст, ки қисме аз онҳоро вожаву истилоҳҳои тиббӣ ташкил медиҳанд: *ҳайз овардан [25], суд овардан [39], мастӣ овардан [28], иллат овардан [28], аҳмар овардан [32], судан овардан [39], самғ овардан [44], кабоба овардан [58], қоқила овардан [58], занҷабил овардан [59], сик овардан [60], шакар овардан [60], гулоб овардан [62], сандал овардан [62], доруе овардан [62], гили парварда овардан [62], илк овардан [63], истифроғ овардан [64], ҳалила овардан [67], турбад овардан [67], ҳабби овардан [70], шибрам овардан [71], нормушк овардан [71], маст овардан [71], тандафир*

овардан [71], хун овардан [73], кӯдак овардан [79], нуқсон овардан [79], хуноб овардан [112], ҳалила овардан [114], ҳосил овардан [39].

*В-агар чизе ба гӯш андар бимонад,
Бурун овардан ўро кас надонад [199, 47].*

*Зи харбак зуд қай афтад ва исҳол,
Зи мастӣ оварад дар мардумон ҳол [199, 47].*

*Ки ҳайзааш боз гирад ту яқин кард,
Ки заи обистан аст, ё кӯдак овард [199, 79].*

Хӯрдан. Феъли ёридиҳандаи хӯрдан аслан феъли мустақил буда, дар “Донишнома“ ҳангоми сушт шудани маъноӣ луғавии худ ба вазифаи феъли ёридиҳанда истеъмоли ёфта, беш аз 193 адад таркиб сохтааст. Бо феъли мазкур ва ҳиссаҳои номии нутқ [исм, сифат, зарф] беш аз 66 адад феъли таркибии номӣ сохта шудааст. Онҳо ҳамчун таркибҳои оммавӣ амалҳои мебошанд, ки дар фаъолияти тиббӣ ба кор бурда мешаванд: дору хӯрдан [30], ҳанзал хӯрдан [30], қоқоё хӯрдан [36], ёра хӯрдан [42], моҳӣ хӯрдан [42], май хӯрдан [43], матбух хӯрдан [46], гӯшт хӯрдан [47], шакар хӯрдан [50], шир хӯрдан [55], таом хӯрдан [73], зирабо хӯрдан [56], гарм хӯрдан [57], сунбул хӯрдан [63], об хӯрдан [67], оби сард хӯрдан [64], сир хӯрдан [73], тарра хӯрдан [66], набид хӯрдан [73], сирка хӯрдан [73], зардахоя хӯрдан [77], пудина хӯрдан [82], карафс хӯрдан [83], чарбиш хӯрдан [85], парварда хӯрдан [89], ҳалво хӯрдан [91], ҳалила хӯрдан [93], ребос хӯрдан [102], сик хӯрдан [116], кашкоб хӯрдан [123], зару хӯрдан [126]:

*Вагарна хӯрдани матбух бояд,
Чу афтимун бувад худ беҳтар ояд [199, 90].*

Шудан. Феъли ёридиҳандаи *шудан* дар ҳамаи давраҳои ташаккули забони адабӣ ҳамчун феъли мустақил ва ёридиҳанда истифода мешавад. Мувофиқи маълумоти сарчашмаҳо феъли мазкур ба гурӯҳи феълҳои ёвари сермаҳсул мансуб буда, бо ҳиссаҳои номии нутқ омада, феъли монда месозад.

Дар “Донишнома”-и Ҳаким Майсарӣ феъли *шудан* низ дар вожаофаринӣ сермаҳсул буда, бо феъли мазкур беш аз 44 адад феъли таркибии номӣ сохтааст, ки чун истилоҳи тиббӣ ифодакунандаи ҳолати амал мебошанд: *андак шудан* [77], *ба ҳуш шудан* [103], *беҳуш шудан* [123], *баста шудан* [99], *бемор шудан* [21], *беғам шудан* [127], *гарм шудан* [38], *дардманд шудан* [125], *девона шудан* [110], *қавӣ шудан* [24], *мубтало шудан* [43], *наرم шудан* [76], *сари неш шудан* [95], *соф шудан* [43], *фарбеҳ шудан* [110], *хун шудан* [84], *ҳушёр шудан* [95], *шунаво шудан* [48]:

Нигар, то шуд он кас зуд фарбеҳ,

Ки фарбеҳ буд ин дору варо беҳ [199, 110].

Ва гар он устухонаш шуд шикаста,

Ва зери устухонаш гашта хаста [199, 34].

Гаштан. Феъли ёридиҳандаи *гаштан* чун дигар феълҳои ёвар дар асл мустақил буда, дар адабиёти классикӣ ва муосир ба вазифаи ёридиҳанда низ меояд. Ҳаким Майсарӣ дар офаридани асари пурарзиши худ феъли мазкурро дар сохтани феълҳои таркибии номӣ истифода намудааст. Ба вазифаи ҷузъи номӣ сифат ва исм истифода шуда, дар ин қолаб 25 адад феъли таркибии номӣ сохтааст, ки бештари онҳо чун истилоҳи тиббӣ амал ва ҳолати амалро ифода мекунанд: *мум гаштан* [16], *қавӣ гаштан* [22], *бедор гаштан* [32], *хаста гаштан* [34], *беҳтар гаштан* [54], *сӯзон гаштан* [90], *лазиз гаштан* [97], *наرم гаштан* [128],

бемор гаштан [123], сияҳ гаштан [124], торик гаштан [124], борик гаштан [125]:

*Ушақ гарм асту тан з-ӯ гарм гардад,
Ханозиру варам з-ӯ нарм гардад [199, 24].*

*Ва вусма гарм бошад мӯй з-ӯ зуд,
Сияҳ гардад, ки худ гӯйи шабеҳ буд [199, 24].*

Додан. Феъли ёридиҳандаи **додан** дар асл феъли мустақил буда, барои сохтани феълҳои таркибии номӣ чун ҷузъи ёвар хизмат мекунад. Бо ин феъл дар “Донишнома”-и Ҳаким Майсарӣ беш аз 14 адад феъли таркибии номӣ ба мушоҳида расид: *андом [забон] додан [15], дард додан [23], ҷавр додан [18], дил додан [16], гӯш додан [16], захр додан [106], банг додан [113], исфидоҷ додан [116]:*

*Худои мо, ки моро дард додаст,
Ба ҳар дардеи сад дору ниҳодаст [199, 23].*

*Ҷавононро беҳ ояд рағ гушодан,
Ба гаҳ-гаҳ доруи исҳол додан [199, 31].*

Омадан. Феъли мустақили **омадан** дар баъзе мавридҳо ҳамчун феъли ёридиҳанда ба кор бурда мешавад. Дар “Донишнома” бо ин феъл беш аз 12 адад феъли таркибии номӣ ба мушоҳида расид: *оруғ омадан [62], хун омадан [93], дард омадан [21], қай омадан [92], марг омадан [119]*

*Ҷароҳат гар ба наздики пай ояд,
Мар ӯро тандурустӣ худ кай ояд [199, 92].*

*Мар ӯро марг омад сахт наздик,
Ҷаҳони равшан ӯро ҳаст торик [199, 119].*

Сохтан. Феъли *сохтан* дар асл мустақил буда, дар баъзе мавридҳо ба вазифаи феъли ёвари калимасоз меояд. Феъли мазкур дар “Донишнома”- и Ҳаким Майсарӣ дар ҳар ду вазифа корбаст шуда, таркибҳои феъли номии зеринро сохтааст: *тақдир сохтан* [22], *талӣ сохтан* [25], *дору сохтан* [32], *марҳаме сохтан* [37], *матбух сохтан* [33], *шиёф сохтан* [44], *ҳаб сохтан* [51], *ғағара сохтан* [51], *мусҳиле сохтан* [54], *лууқе сохтан* [лууқ - номи дору][55], *ғизо сохтан* [55], *тало сохтан* [60], *илоҷе сохтан* [62], *ҳуқна сохтан* [85].

Тало месоз, то донӣ, ки он дард,

Ва он омоҳ ҷумла з-ӯ бурун кард [199, 87].

Ва мағзи соқ лахте нек бигдоз,

Ҳама бар сир-и з-ӯ марҳам ҳамесоз [199, 91].

Ба оби ангубинаш ғарғара соз:

Фурӯ мағзор пас берун биандоз [199, 53].

Ба оташ гарм кун бар хамаш бигзор.

Аз ӯ ту реширо мар марҳаме соз [199, 93].

Аз оби себ з-ӯ ҳаб соз бисёр,

Аз ӯ доим ҳабе гӯ дар даҳон ор [199, 53].

Аз таснифи мисолҳо бармеояд, ки таркибҳои феъли номие, ки аз исмҳои *ҳаб*, *матбух*, *марҳам*, *зимод*, *мусҳил* сохта шудаанд, ҳам ба маънои аслии худ, яъне даво ё худ дору корбаст шудаанд, вале тарзи омода ва истифода намудани онҳо дар тиб ба таври гуногун сурат мегирад. Истилоҳоти мазкур дар фарҳангҳои тиббӣ чунин шарҳ ёфтаанд. Масалан, *ҳаб* доруи кӯфтаи лӯнда ва мудаввар, ки дар ҳаҷми гуногун [ба қадри донаи мош то нахӯд] тайёр мекунанд. [183, 493; 188, 517]; матбух-

давое, ки дар об чӯшонда шуда бошад [188, 276]; зимод – марҳам, давое, ки бар пӯст гузоранд [183, 543], зимод кардан - ба маънои марҳамбандӣ кардан [188, 180]; марҳам – доруе, ки чароҳати хомро пазонда, чирку фасоди онро мекашад ва озору сӯзишро сабук мекунад Emplastrum [188, 273; 192, 761].

Феълҳои ёридиҳандаи каммаҳсул. Дар сохтани феълҳои таркибии номӣ на ҳамаи феълҳои ёвар сермаҳсул мебошанд. Феълҳои ёваре мавҷуданд, ки бештар хусусияти мустақили доранд ва дар сохтани феълҳои таркибӣ бемаҳсуланд ва ин ҳодиса дар “Донишнома” низ мушоҳида гардид:

11. Бастан. Феъли *бастан* ба гурӯҳи феълҳои ёридиҳандаи бемаҳсули серистеъмол дохил мешавад. Дар “Донишнома”-и Ҳаким Майсарӣ бо феъли бастан истилоҳҳои тиббии *хун бастан* [93], *исҳол бастан* [117], *бавл бастан* [25], *лаҳт бастан* [17]-ро дучор омадем, ки ифодакунандаи ҳолати амали тиббӣ мебошанд:

Бибандад хуни бигшода зи ҳар ҷой,

Ту мар хун бастанат ҷуз з-ин мафармой [199, 93].

Ва ҳайзу бавли бисёр ин бибандад,

Басе офат бад-ин аз тан бигардад [199, 59].

12. Гардидан. Бо феъли ёвари мазкур дар маводди таҳқиқ таркибҳои зерин ба мушоҳида расид: *кунд гардидан* [50], *муқашшар гардидан* [100], *душвор гардидан* [78], *кар гардидан* [124], *маст гардидан* [18]:

Касе дандонҳояш кунд гардид,

Магар к-аи номувофиқ чиз хойид [199, 50].

Ду гӯши дардмандон кар гардад,

Ва лавни рӯйи ӯ чун зарр гардад [199, 124].

13. Задан

Феъли ёварӣ *задан* низ ба гурӯҳи феълҳои каммаҳсули серистеъмол дохил шуда, дар “Донишнома”- и Ҳаким Майсарӣ таркибҳои номии *раг задан* [54], *оташ задан* [73], *забона задан* [73], *раги қифол задан* [51], *ранг задан* [41] мушоҳида гардиданд.

*Ба чашим андар кашаиш бодом равған,
Зи шири мардумон тоза бар ӯ зан* [199, 41].

*В-агар бӯе кунад ӯро зи тухма,
Бухоре барзанад аз бар-шу меъда* [199, 63].

*Бигӯ аз сӯи дигар барзанаиш неш,
Бурун орад ҳамон гаҳ чун шавад реш* [199, 96].

*Касе, к-ӯ раг занад, чизе хӯрад шӯр,
Баҳак орад-ш гарна з-он шавад кӯр* [199, 128].

Ҳаким Майсарӣ бо истифода аз ҳиссаҳои номии нутқ ва феълҳои ёридиҳанда вожаҳои зиёди тиббие офаридааст, ки қисме аз онҳо имрӯз низ дар истеъмоланд ва чун ифодакунандаи амалу ҳолати тиббӣ корбаст мегарданд.

2.2.5. Ибораистилоҳоти тиббӣ. Дар қолиби ибора сохта шудани истилоҳот дар асри X аз маъмултарин усули истилоҳсозӣ ба ҳисоб мерафт. Тавре забоншинос Б. Сиёев қайд мекунад: ”Маъхазҳои мавҷуда шаҳодат медиҳанд, ки ба таври таркибӣ сохтани вожаҳо ҳанӯз дар охирҳои давраи қадими забонҳои форсу тоҷик ба вуҷуд омада, дар рушду такомули минбаъдаи онҳо боз ҳам пурқувват гаштааст” [87, 128].

Усули калимасозии таркибӣ дар забони тоҷикӣ яке аз серистеъмол ва сермаҳсултарин усул ба ҳисоб рафта, тавачҷуҳи забоншиносони

ватанию хориҷиро ба худ ҷалб намудааст. Дар бархе аз сарчашмаҳо муҳаққиқон дар шакли ибора сохтани калимаҳоро бо номҳои калимаҳои таркибӣ, ибора, ибора-истилоҳ, ибораҳои истилоҳӣ зикр кардаанд.

Зери мафҳуми ибора-истилоҳ «муттаҳидшавии маъноӣ ва грамматикӣ ду [ва ё зиёда] вожаҳои мустақилмаъно, ки барои номгузории мафҳуми махсуси касбӣ хизмат мекунад», фаҳмида мешавад.

Истилоҳҳои таркибӣ аз ду ё зиёда калимаҳо бунёд мегарданд, ки онҳо аз ду калимаи мустақилмаъно ва ё аз як калимаи мустақилмаъно, дигаре номустақил ташкил ёфтаанд [36, 67].

Ибораистилоҳҳо дар «Донишнома» -и Ҳаким Майсарӣ ба таври фаровон қорбаст шудааст, ки мо онҳоро аз ҷиҳати мансубияти ҷузъҳои ба ҳиссаҳои гуногуни нутқ чунин гурӯҳбандӣ намудем:

1. Ибораистилоҳҳо, ки ҷузъҳои асосиашон исм аст. Чунин ибораистилоҳҳо дар маводди мо серистеъмол буда, онҳоро ба қолибҳои зерин тасниф намудем:

а) Исм+исм: *антоқи азрак [31], асли дандон [49], асли сус [54], баки моҳӣ [бак- дар фарҳангҳо дида нашуд, дар маводди мо ба маънои тухм омадааст] шёфи анбор [38], шёфи атруш [48], барги гул [54], барги шафтолу [48], бухориш пӯдина [47], бурзи қатуно [23], буни пистон [80], бемориш мӯйрезӣ [31], буни дандон [49], боди фатқ [87], боди қулинҷ [61], боти нохуна [40], барги садоб [59], барги беған [58], барги муруд [34], барги пудина [60], гушти бинӣ [43], гили фимунӣ [33], гили қимулиё [33], гили дору [25], гирди ҷароҳат [92], гирди забон [50], дарди бандҳо [90], дарди барсом [99], дарди ғалба [100], дарди дил [59], дарди дандон [49], дарди чашиш [38], дарди зону [90], дарди меъда [77], дарди мақъад [84], дарди мункар [ ], дарди сӯзон [92], дарди фолиҷ [27], дарди пой[саҳ.25], дарди чашиш [29], дарди сар [25], давои қулинҷ [70], дандони курсӣ [49], духни нордин [56], духни бунафша [41], духни лавз [53], зардиш чашиш*

[21], захми каждум [27], заъифи чаим [27], захми чаим [38], захми лаходу [109], заъфи меъда [59], заъфи чигар [68], зери забон [82], зери занахдон [51], зери дандон [49], зийи дандон [49], зери устухон [34], зиққи нафас [59], илочи носур [85], илочи дуди ишкам [85], илочи дарди ниқрис [87], илочи реш [91], илочи чароҳат [захми чиркӣ] [91], илочи думмал [91], илочи гар [93], илочи хориши [93], илочи нохун [100], илочи вабо [89], илочи зарорех [112], илочи ташинагӣ [102], илочи обила [105], илочи захрҳо [106], илочи захраи паланг [112], илочи захри афӣ [112], илочи давоулмуск [112], илочи тарёк [112], илочи афюн [112], илочи ябруҳ [113], илочи гавзи мосал [113], илочи саморуғ [113], илочи исфидоҷ [116], илочи оҳак [116], илочи зарних [116], илочи собун [116], илочи атранисо [116], илочи кандас [116] илочи ҷаблоҳанг [116], илочи динд [116], илочи фарфиюн [116], илочи мозариюн [116], илочи сақмуниё [117], илочи шибрум [17], илочи ятвӯъ [117], илочи таб [117], иллати носур [85], иллати саъб [95], исҳоли савдо [31], исҳоли сафро [31], илочи захрҳо [106], иллати қулинҷ [70], илочи обила [123], коҳиши қон [74], кирми ишкам [27], курси саъол [54], қурси қаҳрабо [54], курси кофур [55], қатраи хун [84], қашураи турунҷ [51], мағзи нон [57], марзи гардан [92], мижгонакони чаим [44], сари пистон [79], оби пушт [78], лавни рӯй [55], мағзи сар [43], маъҷуни саръ [36], миёни чаимон [42], миёни даст [57], матбухи зуфо [54], мулки ҷахудон [26], мушки таромишр [26], мӯйи харгӯш [94], оби чаим [42], оби пушт [24], оби ишкам [26], оби ангур [56], оби беҳ [60], оби нор [60], оби олу [53], оби ангубин [31], оби беған [41], оби лаҳия [43], оби мурд [49], оби ғура [58], оби ишкам [28], оби сафарчал [34], оби сирка [34], оби нор [56], оби пудина [48],], оби чағандар [33], оби тарф [52], оби тут [53], омоҳи меъда [62], пилки чаимон [39], пушти гардан [62], пеҳи мурғ [44], пеҳи хирс [91], пилки чаимон [21], пари сиёвушон [24], пиёзи унсул [33], пиёзи нарогис [33],

раги қифол [33], реши бинӣ [43], решаҳои бод [90], равғани бодом [54], равғани вард [54], рабби румон [58], рими оҳан [59], раби сус [53], сапеди чашм [3 8], сари пистон [79], соқи по [34], сӯроҳи бинӣ [43], суроҳи дандон [49], султони саффо [37], сиёҳи чармакони [31], сиёҳи чашм [42], санги сурма [34], талхи гов [31], тарёки араға [108], тарёки газдум [107], тухми шибрам [27], тухми турб [53], тухми ҳармал [53], тини матбух [52], тухми ҳиндбо [56], тухми хиёр [56], тоқи хурус [38], тухми фалаҷмушк [56], таъоми ғӯрабо [73], фамаи раҳим – даҳони занахдон [78], хуни совушон [95], хими оҳан [40], ҳайли бӯё [56], хуни хучакӣ [38], ҳабби ёра [37], ҳабби балсон [39], шиёфи зира [45], тухми карсаб [54] ҳабби қаръ [27], ҳарфи дору [23], шароби машош [50], ҷавзи сарв [57], чӯби сарв [57], ҳабби ёра [34], талхи гов [48], ҳабби қоқиё [33], ҳабби оқоқош [47], ҳабби нил [27], шаҳми ҳанзал [36], чашии пирон [21], ҷавзи бавво [23], ҷавзи бӯё [23], ҷавзи мосал [23], ҷавзи кай [23], ҷавзи сарв [49], ҷубри заранбод, [24], шароби машмаш [50], шарбати ёра [51], оби шамшод [34], шибби гулнор [49], шири мардум [46], шиёфи асфанд [38], шароби себ [37], шофи машиб [37] шиёфи мумишо [37], захми каждум [28]:

Касе, к-аш иллоти сарсом бошад,

Зи дарди сар-ш беором бошад [199, 35].

Гар аз балғам бувад, исҳол бояд,

Зи ҳабби ёра истеъмол бояд [199, 36].

Гар аз хун бошадаш қифол бигшой,

Ба саффо равғани гул бар сар андой [199, 36].

Гар ин иллат куҳан ёбад бидонаш,

Варам бошад ба пилки чашмаконаш [199, 40].

*Гар аз хун хезадаш ин дард бигшой,
Раги қифол дар соат абар ҷой [199, 33].*

*Ва гар душвор ёби духни бодом,
Илоҷи вай шиёфу сиркаи хом [199, 48].*

*Шиёфи момшио дар сирка бигдоз,
Аз он қатра ду андар гӯшаш андоз [199, 48].*

Бояд зикр намуд, ки на ҳамаи ибораистилоҳоти дар боло зикргардида, имрӯз дар ин қолиб истеъмол мешаванд, балки бархе аз онҳо бо номи дигар корбаст мешаванд ва ё ба гурӯҳи вожаҳои архаистӣ шомил шудаанд.

б) Исм+исм+исм: *илоҷи гавзи масал [113] илоҷи хуҷи асаб [112], илоҷи рими оҳан [116], илоҷи захри беш [неш][111], илоҷи таби хун [121], илоҷи таби балғам [121], илоҷи симоби шик [сик][116], илоҷи таби ғибб [120], илоҷи таби рабъ [122], мағзи соқи гов [80], илоҷи таби тухма [119].*

в) Исм+пешоянд+исм: *дард аз чаим [24], сурхӣ дар забон [51].*

г) Исм+исм+пешоянд+исм: *илоҷи санг дар зиҳор [72].*

ғ) Исм+сифат: *бусури зишт [31], дарди ниҳон [30], дарди сахт [85], дидори борик [27], доруи тез [86], дарди зишт [26], дамои кӯҳна [25], дастии чап [67], иллати тез [31], иқроси бузург [74], қазои осмонӣ [29], мизоҷи сард [88], меъдаи гарм [26], меъдаи сард [25], чаими торик [27], раги софин [35], равғани гарм [48], сафрои бадкор [95], табъи латиф [30], таби гарм [99], таби сард [122], хоби ҷаҳл [31], милҳи андаронӣ [50], алки румӣ [26], бодиёни хушк [34], бодиёни тар [41], бодомии талх [47], бодомии ширин [33], бодомии муқашшар [53], таби вобой [129], варди аҳмар [33], духни гарм [50], дуди торик [22], зарвари зард [38], зарнихи*

сурх [41], занҷабилӣ чинӣ [60], зарнихи аҳмар [53], караси тар [60], мавизи аҳмар [54], оби мавзун [59], момирони чинӣ [26], муми испед [53], мушки тибетӣ [56], милҳи ҳиндӣ [37], нори ширин [60], сиқи сода [56], судоби тар [36], оби тундарӣ [60], табъи борик [19] тини арманӣ [52], тамри ҳиндӣ [24], хурмои ҳиндӣ [54], хиёри тар [55], ғалки румӣ [26], чашми торик [26], доруҳои таркибӣ [51], мизочи сард [88], руҳи борик [119], руҳи зард [73], чашми торик [41] ва ғайра.

Бояд қайд намуд, ки дар “Донишнома” -и Ҳаким Майсарӣ баъзе вожаҳои ба назар мерасанд, ки ҳарчанд дар шакли танҳо истилоҳи тиббӣ маҳсуб ёбанд, вале дар таркиби ибора хусусияти истилоҳии худро гум карда, ба маънии маҷозӣ омадаанд. Масалан, ибораистилоҳҳои **табъи борик** ба маънои табъи нозук; **дидори борик** ба маънои борикбин, дақиқназар, зирак, ҳушёр на ҳамчун истилоҳи тиббӣ, балки ба маънои маҷозӣ омадааст:

Ки софӣ лавн биниву на торик,

*Бидон, к-он нест чуз аз **табъи борик** [199, 65].*

*Марора гарм бошад, **чашми торик**,*

*Ҳама равшан кунад **дидори борик** [199, 26].*

д) Исм+ исм+сифат: *илоҷи моҳии сард [114], илоҷи шири ноҳӯш [114], илоҷи таби гарм [122] илоҷи таби сард [122], илоҷи таби вабоӣ [123], илоҷи ларзаи сахт [122], илоҷи реши тар [93], баки моҳии сард [бак-тухм][111]*

е) Исм+ сифати феълӣ: *ангушти сиёҳгашта [103], гӯшти афзуда [92], илоҷи банҷхӯрда [113], илоҷи зикхӯрда [114], сиқи пухта [52], дандони хӯрда [49], сири куфта [32], устухони шикаста [91], бавли баста [25], дандони хӯрда [44], лаби шикафида [90], ҳайзи баста [25], асфиюши кӯфта [113], хуни баста [92], хуни бикшода [95], илоҷи сарморасида*

[100], *илоҷи газдумгазида* [107], *илоҷи банҷхӯрда* [113], *занҷабилӣ парварда* [60], *рӯйи сӯхта* [24], *сики парварда* [50], *гушти мурда* [45], *илоҷи моргазида* [107], *илоҷи моргазида* [107],

ё) **Исм + масдар+исм:** *илоҷи газидани лаходу [карпоса]* [109]

ж) **Исм+исм+сифати феълӣ:** *илоҷи устухони шикаста* [91], *илоҷи асфиюши кӯфта* [113], *оби устухони баришикаста* [91], *илоҷи ӯшти фузуда* [93], *илоҷи реши гандида* [93], *илоҷи таби сӯзанда* [120], *илоҷи шири баста* [114], *илоҷи нохуни гӯшткарда* [91].

з) **Исм+исм+исм+сифат:** *илоҷи таби хилти хом* [123].

и) **Исм+исм+масдар:** *илоҷи мор куштан* [107], *илоҷи шабуш кардан* [102].

й) **Исм+масдар+исм:** *илоҷи бастани хун* [84], *илоҷи газидани занбӯр* [108], *илоҷи газидани саг*[110].

й) **Исм+масдар+исм+исм:** *илоҷи газидани саги сагон* [110].

к) **Пешоянд+исм+ масдар:** *ба тирӣ расондан* [76], *ба ҳуш омадан* [95], *зи тирӣ расидан* [76], *аз дард рустан* [77], *аз меъда полудан* [17], *аз масона хун рондан* [28], *то дандон барвардан* [82].

Ҳангоми барасии маводди гирдомада шарҳи баъзе истилоҳоти тиббиро, ки ҷузъи асосиашон исм аст, зарур донистем:

Ибораистилоҳи “*дарди риҷо*”, ки дар қолиби *исм +исм* сохта шудааст, ҷузъи соҳибмаъно исми “*дард*” буда, ҳамчун истилоҳи тиббӣ ба маънои *касали, мараз* ва ҷузъи дуюми он “*риҷо*“ ифодакунандаи номи яке аз бемориҳои занона омадааст:

Даво кардам ва тарёки чаҳоро,

Ва ёра баркунад дарди риҷоро [199, 82]

Истилоҳибораи “*иллати кулинҷ // куланҷ*” ба маънии *куланҷ* аст ва он бодест, ки ба сабаби он шикам ва паҳлӯ дард кунад ва бими ҳалокат бошад [172, 226].

Касе, к-аш иллоти кулинч бошад,

Зи хушкӣ гар касеро ранҷ бошад [199, 70].

Дар “Донишнома”-и Ҳаким Майсарӣ бо исми “**дард**” дар қолибҳои исм+исм, исм+сифат, исм+зарф беш аз 144 истилоҳҳои тиббиро дучор омадем, ки дар забони гуфтугӯии имрӯза низ дар ҳамон шакл истеъмол меёбанд: *дарди бандҳо [3 бор], дарди барсом [1 бор], дарди гӯш [4 бор], дарди гардан [1 бор], дарди гулӯ [1 бор], дарди ғалба [1 бор], дарди дароз [2 бор], дарди дандон [9 бор], дарди дил [1 бор], дарди занбӯр [1 бор], дарди захр [1 бор], дарди неши занбӯр [1 бор], дарди захми дандон [1 бор], дарди зишт [2 бор], дарди зону [1 бор], дарди қулинч [1 бор], дарди қуллия [гурда] [2 бор], дарди марг [1 бор], дарди мақъад [2 бор], дарди меъда [10 бор], дарди нохуфта [1 бор], дарди ниҳонӣ [6 бор], дарди ниқрис [1 бор], дарди омоҳ [8 бор], дарди пой [3 бор], дарди пушт [2 бор], дарди раҳм [5 бор], дарди риҷо [2 бор], дарди реши доъ-ус-саълаб [1 бор], дарди сар [6 бор], дарди сард [1 бор], дарди сил [1 бор], дарди фалбамунӣ [1 бор], дарди фолич [1 бор], дарди чашим [8 бор], дарди хаста [хастакунанда] [1 бор], дарди ҷигар [5 бор], дарди шикам [2 бор], дарди намшор [ба маънии бешумор; дуд-қирм] [1 бор] ва ғ.*

Бояд зикр кард, ки дар маводди таҳқиқ истилоҳи “**дард**” ва “**иллат**” дар шакли ҷуфти “**дарду иллат**” [14 бор] ва “**иллату дард**” [12 бор] мавриди истифода қарор гирифтааст.

Вожаи **иллат** дар “Донишнома” чун истилоҳи тиббӣ беш аз 129 маротиба истифода шудааст. Истилоҳи мазкур дар фарҳангҳои тафсири ба маънои: 1) сабаб, боис; 2) айб, нуқсон, камбудӣ; 3) норозигии таънаомез, хашму пӯписа [187, 564-565] ва дар фарҳангҳои соҳавӣ бошад, ба маънои беморӣ, касалӣ, дард [169, 414] шарҳ ёфтааст.

Аз таҳлили мисолҳои гирдоварда маълум гардид, ки дар таркибҳои, ки ҷузъи асосиашон “**дард**” аст, дар баъзе ҳолатҳо муаллиф ба таври

мувозӣ муродифи он - истилоҳи арабии “*иллат*”- ро истифода намудааст.

Дар маводди таҳқиқ истилоҳҳои тиббии сохташуда тавре истифода шудаанд, ки дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ низ серистеъмоланд: *иллати беиш* [28], *иллати кам* [28], *иллати носур* [85], *иллати дерина* [53], *иллати тез* [31], *иллати қулинҷ* [70], *иллати кӯҳан* [40], *иллати хун* [35], *иллати саъб* [96].

2. Ибораистилоҳоти феълӣ. Дар маводи гирдомадаи мо як қатор истилоҳоте мушоҳида гардиданд, ки онҳоро ибораистилоҳҳои феълӣ ташкил медиҳанд: *як мисқол хӯрдан* [53], *матбухи ҳалила хӯрдан* [79], *панири хушк хӯрдан* [100], *тиёзи хушк хӯрдан* [128], *пас аз хуфтан хӯрдан* [101], *ҳабби гандо хӯрдан* [82], *ба дандон гирифтан* [49], *бар калаф гирифтан* [128], *равғани гул кардан* [115], *дарди меъда гирифтан* [61], *дарди шикам гирифтан* [116], *хумори зишт гирифтан* [99], *барзи буқли аф гирифтан* [68], *тини арманӣ гирифтан* [62], *ба даҳон гирифтан* [102], *набиди хом гирифтан* [33], *ҷӯи зард овардан* [67], *оби биҳ овардан* [60], *оби сирка овардан* [83], *барги бед овардан* [124], *ҳабби самна овардан* [99], *дарди пушт овардан* [89], *луоби испиваиш овардан* [71], *шаҳми ҳанзал овардан* [71], *тухми бозруҷ овардан* [56], *тухми хиёр овардан* [67], *оби нор овардан* [58], *ҳабби суд овардан* [59], *тини нек овардан* [58] ва ғ:

Хулосаи боби дуюм

Аз таҳлили маводди гирдомада чунин натиҷагирӣ намудан мумкин аст:

1. Калимасозӣ ва воситаҳои калимасозӣ, дар забони тоҷикӣ, яке аз роҳҳои асосӣ ва маъмулии ҳосил гардидани истилоҳот, хусусан, истилоҳоти тиббӣ маҳсуб меёбад. Чун вожаҳо аз як реша - калимаҳои сода наметавонанд пурра бори истифодаи мафҳумҳои илмиро бикашанд, калимасозӣ роҳи ҳалли мушкилоти мазкур ба шумор меравад.
2. Тавре аз ғавру баррасиҳои мавзӯ ва таҳлили адабиёти назариявӣ бармеояд, унсур ва воситаҳои калимасоз дар ташаккули истилоҳоти

забони тоҷикӣ, хусусан истилоҳоти тиббӣ ба таври фаровон мавриди истифода қарор гирифтааст.

3. Нақши пешванд ва пасвандҳо дар сохтан ва ташаккули истилоҳоти тиббӣ чашмрас буда, дараҷаи вожасозии онҳо якранг нест. Чунончи, пешвандҳои дар-, бар- дар вожасозӣ сермаҳсул ва серистеъмоланд.
4. Тавре аз таҳлилҳо бармеояд, пасвандҳои *-ӣ*, *-ак*, *-а*, *-гар*, зимни “Донишнома” ҳангоми сохтани истилоҳоти ифодаи мафҳумҳои гуногуни илмӣ ва функцияҳои мухталиф мавқеи муҳим дошта, корбурди фаровон дорад. Дар истилоҳозии асари мавриди назар пешвандҳои серистеъмоланд.
5. Бо усули мураккаб сохтани калимаҳо яке аз сермаҳсултарин усули истилоҳозӣ ба шумор рафта, Ҳаким Майсарӣ аз имконоти калимасозӣ васлшавии калимаҳо фаровон истифода бурда, вожаву истилоҳоти зиёди тиббӣ офаридааст, ки бархе аз онҳо имрӯз низ дар ҳамин қолиб корбаст мегарданд.
6. Тавре таҳлилҳо нишон медиҳанд, Майсарӣ ҳангоми сохтани ибораислоҳот ҳиссаҳои гуногуни нутқро хеле моҳирона ба кор бурдааст, ки ҳодисаҳои мазкур тавонмандии муаллифро дар сохтани истилоҳ ва ибораистилоҳот таъкид менамояд.
7. Мавқеи истилоҳоти таркибӣ дар “Донишнома” таркибҳои ташкил медиҳанд, ки бештари онҳо дар тиб амали иҷрошававандаро ифода менамоянд ва бештар мавқеи феълҳои *афкандан*, *бастан*, *бурдан*, *гаштан*, *гардидан*, *гирифтдан*, *додан*, *доштан*, *задан*, *кардан*, *кашидан*, *намудан*, *овардан*, *омадан*, *рафтдан*, *рондан*, *расондан*, *сохтан*, *хӯрдан*, *шудан* назаррас мебошад.

БОБИ 3. ИСТИЛОҲОТИ ТИББӢ АЗ ЛИҲОЗИ МАНСУБИЯТИ ЗАБОНӢ ДАР «ДОНИШНОМА» -И ҲАКИМ МАЙСАРӢ

3.1. Истилоҳоти тиббии тоҷикӣ дар “Донишнома”-и Ҳаким Майсарӣ. Таркиби луғавии забон аз калимаҳои худӣ ва иқтибосӣ иборат аст, ки қисми зиёди онҳоро калимаҳои аслий ва ё тоҷикӣ ташкил мекунанд. Вожаҳои тоҷикиро забоншинос М. Қосимова дар асари худ “Таърихи забони адабии тоҷик (асрҳои IX-X)”, ки махсус ба таҳлили забони адабии тоҷикии асрҳои IX-X, дар мисоли маводди “Шоҳнома”-и Абумансурӣ, “Худуд-ул-олам” ва “Таърихи Табарӣ”-и Муҳаммади Балъамӣ бахшида шудааст, ба се даста ҷудо кардааст: 1) калимаҳои, ки аз ҷиҳати баромади таърихии худ ба гурӯҳи забонҳои ғарбиэронӣ баробар тааллуқ доранд: марг, зан, мард, сар; 2) калимаҳои, ки ба гурӯҳи забонҳои шарқиэронӣ мансубанд: нағз, мағз, оғоз, олӯғда; 3) ба лексикаи худӣ вожаҳои низ дохил мешаванд, ки бо ёрии воситаҳои калимасозии забони тоҷикӣ унсурҳои нави луғавӣ сохта шудаанд: пир, пирӣ, пирона, пирамард [35, 91-92].

Дар садаи X дар баробари осори пурарзиши номбурда, “Донишнома”-и Ҳаким Майсарӣ низ ҷойгоҳи хоса дорад. “Донишнома”-и Ҳаким Майсарӣ аз зумраи куҳантарин осори хаттии забони форсӣ-тоҷикӣ махсуб мешавад. Таркиби луғавии забони “Донишнома”-и Ҳаким Майсариро, пеш аз ҳама, калимаҳои тоҷикӣ ташкил медиҳанд. Замони давраи зиндагонии шоир замоне буд, ки дар он забони адабӣ дар раванди авҷи аълои ташаккул ва тақомул қарор дошт. Аз он давра то кунун солиёни зиёд сипарӣ гардидаанду таркиби луғавии забон низ ба тағйиротҳо дучор омад. Аз ин рӯ, калимаҳои тиббии тоҷикии “Донишнома”-ро аз ҷиҳати дараҷаи истеъмол ба ду гурӯҳ ҷудо намудем:

1. Калимаҳои тоҷикие, ки имрӯз дар истифодаанд;

2. Калимаҳои тоҷикие, ки имрӯз камистеъмол ва ё аз истеъмол берун мондаанд:

Дар “Донишнома”-и Ҳаким Майсарӣ вожаҳои тиббии тоҷикӣ мавқеи хос дошта, бунёди истилоҳоти тиббии асарро дар бар мегиранд. Қисми муҳимро вожаҳои ифодакунандаи узви инсон ташкил медиҳад.

Омори онҳо нишон медиҳад, ки чунин вожаҳо аз рӯи истеъмол ба се гурӯҳ ҷудо мешаванд:

1. Вожаҳои тиббии тоҷикии серистеъмол: бинӣ [101 бор], ангушт [23 бор], гулӯ [38 бор], сина [62], гӯш [38 бор], гӯшт [26 бор], дандон [73 бор], даҳон [24] //даҳан [21 бор], даст [168], дил [74 бор], забон [30 бор], ишкам [36 бор]// шикам [41 бор], пушт [32], устухон [221 бор], ҷигар [28 бор], дида [38], чашм [193 бор], рӯй [48 бор], банд [27 бор], раг [53 бор] ва ғайра.

Тавре аз омори боло маълум гардид, Ҳаким Майсарӣ бештар ба вожаҳои *бинӣ, даст, чашм, раг* ва *устухон* бештар тавачҷуҳ кардааст.

Бинӣ узвест, ки тавассути он инсон ва ҳайвонот бӯйро ҳис мекунад. Умуман, дар ҳайвоноти дараҷаи олий, дар ҳисси бӯй танҳо узви шома, яъне бинӣ вазифадор аст. Ҳисси бӯйиши ҳайвонот гуногун аст, дар байни онҳо сағ бӯйиши хуб дорад. Дар сатҳи даромадгоҳи суроҳии бинии инсон ва ҳайвонот, махсус қитъаҷаҳое мавҷуданд, ки аз воридгардии бӯй ба хурӯш омада, ҳисси дарки бӯйро ба вуҷуд меоваранд. Чун бинӣ ягона узви бӯйиш аст, вожаи «бинӣ» ба вожаи «бӯ (бӯй)» дар иртибот, шояд аз гунаи «бӯнӣ», дар асоси қонунияти фонетикии ҳамивазшавии овои садонокҳо, шакл гирифта бошад. Маълум аст, ки дар вожаҳои пайдоиши қадимадошта форманти «на, ни» ғайр аз форманти инкорӣ будан, инчунин ба маънои «узв, мавод, чиз» низ омадааст, яъне вожаи «бинӣ» маънои «узви бӯйиш»-ро дорад. Инсон тавассути ин узви ҳисси худ, олами вуҷудро боз ҳам хуб дарк мекунад, бӯи хуши гулҳо ба инсон фараҳ мебахшад, вале аз бӯи бад димоғаш сухта мегардад. Бӯйро дар забони

форсии миёна «bōú (бӯй)», авастой «booda (бӯда)» эронии қадим «bauda (бауда)» овардаанд [65, 43]. Яъне, вожаи «бӯй (бӯ)» қадима буда, он ба таркиби як қатор калимаҳои забонҳои муосир низ дар шакли асл ва ё тағйирёфта ворид гаштааст. Онро дар номи аксар моводди бӯйдор дучор омадан мумкин аст. Масалан, номи растании «хулбӯ», ки онро пудина низ мегӯянд. Ба ҳамагон маълум аст, ки баргу пояи хулбу чун бӯи гулҳо, бӯи хуш дорад. Калимаи «хулбу» дар тӯли таърих аз вожаи «гулбӯ» шакл гирифта, вобаста ба фонетикаи забону гӯйишҳо бо гунаҳои «хулбу», «чулбу» табдил ёфтааст. Дар вожаи «пудина» ифодаи бӯйро бахши «пу» дорад ва бахшҳои дигар «дина», ки гунаи «да-на» аст, маънояш «диҳанда» буда, маънои луғавии «пудина» маводди бӯйдиҳанда мебошад. Ё ки яке аз растаниҳои бӯйи ниҳоят бад дошта, номи латиниаш «ferula foetida» (ферулаи бадбӯй), ки дар аксар мавзӯҳои кӯҳистонии Тоҷикистон месабзад, онро дар баъзе маҳалҳо «сунбул», «камол», «боғун (буоғун)» низ мегӯянд. Аз ин номҳо шакли «боғун» иртибод ба бӯй дорад ва он аз шакли «бӯғун» пайдо гаштааст, ки маънои «бӯи ғуншуда»-ро дорад. Биниро дар забони латинӣ «nasus», дар санскритӣ «nasa», дар англисӣ «nose» дар забонҳои славянӣ «нос» [16, 814; 165, 97] ва дар забони яғнобӣ низ «нес» // найс мегӯянд. Этимологияи вожаи «нес» номаълум буда, шояд он вобаста ба сохти бинӣ, ки дорои суроҳӣ мебошад, ба вожаи «ной» дар иртибод бошад [118, 71].

Дар “Донишнома” сифати “бинӣ” ва роҳҳои муолиҷаи бемориҳое, ки ба бинӣ марбутанд, шарҳ ёфтаанд. Масалан, шоир мефармояд, ки агар равғани бодомро ба бинӣ чаконӣ, роҳат ва ором бошӣ:

Дигар аз равғани бодом бояд,

Ки дар бинӣ кунӣ, роҳат физояд [199, 40].

Дар байти дигар шоир сифати биниро оварда, таъкид мекунад, ки агар шахс бинии бузург ва захим (фарбеҳ) дошта бошад, кундзеҳн мешавад:

*Ва гар **бинӣ** бузургу захим бошад,
Худовандаш қалил-ул-фаҳм бошад [199, 20].*

Дар мавриди дигар мефармояд, ки агар шахс соҳиби бинии дарози паст бошад, ҷасуру далер аст:

*Ба **бинӣ** дар дарозиву низорӣ,
Нишон бошад, ки он кас корзорӣ [199, 20].*

Дар хусуси аломати бемории бавосир (полип – С.Б.) Ҳаким Майсарӣ мегӯяд, ки дар бинии шахс гӯшти зиёд пайдо шавад, нозеб бошад ва роҳи нафасро танг карда, дарди сарро ба вучуд меорад:

*Бавосир он, ки дар сурохи **бинӣ**,
Ки боре зишт раста гӯшти бинӣ,
Бибандад боди **бинӣ** раҳгузарро,
Биянгезонадаш з-ӯ дарди сарро [199, 46].*

Дар ҷойи дигар шоир дар хусуси муолиҷаи бемории хушкреш (як навъи саратон) мефармояд, ки агар дар бинӣ хушкреш бошад, илоҷи он чаконидани чарби мурғу муму равған аст. Вале, агар дар бинӣ ду реш барояд, ҳар рӯз онро бо оби гарм шустан ба манфиати инсон аст:

*Чу рӯзе ду барояд покияш ҷӯй,
Бигӯ, **бинӣ** ба оби гарм мешӯй [199, 46].*

Дар идомаи ҳамин матлаб шоир мефармояд, ки давои хушкреш, ҳамчунин дар истифода кардани исфидоҷ (шакли арабишудаи сафеда), муми равған, равғани вард (равғани гули садбарг) ва сафедии тухм аст, чунончи:

*Зи исфидоҷу муми равғани вард,
Сафедии хоя бояд андар ӯ кард*

Аз ӯ марҳам кунӣ бар реши бинӣ,

Дигар з-он реш зиштӣ, ту набинӣ [199, 46].

Даст. Соматизми “даст” на танҳо дар назми асри X, балки дар асрҳои баъдӣ низ серистеъмол ба шумор меравад, ки муҳаққиқон низ дар таҳқиқоти худ инро ишора кардаанд: Калимаи “даст” дар маводди ғазалиёт садаи XIV аз вожаҳои ғаболгарин ба шумор рафта, зиёда аз 12 маъноро ифода кардааст: *1) узви бадани инсон аз шона то нӯги ангуштон, ё аз сари ангуштон то банди даст; 2) дар истилоҳи суфиён «сифати қудратро гӯянд»; 3) маҷозан поя, дараҷа, мақом, мансаб, мартаба; 4) маҷозан гуна, тавр, хел, навъ; 5) маҷозан ҳавас, ормон; тамаъ, ҳирс; 6) навбат, гаши; дафъа, бор; 7) маҷозан андоза, ҳадд, дараҷа; 8) ҷониб, тараф; 9) маҷозан ихтиёр, доираи имкон, имконият; 10) киноя аз сари зулфи дароз; 11) шуморагузори маҷмуи чизҳои якҷинса; 12) ёрӣ, кумак» [117, 21; 29, 28].*

Вале дар шеъри Ҳаким Майсарӣ он танҳо ифодагари узви инсон аст ва дар баёни чунин матлабҳо омадааст:

Кафи дасти латифу нарму некӯ,

Далел аст, к-он худовандаи накухӯ [199, 20].

Гар аз хун буд раг бигшой з-аввал,

Зи дасташ босалиқ ор низ ақҳал [199, 55].

Гар аз паҳлӯ зи дасти рост дард аст,

Зи дардаш рӯй чун динор зард аст [199, 64].

Гараш бифшорад он амъо дарун шуд,

Ки дасташ боз дорад худ бурун шуд [199, 86].

Бад-он об андарун гӯ даст мемол,

Раҳад з-ин дард дасташ то дигар сол [199, 90].

Чашм дар асари мазкур аз вожагони каммаҳсул ба шумор меравад. Аз мушоҳидаҳо маълум мегардад, ки азбаски “Донишнома”-и Ҳаким Майсарӣ асари илмист ва ба табобати бемориҳо бахшида шудааст, аз ин лиҳоз шоир вожаи “чашм”-ро дар фаслу бобҳои “Сифати мизочи мардум” (саҳ.18-24), “Бобулнасиҳат” (28-32), “Заҳми чашм” (38), “Фиррамад (бемории чашм)” (37) бештар ба маънии асли оварда, он ҳамчун истилоҳи тиббӣ хидмат кардааст, ки байтҳои шоҳид далел бар ин гуфтаҳоанд:

*Касе, к-аз дарди **чаиш** беқарор аст,*

*Ба **чаиш** сурх рағҳо бешумор аст [199, 37].*

Дар байтҳои мазкур шоир давои чашмдардро бо чаконидани оби катиро (муродифи касиро, самғи гаван) [172, 214], нашо (нашоста) [172, 318] ва афюн (оҳар, ки табиати сарди хушкдошта, решҳоро фароҳам меорад, ҷорӣ шудани моддаҳои ба чашм намегузорад, синаро нарм мекунад) [172, 318], салоҳ мебинад:

*Ва **чаиш**моне, ки хурду танг бошад,*

Худовандаш бад-ӯ бенанг бошад [199, 20].

*Ва дарди **чаиш** бошад низ гаҳ-гоҳ,*

Ба адво ёбад ӯ зи мардумон роҳ [199, 29].

*Ва гар сурхаш нагардад **чаиш**у на рӯй,*

Надорад хун бурун оварданаиш рӯй [199, 34].

«Донишнома» ҳарчанд чун тибнома эътироф гардидааст, дар он бо вожаи соматикӣ «чашм» вожаҳои мураккабе офарида шудааст, ки аломати ботинӣ шахсро ифода мекунанд: *бузургичашм, азракчашм, сияҳчашм, тангичашм* ва ғ.:

*Бузургичаиш бар мардум далел аст,
Ки он кас коҳиду ақлаш қалил аст [199, 34].*

*Ва азрақчаишро бе шак ҳаме гӯй,
Ки он кас нест чуз бадгӯю бадхӯй [199, 20].*

*Сияҳчаишон набошад чуз баддил,
Худованди фарохичаиш чоҳил [199, 20].*

*Ва тангичаиш азрақро нишон аст,
Ки шиқи вай ҳамеша бар занон аст [199, 20].*

Устухон аз вожаи паҳлавии **astaxvān** маншаъ гирифта, мувофиқи шарҳи луғатшиносон А. Шоҳаҳмад ва А. Юсуфов, *яке аз андомҳои содаи организм ва бофтаи маъруф, моддаи сахт дар инсон ва ҳайвон барои нигоҳ доштани андом* [196, 117; 198, 784] мебошад. Вожаи “устухон”-ро Тухтасунов О. чунин шарҳ додааст: “Вожаи «устухон» бунёди қадима дошта, мураккабсохтор аст, аз бахшҳои «усту» ва «хон» таркиб ёфтааст. Қиёси ин вожа ба калимаҳои ифодагари «устухон дар забонҳои хонаводаи ҳинду аврупоӣ» нишон медиҳад, ки онҳо пайдоиши ягона доранд. Устухон дар забони латинӣ дар шаклҳои «os, ossis», дар юнонӣ «ὀστέον (osteon)», дар ҳиндуи қадим - санскрит «ásthī» дар забони хеттӣ «ḫaštāi», дар албанӣ «asht», дар славиянии қадим «ostь» ва дар забони авастой «asta», «asti» дучор мегардад [16, 816]. Дар забони русӣ устухонро «кость» мегӯянд, ки бо вожаи дигари ин забон «костыль», ки ифодагари «асо» - пояи такагоҳӣ ва роҳгардии бемор мебошад, ҳамреша аст. Маънои луғавии вожаи устухон» - «устуни бино», яъне «устуни тан» буда, дар он худи вожаи «усту» маънои «устувор», «устун», «такагоҳ» ва

«асос» - ро ифода дорад ва гунаҳои дар дигар забонҳо буда низ бо ин маъноҳо иртибот доранд [7, 74].

Раг. Истилоҳи тиббии “раг” маҷрои лӯлашакле дар аъзои бадан, ки дар он хун ва лимфа ҷорист [190, 142]. Тавассути он чунин истилоҳоти тиббӣ сохта шудааст: *раг задан* - хун гирифтани аз раг ба воситаи амали махсус; *рагбандӣ* - ришта ва ё тасмае, ки бо он рагҳоро баста хунравиро боз медоранд; *рагзан* - он ки шуғлаш раг задан (хун гирифтани) аст, ҳаҷҷом, хунгир; *рагзанӣ* - раг задан, ҳаҷҷомӣ, хунгирӣ; *рагмолӣ* - он ки рагҳои шахшудаи одам ва ҳайвонотро молида муолиҷа мекунад; *рагшинос* - мутахассиси соҳаи раг; *рагшиносӣ* - амалу шуғли рагшинос; илме, ки рагҳоро меомӯзад [190, 142]; *раг боз кардан*, *раг задан*, *раг гушодан*, *раги банди соид*, *раги зери зону*, *раги зери кашӣ*, *раги ғафлат*, *раги қавин*, *раги қифол*, *раги пешонӣ*, *раги тораки сар*, *раги хоб*, *раги ҷаҳанда*, *раги ҷон*, *раги пай*, *рагҳои фасд*, *рагзанӣ*, *рагкушӣ*, *рагкашӣ*, *рагмол*, *рагмолӣ* ва ғ. [172, 374].

Дар асари мавриди назар ибораи истилоҳи “раг гушодан” ба назар расид, ки чун воситаи амали тиббии *хун гирифтани* корбаст шудааст:

Ва пиронро нашоҷд дору додан,

Ва на бе иллатишон раг гушодан [199, 31].

2. Вожаҳои тиббии тоҷикии камистеъмол: гардан [18 бор], лаб [10 бор], пистон [11 бор]// сина [17 бор], пӯст [17 бор], мӯй [20 бор].

Мӯй. Ҳаким Майсарӣ дар фасли “Сифати мизочи мардум” дар хусуси мӯй чунин мефармояд:

Бару сина бузургу мӯй бисёр,

Зи мӯйи кам бувад сина падидор [199, 18].

Дар фасли “Фи доиссаълаб” (дар бемории мӯйрезӣ) шоир чунин гӯяд:

Надонӣ ту, ки доъусаълаб кадом аст,

Чаро к-аи доъуссаълаб низ ном аст.

Ки мар рӯбохро з-ин дард ҳар сол,

Бирезад мӯю гардад сахт бадҳол [199, 32].

3. Вожаҳои тиббии тоҷикии дараҷаи истеъмолашон маҳдуд: абрӯ [1 бор], зону [1 бор], кифт [1 бор], ком [3 бор], миҷгон [5 бор], шуш [3 бор], пай [5 бор], пешонӣ [5 бор].

Зону калимаи умумиэронеӣ буда, чи таърихан ва чи дар забонҳои зинда ба маънии *узви инсон*, аммо дар шаклҳои гуногун дучор меояд. Масалан, дар забони авастӣ *шакли зону*, **форсӣ-тоҷикии миёна** - *занӯ*, **суғдӣ** - *звк*, **осетинӣ** - *зонуг*, **афғонӣ** - *зангун ба назар мерасид* [195, 15]. Вожаи «зону» аз решаи ҳиндуаврупоии *geni* ибтидо гирифтааст. Дар забони шуғнонии имрӯза дар қолиби *зан* боқӣ мондааст [27, 271]. Он дар ашъори шоирони баъдина (асри XIV) танҳо ба як маънӣ: банде, ки устухони сонро бо устухони соқ мепайвандад, фосилаи байни рону соқи по омадааст.

Вожаи “зону”-ро Ҳаким Майсарӣ бештар дар фасли “Илоҷи дарди ниқрис”(87) ба кор бурдааст, ки аз камистеъмолтарин лексемаҳои вожаҳои тиббӣ ба шумор меравад ва ҳамагӣ 1 маротиба зикр шудааст:

Ба дарди соқи пою дарди зону,

Биёмӯзам туро май низ дору [199, 87].

Шуш. Вожаи тоҷикии “шуш” низ дар “Донишома” танҳо ба маънии асли омада, шоир онро дар фасли “Табойиуоадвая (табиати доруҳо)” овардааст:

Ва паррисивушон гарм асту балғам,

Зи шуш берун кунад, гардад ҳама кам [199, 24].

Ва асли сус сарду тар бибошад,

Мар ўро беҳ бувад, к-аш гар бибошад [199, 24].

*Зи шуш берун кунад ў иллату дард,
Ва ташна зуд сероб з-ў тавон кард [199, 24].*

Вожаи “мижгон” дар фаслҳои “Фи ал ашфириззойида”, ”Филқамл (и) филашшор” ва “Фиддамаъа (ти)” омадаанд:

*Касе, к-аш мижагон бошад фузуда.
Ва биной зи чаими ў рабуда [199, 38].*

*Касе, к-аш чаим доим об дорад,
Ва мижгонаш абар ҳам тоб дорад [199, 41].*

*Касе, к-ўро шапуш бошад ба мижгон,
Бало бошад аз ў бар пилки чаимон [199, 44].*

Ҳамин тариқ, аз таҳлилу баррасии мавзӯ маълум гардид, ки мавқеъ ва истеъмоли вожаҳои тиббии тоҷикӣ дар “Донишнома” мақоми хос дошта, бунёди онро вожа ва истилоҳоти тиббӣ фаро гирифтаанд. Ҳаким Майсарӣ дар тибномаи хеш аз тамоми имконоти забон истифода бурдааст. Вожаҳои асли асоси ҳар як асари илмиву бадеӣ маҳсуб меёбанд. Он вожаву истилоҳоти тиббии асли, ки муаллиф ба кор бурдааст, имрӯз низ дар истеъмоланд.

3.2. Истилоҳоти иқтибосии тиббӣ дар “Донишнома”-и Ҳаким Майсарӣ. Забони тоҷикӣ маъмулан ҳамчун забони воломақом дар марҳалаи ташаккулёбии худ аз забонҳои бегона вом гирифта, таркиби луғавии худро ғанӣ гардондааст. Мавриди зикр аст, ки вожаҳои иқтибосӣ ё худ қарзӣ калимаҳоеанд, ки аз як забон ба забони дигар интиҳоб ва қабул шудаанд. Раванди мазкур яке аз роҳҳои асосии ғанигардонии таркиби луғавии забон ба ҳисоб меравад.

Сабабҳои асосии иқтибос сиёсат - зӯроварӣ, хешутаборӣ, илм, иқтисодиёт, адабу фарҳанг буда, худи ҷараёни вомгирӣ ба ду роҳ (бевосита ва бавосита) сурат мегирад.

Мувофиқи маълумоти сарчашмаҳои илмӣ, то истилои араб ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ аз забонҳои юнонӣ (писта, зумрад, наргис), чинӣ (чой, чинӣ, коғаз) ва ҳиндӣ (карбос, шағол, нилуфар) вожа ва таркибҳои зиёде иқтибос шудаанд, ки он боиси мукамал ва бой гардидани таркиби луғавии забон гардидааст.

Ба андешаи муҳаққиқ Д. Саймиддинов, дар гузашта ба забони форсӣ вожаҳои зиёде иқтибос гардидаанд, ки онҳо ба давраи қадими забони форсӣ рафта мерасад: “Забони форсии бостон тайи чандин асри ташаккулёбии хеш ба забонҳои эламӣ, аккадӣ, оромӣ ва юнону римии бостон дар робитаи наздик қарор доштааст” [83, 260]. Агар аз як тараф, забони тоҷикӣ ба забонҳои ҳиндӣ ва юнонӣ робитаи генеалогӣ дошта бошад, аз тарафи дигар, давлати Сомониён бо юнониҳо ва ҳиндуҳо равобити бозаргонӣ, сиёсӣ ва фарҳангӣ дошт, ки бешак, ба забон низ таъсири худро гузоштааст.

“Зикр кардан ба маврид аст, ки калимаҳои иқтибосӣ (вомвожаҳо) ба қонуну қоидаҳои забони тоҷикӣ то ҳадде мувофиқ гардида, дар забон чунон ҳазм шудаанд, ки ҳатто соҳиби забон иқтибос будани ин гуна вожаҳоро дарк намекунад” [36, 94].

Аз баррасии сарчашмаҳои илмӣ бармеояд, ки воридшавии калимаҳои иқтибосии тиббӣ дар асрҳои IX-X бештар ба назар мерасад, ки далели ин гуфтаҳо осори хаттии тиббии форсу тоҷик, аз ҷумла “Ҳидоят-ул-мутааллимин-фит-тиб”-и Ахавайнии Бухорӣ, “Ат-танвир”-и Абумансури Қамарӣ, “Гиёҳнома”-и Абумансури Муваффақ, “Донишнома”-и Ҳаким Майсарӣ ва чанде дигарон мебошанд. Ҳаким

Майсарӣ дар “Донишнома” аз тамоми имконоти забон ҳам вожаҳои аслий ва ҳам вожаҳои иқтибосӣ истифода намудааст.

“Донишнома”-и Ҳаким Майсарӣ аз ҷумлаи қадимтарин манзумаи форсист, ки ба илми тиб, хусусан бахши тибби амалӣ бахшида шудааст. Асоси таркиби луғавии ин асарро воҳидҳои луғавии аслий ташкил медиҳанд. Ҳангоми таҳқиқ дар асари мавриди назар як қатор вожаҳои иқтибосие ба чашм меҳӯранд, ки барои ифодаи мафҳумҳои гуногуни тиббӣ қорбаст шудаанд. Аз ин рӯ, вожа ва истилоҳҳои иқтибосии тиббии “Донишнома”-и Ҳаким Майсариро аз лиҳози мансубияти забонӣ ба таври зайл тасниф намудем: юнонӣ, ҳиндӣ ва арабӣ.

3. 2. 1. Истилоҳоти тиббии юнонӣ. Илму фарҳанг ва тамаддуни мардуми Юнон аз қадим тавачҷуҳи оламиёнро ба худ ҷалб намудааст ва ин аст, ки дар соҳаҳои гуногуни илм истифодаи вожаҳои юнонӣ ба назар мерасанд. Калимаҳои юнонӣ ба забони тоҷикӣ дар давраи пеш аз зуҳури ислом ворид гардида, ба фарҳангу тафаккури миллатҳои гуногун таккони ҷиддӣ бахшидаанд.

Мавқеи қорбурди калимаҳои юнонӣ дар забони тоҷикӣ дар асоси осори адибону донишмандон аз ҷониби пажӯҳишгарон Қосимова М. [2003], Маҷидов Ҳ. [2007], Мирмуҳамедова М. [2012], Муслимов Ҳ. [2019], Олимҷонов М. [2022], Калонова М. [2024] ва дигарон мавриди омӯзиши алоҳида қарор гирифтааст.

Тибқи маълумоти сарчашмаҳо воридшавии вожа ё вомвожаҳои юнонӣ ба таркиби луғавии забони форсӣ ҳанӯз ба асри IV пеш аз мелод, замони забт гардидани мамлакатҳои Шарқ аз тарафи Искандари Мақдунӣ нисбат дода шудааст, ки онҳо то кунун мавриди истеъмол қарор доранд“ [33, 68].

Миқдори вожаҳои юнонӣ дар забони тоҷикӣ чандон зиёд набошанд ҳам, вале мавқеъ ва истифодаи онҳо дар ҳама соҳаҳо, бахусус дар соҳаи тиб ба назар мерасанд, ки нақши муҳимми илмӣ бозиданд.

Мувофиқи маълумоти баъзе аз сарчашмаҳои илмӣ, иқтибосшавии вожа ва истилоҳҳои тиббии юнониро ба забони форсӣ зимни ду марҳала: якум, замони ба Ҷундишопур омадани навафлотуниёни аз Афина рондашуда мебошад.

Роҷеъ ба матлаби зикршуда шарқшиноси маъруф Артур Кристенсен қайд намудааст, ки: Ҳангоми Настуриёни Масеҳ аз сарзамини Рум ронда шуда ба Байтуннаҳрайн ва Эрон паноҳ оварданд, мадрасаҳои махсуси тиббӣ ташкил гардид, ки машҳуртарини онҳо мадрасаи тиббии Гундишпоур буд [128, 21-25].

Марҳалаи дуввум, давраи ба забони суриёнӣ ва баъдан ба забони арабӣ тарҷума шудани осори табиби машҳури он давр Ҷолинус, ки ба номи «Ситта ашара» маъруф аст, сурат гирифтааст. Ин маъниро дигар донишмандон низ таъкид кардаанд [42, 24; 2, 15; 128, 136].

Аз ҷамъоварии маводди асари мавриди таҳқиқ маълум гардид, ки мавқеъ ва истифодаи истилоҳоти юнонӣ дар асри миёна густариш ёфтааст.

Ҳаким Майсарӣ зимни таълифи “Донишнома”-и худ аз вожа ва истилоҳҳои тиббии юнонӣ зиёд истифода намудааст, ки онҳо то имрӯз мавқеи истеъмолии худро нигоҳ доштаанд. Дар асар вожа ва истилоҳҳои тиббии юнонии абюн (афюн), анисун, асорун, афсантин, афтимун, бослиқ, истухудус (сутухудус), искулуфандориюн (исқил, ирисо), қунабит (каранб), кардамано, қалқатор, қалқанд, қалимиё, қимулиё (фимулиё), қанбил, ҷантиёно (ҷентиёно), ғориқун, ғофис, сақмуниё, каравиё, мозариюн, мумиё, натрун, нордин, қатрон, ирисо, шақоқул, қатрон, тарифал, таторис, фаросиюн, оқирқарҳо, фурбиён (фарбиюн), филуниё

(афлуниё), кокуло (шӯригиёх) ва ғайра ба мушоҳида расиданд, ки қисми зиёди онҳо имрӯз дар соҳаи тиб маъруфанд.

Истилоҳоти юнонии тиббии “Донишнома”-ро аз ҷиҳати маъно ба таври зайл тасниф намудем:

1. Истилоҳ ва вожаҳои юнонии анатомӣ. Дар “донишнома” -и Ҳаким Майсарӣ истилоҳ ва вожаҳои юнонии анатомӣ мавқеи хосса доранд. Истилоҳҳои “*бослиқ*”, “*қифол*”, “*молекулиё*”, “*қулинч*” -ро муаллиф ба маънои аслии худ, яъне ба маънии номи узв ва беморӣ ба кор бурдааст.

Истилоҳи “*бослиқ*” лафзи юнонӣ буда, яке аз рағҳои калон дар бадани одам аст. Истилоҳи мазкурро муаллифи “Ғиёс-ул-луғот” чунин шарҳ додааст: “...Ва маънии луғавии он подшоҳи азим аст, чаро ки ин рағ аз дилу ҷигар рустааст ва аҷаб, ки ба туркӣ ҳам *бошлиқ* ба маънии подшоҳ ва амир ва сардор аст. Ва дар ин ҳар ду лафзи юнонӣ ва туркӣ тафовуқи лисонӣ аст ба андак фарқ” [176, 112].

Абумансури Муваффақ дар “Ат-танвир” истилоҳи “*бослиқ*” -ро бо гунаи *босалиқ*, ки муарраби юнонии “*Basilikos*” мебошад, маънидод карда, онро рағи аз оринч ба рӯй овардааст. Абуалӣ ибни Сино дар “Қонуни тиб” яке аз рағҳои варида банди оринч маънидод кардааст, ки ба ғарази табобат аз он хун мегирифтанд. Дар фарҳанги Амид дар шакли “*бослиқ*” ва “*босилиқ*” омада, ба маънои шоҳраги бозу оварда шудааст [193, 190].

Дар баъзе сарчашмаҳо вожаи мазкур бо гунаи “*босалиқун*”, ки муарраби юнонии “*Basilikon*” маънои “шоҳӣ” гуфтаст, истифода шудааст. Ибни Сино ибораи “*марҳами босалиқун*”-ро зикр намуда, онро ба гурӯҳи доруҳои мураккаб мансуб медонад.

Истилоҳи мазкур дар “Донишнома”-и Ҳаким Майсарӣ ба маънои аслии худ 10 маротиба мавриди истифода қарор гирифтааст:

Нахуст аз бослиқаш раг кушодан,

Шифо ёбад зи дарду роҳати тан [199, 54].

Истилоҳи “**қифол**” муарраби юнонии “kerphale” буда, яке аз рагҳои варидаи банди даст аст, ки аз он хун бигиранд. Ба эътиқоди табибони пешин хуни он гӯё аз сӯйи сар меомадааст ва бинобар он, кушодани он барои бемориҳои мавзеи сару гардан муфид будааст. Аз ҳамин сабаб номи онро “**қифол**” ниҳодааст, ки маънояш “**сарӣ**” гуфта аст (головная вена - Vena kerphalica). Истилоҳи мазкур дар “Фарҳанги Амид” ба маънои раги бозу, ки фасад (шояд фасд бошад) мекунад, омадааст ва дар форсӣ “**сарорӯӣ**” низ гуфта шудааст [193, 804].

Дар “Ғиёс-ул-луғот” истилоҳи мазкур бо гунаи “**ақҳал**” ба маъноҳои - он ки ҷойи рустани миҷғони ӯ сиёҳ бошад ва сурма дар чашм карда ва номи рагест, ки онро **ҳафт андом** гӯянд ва он миёни раги сарорӯ ва бослиқ аст, шарҳ дода шудааст [175, 81].

Ҳаким Майсарӣ истилоҳи мазкурро дар асараш 20 маротиба ба маънои аслии худ ба кор бурдааст. Майсарӣ дар “Донишнома” аз қифол раг кушоданро дар фаслҳои “Финнухола” (падид омадани сабуса дар мӯй) (33), “Фисуддо” (дарди сар) (33), “Фисакта” (сакта) (35), “Физзуком” (зуком) (36), “Филқуруҳи фил айна” (реш дар чашм) (38), “Физзуфра” (нохуна) (39), “Филашо” (шабкӯр) (42), “Филбавосир(и) филунф” (бавосири сӯроҳии бинӣ) (46), “Филваҷъил узн” (дарди гӯш) (46), “Фи ваҷъиссин” (дарди дандон) (48), “Фил қалоъ” (реш дар даҳон) (51), “Фи илаллисон (и) мин варами ва сиқалин” (варами забон) (51), “Филхуноқ”(гулӯ барҳам бастан) (53), “Илоҷи захм ва афтидан” (105), “Илоҷи табе, ки аз май хӯрдан ояд” (118) ба кор бурдааст:

Дар фасли “Физзуком” ва “Илоҷи захм ва афтидан” аз қифол раг кушоданро чунин тавсиф менамояд:

*Зуком аз хун бувад, гарна зи сафро,
Гар аз гармоӣ гарму гар зи сармо.
Гар аз хун бошадаш қифол бикшой,
Ба сафро равғани гул бар сар андой [199, 36].*

*Гараш захме ҳаме зи сар расидаст,
В-гар аз бом бар сар уфтодаст.
Зи қифолаш бикун то раг кушояд,
Сику равған ҳаме бар сар бимолад [199, 105].*

Молихулиё лафзи юнонии “Melancholia” буда, онро бемории савдоӣ ё васвоси савдоӣ низ мегӯянд. Ахвайнии Бухороӣ, ки ўро “пизишки девонагон” меномид, нишонаҳои ин бемориро дар “Ҳидоят ул-муттааллимин фи тиб” чунин зикр кардааст: “Молихулиё тарсе бувад бемаънӣ ва ин беморӣ бе таб бувад ва сухани бемаънӣ гӯяд ва гоҳ бигирянд ва гоҳ биханданд ва чун чизе бипурсишон ба ҷавоб андар монанд, ё ҷавобе диҳанд дурӯғ” [198, 77-78].

Ибни Сино молихулиё, сарсом ва кобусро аз анвои бемориҳои мағзӣ ва димоғӣ медонад. Дар фарҳанги форсии Амид марази савдоӣ оварда шудааст. Низомии Арӯзии Самарқандӣ дар “Чаҳор мақола” шарҳи ин бемориро чунин овардааст: “Молихулиё иллоте аст, ки аттибо дар муолиҷати ӯ фурӯ мондаанд, агарчи амрози савдоӣ ҳама музмин аст, лекин молехулиё хосияте дорад ба дер зоил шудан” [60, 163-167].

Ҳаким Майсарӣ дар “Донишнома” ин бемориро бо гунаи молихулиё (5 бор) ва савдоӣ (1 бор) мавриди истеъмол қарор додааст:

*Ғаме, к-ўро набошад асли заллат,
Зи молехулиё бошад-и иллат [199, 21].*

*Ва басбоя ҳам гарм асту ишкам,
Гушоянд даст аз савдоӣ маҳкам [199, 24].*

Майсарӣ дар фасли “Фи илоҷи газидани саги сагон” давоҳоеро, ки барои бемории молихулиё тавсия дода буд, барои бемории ҳорӣ (демонагӣ, саггазида) низ муфид медонад:

Ҳар он дору, ки молихулиёро,

Ҳамекардӣ, бикун ин дардҳоро [199, 110].

Дар “Донишнома” истилоҳи “**қулинҷ**” ба назар расид, ки ба маънои ифодакунандаи номи беморӣ омадааст. Истилоҳи мазкур аз вожаи юнонии colon (рӯдаи ғафс) гирифта шудааст, ки муодили юнонии он «айловис - eileos» аст. Ин истилоҳ дар фарҳангҳои соҳавӣ бо гунаҳои **қуланҷ, қулинҷ, қулунҷ, кулинҷ** омада, чунин шарҳ ёфтааст: “Бемории маъруф, ки дар қулун ҳодис шавад ва бар асари он роҳи баромади табиат банд бигардад“ [172, 247; 169, 539]. Ин беморӣ гоҳе ба бемории санги қуллия иштибоҳ мешавад. Чунончи, Қолинус фармудааст: “Дарде саҳт бар дилам ориз шуд, гумон бурдам, ки дар маҷории қуллияам санг пайдо шуда ва бо рағани зайтун ихтиқон (имола, клизма) кардам ва пас аз он хилти зуҷоӣ аз ман берун омад ва дард ором гирифт ва донистам, ки гумони ман нодуруст буда ва дарди ман фақат қулинҷ... “ [198, 69-70].

Истилоҳи “**қулинҷ**” дар “Донишнома” 13 маротиба мавриди истифода қарор гирифтааст. Бо ин истилоҳ ибораистилоҳҳои *боди қулинҷ (26), шофаи қулинҷ (66) ва иллоти қулинҷ (70)* низ истифода шудааст:

Касе, к-аш иллоти қулинҷ бошад,

Зи хушкӣ гар касеро ранҷ бошад [199, 70].

Ҳаким Майсарӣ дар фасли “Парҳез кардан аз хабарҳои бад” чунин менигорад:

Пиёзи хушк хӯрдан моҳиёне,

Ба рӯяш бар калаф гирад нишоне.

Ки бар пурӣ ба гармоба нишинад,

Зи қулинҷ он касе андӯҳ бинад [199, 128].

2. Истилоҳ ва вожаҳои тиббии фарматсевтӣ. Дар “Донишнома”-и Ҳаким Майсарӣ доираи истеъмоли вожаҳои тиббии фарматсевтии юнонӣ - номи гиёҳу дарахтони шифоӣ ва дорувориҳо қиёсан ба истилоҳоти анатомиву бемориҳо зиёд буда, дар ин маврид бо вожаҳои форсиву арабӣ дар як поя қарор доранд, чунончи: *абюн//афюн*:

Истилоҳи “*абюн//афюн*” муарраби юнонии “оріум” буда, моддаи беҳушкунанда ва мастиоварест, ки аз шираи ғўзаи кукнор ҳосил мешавад, яъне тарёк. Муаллифи “Махзан-ул адвия” зикр намудааст, ки: “Афюн” муарраби юнонии “*апюн/абюн*” ва маънии он “мусбат” аст, яъне хоби арақоваранда ва ба арабӣ “лабан-ул-хашхош” ва “марқуд ва барбарӣ” ва “тарёқ” ва ба суриёнӣ “даъёминун ва шақиқал” ба маънии миронандаи аъзо ва ба форсӣ «тарёк» гўянд, қадре аз он ба худ бигиранд, захирро суд диҳад; ва киноя аз сиёҳ бошад” [198, 16]. Ибни Сино ин вожаро луғати румӣ гуфтааст, он ба суриёӣ «даъсормиқун» ва даъсормонӣ дашъол», яъне усораи «рамон уссул» ва ба порсӣ «норхук» гўянд, ки афюн усораи «хашхоши мисрӣ» аст ва баъзе ўро «тударшир» гуфтаанд, яъне «шири хашхош», зеро ки «хашхош»-ро бо гунаи «тундар» ва «тундарӣ» низ ном мебарданд. Ин истилоҳ дар фарҳанги “Бурҳони қотеъ” чунин шарҳ ёфтааст: афюн – маъруф аст, ки тарёк бошад; ва ба арабӣ лабанулхашхош гўянд; агар қадре аз он ба худ бигиранд, захирро суд диҳад; ва киноя аз сиёҳ бошад “ [178, 106].

Истилоҳи мазкур дар “Донишнома” сермахсул буда, ба сифати ашъи хоми доругӣ барои омода намудани навъҳои мухталифи доруворӣ аз чумла, қурс, матбухҳои гуногун ва ҳамчун тарёк (позаҳр) беш аз 34 маротиба истифода гардидааст. Афюнро Ҳаким Майсарӣ барои табобати бемориҳои исҳол (30), дарди дандон (48), дарди нимсар (34), дарди чашм (37), бемориҳои занона ва ғайра тавсия намудааст. Дар фасли «Сифати

қурси гулнор» истилоҳи “афюн” – ро барои илоҷи исҳоли шикам тавсия кардааст:

*Зи газмозаку афсу самғу **афюн**,
Зи гулнору зи илки нек мавзун.
Ва лахте низ аз харнуб бояд,
Гар **афюн** камтарак бошад, нашоёд [199, 68].*

Дар фасли “Фир рамад” (бемории чашм) аҳаммият ва тарзи истифодаи даворо аз афюн ба таври зайл зикр намудааст:

*Касе к-аз дарди чашмаи беқарор аст,
Ба чашмаи сурх рағҳо бешумор аст.
Катирову нашову нек **афюн**,
Аз ин ҳар як яке мисқол мавзун .
Бикӯбу б-оби сард андар биёмез,
Аз ӯ дар шир кун, дар чаши мерез [199, 7].*

Дар фасли “Илоҷи афюн” нишонаҳои захролудшавиро, ки тавассути аз меъёр зиёд ва нодуруст истеъмол кардан ба амал меояд, низ хотиррасон менамояд:

*Нишонаи он бувад, к-аи бӯйи **афюн**,
Зи бинӣ в-аз даҳан ояд ба берун.
Сияҳ гардонад **афюн** нохунонаи,
Шавад бе ақл накшоёд зафонаи [199, 112].*

Истилоҳи **анисун** - тухми розиёнаи румӣ, муарраби юнонии “aniso” растании маъруфу доругиест, ки асосан тухми онро ба кор мебаранд ва онро ба форсӣ бо гунаи тухми розиёнаи румӣ низ ном мебаранд. Вожаи мазкурро муаллифи “Мифтоҳ-ул-тиб”-Абулфараҷ бинни Ал-Ҳусайнӣ ба забони арабӣ азрулрозиёнаҷи румӣ ва ал-розиёнаҷ ва ал-шомӣ ва ҳаб-ул-ҳалва камун-ул-ҳавла ва ба порсӣ бодиёнаи румӣ, зираи румӣ ва ба ҳиндӣ ”ранданӣ” номидааст [195, 12].

Дар фарҳанги “Бурҳони қотеъ” *анисун* ба чунин маънӣ омадааст: ба луғати юнонӣ розиёнаи румӣ бошад ва онро ба арабӣ *ҳулва* гӯянд, ташнагиро фурӯ нишонад ва шикамро бибандад; ва баъзе гӯянд “*анисун*” арабист, на юнонӣ; ва ба маънии *анисон* ҳам омадааст, ки беҳуда ва хилоф ва кизб ва дурӯғ бошад [178, 123-124].

Дар фарҳанги мазкур дар гунаи *розиём* – бар вазн ва маънии бодиён аст, ки розиёна бошад ва муарраби он розиёна аст. Аз Одам алайҳиссалом нақл кардаанд, ки ҳар кас аз аввали Ҷамал, яъне рӯзе, ки офтоб ба бурчи Ҷамал меояд, ҳар рӯз як дирам розиёна бо як дирами дигари қанд сафуф созад ва мудовамат кунад, то рӯзе, ки офтоб ба бурчи Саратон ояд. Дар ин се моҳ қатъан мариз нашавад. Ва он бӯстонӣ ва саҳрой ва шомӣ мебошад. Ва розиёнаи шомӣ анисун аст. Ва баъзе гӯянд анисун розиёнаи румӣ аст [184, 343]

Бар асоси маълумоти сарчашмаҳои илмӣ-соҳавӣ ин рустанӣ ҳамчун ашӯи хоми доругӣ барои илоҷи бемориҳои дарди сар, гича, дарди гӯш ва табъи куҳна нофеъ аст.

Дар “Донишнома”-и Ҷақим Майсарӣ вожаи мазкур 9 маротиба мавриди истеъмол қарор гирифтааст. Инчунин оид ба таркиби кимиёвӣ ва хосиятҳои давоии “*анисун*” маълумот оварда шуда, онро ҳамчун ашӯи хоми доругӣ, барои тайёр намудани қурс, матбух, шиёф, давоҳои мураккаб, ки аз якҷанд рустанӣ омода мегардад, истифода намудааст.

Майсарӣ дар фасли “Сифати ҳабби ёра” барои илоҷи бемории мӯйрезӣ чунин тавсия намудааст:

Зи алки румӣ ору аз анисун,

Зи ҳар як донгсанге чӯй мавзун .

Пас аз сақмунӣ як донгу як ним

Дар ин кун, то шавад бе тарсу бе бим [199, 32-33].

Истилоҳи “асорун” муарраби юнонии “asaron” ва муодили «нордини даштӣ» аст. Дар баъзе сарчашмаҳо асорунро луғати румӣ хонанд ва баъзе аз аттибо ӯро «нордин» ва «сунбули баҳрӣ» низ гӯянд, яъне даштӣ ва ба луғати суриёӣ «нордини дубаро» ва «нордини дубар» ҳам мегӯянд ва ҳиндуён онро «*бинтӣ такар*» ном мебаранд. Дар “Фарҳанги тибби ниёгон” чунин шарҳ ёфтааст: “Асорун рустании хушбӯе, ки шоҳу решаи онро барои илоҷи нағзак, чун давои суддакушо, истисқо, дарди сурин, иллати қарния кор мефармоянд; бо номи нарди худрӯй ва сунбули худрӯй низ машҳур аст” [172, 39].

Истилоҳи асорун дар асари мавриди таҳқиқ дар се шакл: бо гунаи *асорун (3 бор)*, *нордин (5 бор)* ва дар шакли ибораи изофии *духни нордин (4 бор)* мавриди истеъмол қарор гирифтааст:

*Асорун гарму хушк асту ҷигарро,
Қавӣ дорад уруқу раҳгузарро* [199, 24].

*Асорун бояду сунбул або з-ӯй,
Ва сунбул з-он беҳ ояд, к-аш бувад бӯй* [199, 61].

Ҳаким Майсарӣ дар «Донишнома» рустании “асорун”-ро дар фасли «Фи ваҷбил қалб» (дарди дил) бо гунаи “нордин” ба сифати даво барои муолиҷаи бемории дил, ки аз рӯйи нишонаҳо аз сардӣ пайдо шудааст, чунин зикр кардааст:

*Гар аз сардӣ бувад ин иллату дард,
Нишони вай ҳаме пайдо тавон кард.
Ба рухсораи набошад обдорӣ,
Ба аъзои андар ояд сусткорӣ.
Набиди сирф ӯро гӯ, ҳамехвар,
Зи *духни нордин* андой дар бар* [199, 56].

Афсинтин муарраби юнонии “apsinthion”, муодилаш дар забони мардуми форсӣ “мурва” ва навъе аз “дермана” таҳач, дарманай румӣ гӯянд.

Дар фарҳанги “Бурҳони қотеъ” рустани афсинтин навъе аз бӯймодарони кӯҳӣ номида, гули он ба ақҳавон ва талхии он ба сабр наздик доништаанд, ки давои дарди чашро суд дорад [178, 105].

Афсинтин гиёҳест шабеҳ ба барги саътар ва таъмаш талхи гиранда, ки ҷиҳати илоҷи дарди сар, иллоти меъда, хуноқ, омосҳои гуногун нофё аст ва дарди чашро низ суд дорад. Афсинтин сарро хушкӣ оварад ва фишурдаи он дарди сар кунад, вале гумонам, ки ин ба иллоти меъдаро зиён овардани он бувад. Бухори ҷӯшидаи он аз дарди гӯш суд дорад. [3, 32; 172, 43].

Аз иқтибоси боло бармеояд, ки Ибни Сино бар хилофи дигар донишмандон онро ба меъда зиёновар ҳисобидааст. Ҳаким Майсарӣ онро барои илоҷи дарди меъда нофё медонад.

Истилоҳи мазкур дар «Донишнома» 12 маротиба ба сифати даво корбаст шуда, барои илоҷи бемориҳои меъда, молихулиё, карӣ, дарди ҷигар, дарди сар, тадбири гурехтани кайк, илоҷи ябруҳ, илоҷи исфидоҷ ва ғайраҳо тавсия шудааст:

Зи афсантин набинам ҷуз, ки гармӣ,

Ва хушкӣ низ бо з-ӯ нест нармӣ.

Аз ӯ меъда басте қувват ситонад,

Ва молихулиё ҷумла биронад [199, 21].

Ки исҳол уфтидаш ангубин деҳ,

Гар афсантин бад-ӯ андар куни беҳ [199, 21].

Вожаи **булур**// **булӯр** муарраби юнонӣ буда, дар фарҳангҳо ба маъноҳои гуногун маънидод шудааст. Дар сарчашмаҳо ба маъноҳои моддаи булуруни сафедранги бӯйдор, ки дар тиб ва техника истифода

мешавад; санги софу шоффофи монанди шиша SiO; шишаи аълосифати шаффофе, ки дар рӯшноӣ тобиш ва ҷилои зебӯе медиҳад; ҷисми якҷинсаи сахтест, ки атом, ион ва молекулаҳояш дар шакли панҷараи фазоӣ мурағаб ҷойгир шудаанд ва дар табиат дар шакли бисёрқирра вомехӯрад, ифода шудааст. Онро ба навъҳои гуногун, аз ҷумла кристал; квартс, булӯри кӯҳӣ ном мебаранд. Имрӯз навъи булӯри кӯҳӣ онро, ки яке аз навъи шаффофи онро, ки квартс мебошад, дар сохтани маснуоти заргарӣ, дар тиб барои сохтани айнакҳо ба кор мебаранд [192, 258]

Мувофиқи маълумоти сарчашмаҳо, истилоҳи мазкур таърихи қадима дошта, дар осори адибони классики форсу тоҷик ба таври васеъ истеъмол гардидааст. Муҳаммад ибни Аҳмади Тӯсӣ дар ”Аҷоибнома” чунин овардааст: “Ҳаҷари булӯр дар биёбони араб бувад, монанди об. Пораҳо ёбанд дар ғашӯе аз вай дур кунанд, шуои вай зоҳир гардад. Ва бошад, ки порчае аз он сад ман бувад. Ва дар замини ҳинд бошад, аммо арабӣ нақӯтар бувад. Балинос гӯяд, ҳар ки булӯр биситонад, рӯзи панҷшанбе ва ҷунон, ки Қамар ба Муштарӣ нигарад ва нигин бикунад ва бар он нақш кунанд ва сурати марде бар каргасе нишаста, ҷӯбе дар даст гирифта, дар зери каргас ин панҷ ҳарф карда “”бо” ва “син” ва “айн” ва “алиф” ва “лом” ва ин нигин бар ангуштариӣ биринҷ ниҳад ва қадре кофур дар зери ин нигин ниҳад ва дар ангушт дорад, пеши халоиқ маҳбуб бувад [67, 139].

Вожаи **кофур** низ ба сифати маъданҳо ворид гардида, моддаи булӯрини сафедранги бӯйдор, ки дар тиб ва техника истифода мешавад, тавзеҳ ёфтааст.

Дар “Донишнома”-и Ҳаким Майсарӣ вожаи булӯр (як маротиба), шиша (6 маротиба) ва кофур (46 бор) ба мушоҳида расид. Вожаи “булӯр” на истилоҳ, балки ашӯ, яъне, шишаи шаффоф барои гирифтани маводди доруворӣ истифода гардидааст. “Кофур”, ҳамчун истилоҳи фарматсевтӣ,

дар фасли истилоҳоти иқтибосии ҳиндӣ баррасӣ хоҳем кард.

Садаф гар на булур ар сим бояд,

К-аз ӯ мар таширо роҳат физояд [199, 102].

Илоҷаш оби себу курси кофур,

Ва гармиҳо ҳама аз назди вай дур [199, 51].

Истилоҳи *каравӣ/карвӣ* муарраби юнонии “Каро” шоҳзира буда, тухмест, ки онро зираи румӣ низ мегӯянд. Ин истилоҳ дар фарҳангҳо чунин шарҳ дода шудааст: Карвӣ бар вазни ағниён; тухмест, ки онро зираи румӣ гӯянд ва нонхоҳ ҳамон аст. Бар рӯи хаамири нон пошанд ва хӯрдани он ба ношто қуввати меъда диҳад ва карвия ва зинон ҳам мегӯяндаш [179, 371]. Агар онро бишоманд, қайеро, ки аз сари меъда гардидани таом падида омада бошад, қатъ кунад, меъдаро гарм созад ва таомро бигуворад [4, 128].

Абумансури Муваффақ дар “Ҳақоик-ул-адвия” овардааст: “...беҳтарин сиёҳи сурхфом бувад, шарбате аз ӯ ду дирамсанг аст. Ва ӯ гарм аст ва хушк андар охири дараҷаи дуввум бодҳо биронад ва рутубати меъда бичинад ва қавӣ гардонадаш ва бо ёрии гувориш кирму ҳаббулқуруъро бикушад ва табиат бибандад ва барриро аз вай кардамоно гӯяд... [4, 128; 3, 152; 172, 211].

Истилоҳи *каравӣ* дар фасли «Илоҷи исҳоли шикам» ба сифати маводди хоми давоӣ барои омода намудани доруи мураккаб танҳо як маротиба корбаст шудааст:

Гар исҳолаш сапед оруғ бошад,

На чарбу на сиёҳ оруғ бошад.

Ҳабби нори турушу барги гулнор,

Ва сумоқ андар ин дору раво дор.

Ва лахте каравиёву мағзи харнуб,

Дар ӯ кун, то шавад ин доруат хуб [199, 68].

Истилоҳи **қардамоно** муарраби юнонии “kardaman” буда, бо номи “зираи кирмонӣ” маъруф аст. Истилоҳи мазкур дар “Бурҳони қотей” чунин шарҳ дода шудааст: “Қурдумоно карвиёи саҳроист ва онро карвиёи ҷабалия, карвиёи шомия, карвиёи румия ва карвиёи форсӣ низ гӯянд ва баъзе гӯянд *тухми бадрон* аст ва он рустание бошад саҳроии бағоят бадбӯй, монанди турб ва бад-ин сабаб онро *турби саҳроӣ* ва *тухми онро тухми турби саҳроӣ* гӯянд. Истилоҳи мазкур ба падид омадани ҳодисаҳои савтӣ бо гунаҳои “*қуртумоно*” бар вазн ва маънии “*қурдумоно*”, ки карвиёи саҳроӣ бошад ва ба шерозӣ тухми тарахарро гӯянд; бо гунаи “*қардоман*” ба луғати юнонӣ, тухми сапандонро гӯянд ва он тухме бошад давоӣ, ки ба забони арабӣ ҳурф ва ҳабуррашод ва ба форсӣ тухми таратезак хонанд ва хардали форсӣ ҳамон аст [179, 328].

Ин истилоҳ дар «Донишнома»-и Ҳаким Майсарӣ бо гунаи “*қардамано*” мавриди истифода қарор гирифтааст.

Садафу сабру самғу қардамоно,

Қасаб қантуриюну бурзи қатуно [199, 24].

Ва гарму нек бошад қардамоно,

Чунин гуфтааст ин устоди доно [199, 26].

Истилоҳи “*нарғис*” дар асар хусусияти камистеъмоли дошта, аслан, луғати юнонӣ ба шумор меравад. Ба забони тоҷикӣ мустақим аз забони юнонӣ ворид гардида, дар калима ва иборасозии забони тоҷикӣ фаровон ба кор бурда мешавад. Маънои луғавии ин калима дар фарҳангҳои тафсири ва сарчашмаҳои илмӣ чунин шарҳ дода шудааст: “*нарғис*” гулест сафед ва кӯчаку хушбӯ, ки пиёзи он кошта мешавад; гули маъруф, ки дар давоҳо низ ба кор баранд, баландии буттааш то 40

сантиметр мерасад, баргҳои он сабзу дароз; маҷозан чашм, чашми маҳбуба [189, 896; 172, 314; 118, 68].

Истилоҳи “*наргис*” дар “Донишнома”- и Ҳаким Майсарӣ дар 5 маврид ба маънии асли кор фармуда шудааст. Бо истилоҳи зикршуда ибораистилоҳҳои “*пиёзи наргис*” (33), “*духни наргис*” (87), “*наргиси хушбӯӣ*” (80)-ро дучор гаштем, ки ҳамчун маводди хоми давоӣ барои омода намудани доруҳо мавриди истеъмол қарор гирифтааст. Чунончи:

Пас, он гаҳ з-он пиёзи наргис овар,

Бубар обаи ҳаме молаи ба ду бар [199, 33].

Тарёқ муарраби юнонии “*theriaka*” буда, доруҳои зиддизаҳиро мегӯянд. Тарёқро аз рӯи лафз «тарёқ» тавсир накардаанд, ки аттибо маънии ӯро аз роҳи тафҳим дар рӯзгори мо он аст, ки ҳар доруе, ки мазарати заҳрхоро дафъ кунанд, ӯро ба «тарёқ» таъриф кунанд ва шарифтар анвои тарёқ «*форуқ*» аст, ки ӯро ба луғати юнонӣ «*масрудитус*» гӯянд ва дар таркиби ӯ иқроси афъӣ ва амсоли он ба кор баранд ва маънии форуқ дар ин мавзеъ ҷудокунанда миёни хун ва заҳр аст ва наҷотдиҳанда мар танро аз мазаррати заҳр [198, 111].

Дар фарҳанги «Бурҳони қотей» вожаи тарёқ бар вазни афлок; позаҳрро гӯянд ва муарраби он тарёқ аст; ва афюнро низ тарёқ хонанд, чи тарёқи афюнист; ва ба касри аввал (яъне тирёк) ҳам омадааст.

Инчунин, дар фарҳанги зикршуда бо истилоҳи “тарёқ” ибораистилоҳҳои “*тарёқи рустой*” сири бародари пиёзро гӯянд ва ба арабӣ сум ва фум хонанд; “*тарёқи туркӣ*” мӯмиёиро гӯянд; ва он инсонӣ ва конӣ ҳар ду мебошад ва “*тарёқи форсӣ*”, ки позаҳрро гӯянд; ва ба арабӣ ҳаҷарутгайс хонанд [178, 281-182].

Дар фарҳанги “Фарҳанги тибби ниён” тарёқҳои кабир, лиғайр, рустойён, туркӣ, форсӣ, ҳиравӣ оварда шудааст, ки “тарёқи кабир”-ро аз маъҷуни мураккабе овардааст, ки аз ҳафтод адвия таркиб ёфта, онро

“тарёки форуқ” низ ном мебаранд, ки дофеи ҷамеи захрҳо ва муқаввии дил ва димоғ аст [172, 445].

Истилоҳи “тарёқ” дар асари мавриди таҳқиқ 39 маротиба истифода гардидааст. Бо истилоҳи мазкур ибораистилоҳҳои “тарёки каждум” ва “тарёки арбаа”-ро дучор шудем. Муаллиф “тарёки арбаа”-ро ба гунаи “тарёки чаҳоро” ҳам мавриди истеъмол қарор додааст. Муаллифи “Ғиёс-ул-луғот” ибораистилоҳи “тарёқи арбаа”-ро чунин шарҳ додааст: маъҷунест дофеи захрҳо ва муфиди саръ ва лақва. Аҷзояш чаҳор аст: чинтиёно, ҳаббулғор, зарованд, мурр [175, 191].

Ҳаким Майсарӣ дар фасли «Тарёки арбаа» тарзи омода намудани ин позаҳро нишон дода, онро барои бемории риҷо муфид донистааст:

*Зарован дасту марру ҳабби ғор аст,
Ва лахте ҷантиёно хор кораст.
Ба лахте ангубин андар анчин кун,
Ту ин **тарёки арбааро** чунин кун [199, 108].*

*Даво кардам ва **тарёки чаҳро**,
Ва ёра баркунад дарди риҷоро [199, 82].*

Турмус муарраби юнонии “thermos”, муодили “боқилӣ, боқло, боқлӣ” буда, дар асар бо ҳар ду вариант корбаст шудааст. **Турмус** ё **турмусо** гиёҳи лӯбиёмонандест, ки барои дафъи кичча истифода мешавад. Ҳаким Майсарӣ дар фасли «Илоҷи дуде к-андар шикам бошад» “**турмус**”-ро як маротиба бо истифода аз дигар давоҳо барои берун кардани кирмҳои калони дохили шикам истифода намудааст. Чунончи:

*Гар аз **турмусу** турбеду ҳабби мил,
Барангу гил доруву хирфу канбил
Биёмезу ба шир андар бад-ӯ деҳ,
Бимирад 3-ӯ намонад кеҳтару меҳ [199, 86].*

Ҳаким Майсарӣ дар фасли «Фарбеҳ кардани тан» истилоҳи “*турмус*”-ро бо гунаи боқилӣ (1 бор) ба сифати хӯриш бо ҳамроҳи ширу шакар тавсия додааст:

К-аз ин дору нагардад зуд фарбеҳ,

Биёмӯзам-т з-ин осонтару беҳ.

Биринчу боқливу ширу шакар,

Аз ин ҳар рӯз гӯ пухта ҳамехвар [199, 99].

Истилоҳи **ҳалюн** муарраби юнонии «*eleion*» ва муодили форсиаш “**морчӯба**” аст. Ҳамчунин, бо номҳои миён, асфароғус ва мавоқансус низ маъруф аст. Он гиёҳи решааш ғафси зарду дарунаш сафедча, ки давои мору ғунда ё каждумгазида аст; агар табиҳи онро ба сағ бидиҳанд, сагро бикушад, моргиёҳ, ҳалюн [172, 66].

Ҳаким Майсарӣ дар фасли “*Фи калъил аснони*” (дандон кандан) истилоҳи мазкурро танҳо 1 маротиба дар ибораи «асли ҳалюн» ба сифати даво барои бемории дарди дандон ва дандони хӯрда ҳамчун маводди давоӣ истифода кардааст.

Вагарна асли ҳалюн андар ӯ гир,

Барорад ар бибанданд-и ба занҷир [199, 49].

Истилоҳи **чантиёно/ченитиёно** муарраби юнонии “*gentiana lutka*” буда, муодили форсии он “парпигул” ва “зоғпоя” аст. Он гиёҳест сурхбарг, дарунхолӣ, решадароз ва талхмаза, ки дар ҷойҳои сероби кӯҳсор мерӯяд ва онро дар тибби қадим *Gentiana lutea* мегӯянд [190, 556]. Сабаби «ченитиёно» ном гирифтани рустании мазкур дар он аст, ки аввалин бор онро шоҳ Ченитин дарёфтааст. Беҳи он ба сифати даво барои бемориҳои моргазида ва тоун кор фармуда мешавад [3, 79].

Истилоҳи мазкур дар «Донишнома»-и Ҳаким Майсарӣ бо гунаи “чантиёно” 4 маротиба қорбаст шудааст. Ҳаким Майсарӣ дар фасли «Мизоҷи доруҳо» табиати ин маводди давоиро сарду хушк оварда, онро

ҳамчун ашъи хом барои омода намудани доруҳои мураккаб истифода намудааст:

*Ва сарду хушк дон ҳам **чантӣёно**,*

Ва сарду хушк дон бурзи катуно [199, 24].

Ғорикун муарраби юнонии “agarikon” буда, навъе аз саморуғи доругист, ки онро «ҷоғари дарахт» низ мегӯянд. Рангаш сафед буда, ҳангоми ба каф молиш додан, орд мешавад ва давои ислоҳовар аст. Истилоҳи мазкурро муаллиф дар асар 7 бор ба сифати даво мавриди истифода қарор додааст.

*Зи **Ғорикун** тавши биниву суда,*

Гушоёд зуд аз амъову меъда [199, 24].

Истилоҳи **Ғофис** муарраби юнонии «gagates» буда, шакли дурусташ «Ғоғотис» ва санги сӯзандае, ки мисли қатрон сиёҳу кабуд буда, хокистари он дар давоҳо ба кор бурда мешавад ва он бӯйи мӯмиёро медиҳад. Дар «Донишнома» истилоҳи мазкур 5 маротиба истифода шудааст. Майсарӣ онро барои бемориҳои дарунӣ барои қувват додани чигар тавсия додааст:

*Ва гармӣ **Ғофисро** суд дагушоёд,*

Чигарро зӯр ҳам қувват намояд [199, 28].

Сақмуниё муарраби юнонии “skammonia” - дар забони форсӣ муодили арабии он ба гунаи “**маҳмуда**” ба кор бурда мешавад. Истилоҳи мазкур дар фарҳангҳо ба маънои доруи махсусе, ки барои муолиҷаи баъзе бемориҳои меъда истифода мешавад, омадааст, вале муаллифи “Донишнома” онро ба гунаи “**сақмуниё**” дар фасли «Фи доиссаълаб» (бемории мӯйрезӣ) ба сифати даво бо рустаниҳои сабр, ҳалила ва балила дар якҷоягӣ фармудааст:

Бибояд хӯданаи сабру ҳалила,

*Дар ӯ **сақмуниё** бо 3-ӯ балила [199, 32].*

Инчунин, “сақмуниё”-ро дар фасли «Фис-судоъ» (дарди сар) истифода намудааст:

Дар ӯ кун лахтаке сақмуниё хӯрд,

Ки исҳол афканад худ дарди сар бурд [199, 33].

Каранб муарраби юнонии «kranbe» буда, дар асари мавриди таҳқиқ шакли ибораистилоҳи “*каранби тар*” (61), “*каранби пухта*” (104) дар 3 маврид ба чашм расид. Майсарӣ онро ба сифати зимод (марҳам) барои давои дарди меъда истифода намудааст:

Ту лахте ҳулба дар хован бикӯбон,

Каранби тар ба об андар бичӯшон [199, 61].

Таросис муарраби юнонии “tharasus”- маънои “саморӯғи даштӣ”-ро дорад. Ин истилоҳро Ҳаким Майсарӣ бо гунаи “*таросис*” (23) ва *саморӯғ* (113) дар ду маврид истифода намудааст:

Саморӯғ гар хӯрӣ бисёр, захр аст,

В-агар камтар хӯрӣ, аз захр баҳр аст.

Ба хоса ҳар чӣ з-ӯ тору сиёҳ аст,

Бад-ӯ мар захрро хуш неш роҳ аст [199, 113].

Истилоҳи **тарифал** муарраби юнонии “trephullon” буда, дар тиб бо гунаҳои “*тарифулун*” ва “*мушкбӯя*” низ ифода меёбад. Растании мазкур дар “Донишнома” -и Ҳаким Майсарӣ бо гунаи “**тарифал**” дар 9 маврид истифода шудааст. Муаллиф дар фасли “Боб-ул-насиҳат” рустании мазкурро ба гурӯҳи растаниҳои дармонбахш мансуб дониста, истеъмоли онро бе тарсу бим барои омода намудани доруи исҳоловар тавсия додааст:

Зи доруҳо ҳама ҳар чи салим аст,

Ту он бигзин, к-аз он на тарсу бим аст.

Ҳалила, гар бунафша, гар ки олу,

Шароби вард* кун, хурмой ҳинду

Гар афтимуноу гар на шахми ҳанзал,

*Вагарна мусҳиле соз аз **тарифал** [199, 31].*

Ҳаким Майсарӣ рустании “тарифал”-ро барои муолиҷаи бемориҳои дарди нимсара, бемории баҳақ, низор кардан, илоҷи луоби даҳон ба сифати даво тавсия намудааст.

Муаллиф дар фасли ниҳоии асар «Панду насиҳати Майсарии ҳаким» номи давоҳо, табҳо ва усули аз гиёҳҳо маъданҳо омода намудани матбух, ҳаб, курс, маъҷун ва гуворишҳоро рӯйи қоғаз овардааст:

Ва номи доруву ҳам табъи дору,

Дар ин нома бигуфтастем харду.

Зи матбуху ҳабубу курсу маъҷун,

Гуворишҳои поку нек мавзун.

*Луъук аз чанд гуна бо **тарифал**,*

Шароб аз чанд гуна бо сафарҷал 199, 128].

Истилоҳи **фаросиюн** муарраби юнонии “phrasion” буда, гиёҳи сурхранги мӯякчадор, ки ба ғӯзапоя шабоҳат дошта, ранги самари он баъди хушкидан мисли ранги ғӯзаи чинор мешавад.

Истилоҳи мазкур дар “Ҳақоик -ул адвия”-и Абумансури Муваффақ низ бо гунаи “**фаросиён**” оварда шудааст: Форсиюн (сирпиёз) гарм ва хушк аст, андар дараҷаи дуввум. Ва бавл ва усруннафас ва ярақонро нек бувад. Судади чигар ва они сипурз бикушояд. Ва шуш ва синаро пок кунад ва ҳайз орад [4,120].

Дар фарҳанги «Бурҳони қотеъ» истилоҳи “**фаросион**” - бар вазни ҳавориюн; ганданои кӯҳӣ бошад ва онро ҳашишатулқалб ва суфуларз ва синдиёнуларз хонанд; чун бо намак бар газандагии саги девона зимод кунанд, нофеъ бошад; ва он ба замми аввал ва замми робеъ, ҳар ду (яъне **фуросиюн** ва **фаросуюн**) ба назар омадааст; ва ба ҳазфи вов, ки фаросин (фуросин) бошад, ҳам гуфтаанд; ва дар «Фарҳанги Сурурӣ» ба ҳамин

маънӣ, бо шини нуқтадор, бар вазни таровидан (яъне фарошиван) навиштаанд [179, 295].

Истилоҳи “*фаросиюн*” дар “Донишнома” дар ду шакл: “фаросиюн” (2 бор) ва “гандано” (3 бор) ва дар шакли ибораистилоҳи “оби гандано” (84) ва “тухми гандано” (57) ба мушоҳида расид.

*Ва тухми карсабу аз бодиён чӯй,
Фаросиюну ҳулба низ бо з-ӯй* [199, 54].

*Ба оби гандано андар ачин кун,
Ки ҳабби муқл хоҳӣ ту чунин кун* [199, 84].

Ҳаким Майсарӣ дар фасли «Фи касратил лабан» (дарди сина) ва «қилатитҳи» (камширӣ) растании мазкурро бо гунаи *тухми гандано* ҳамчун ашёи хоми дорӯӣ ба сифати даво барои сершир шудани занҳои навзод тавсия намудааст:

*Зане хоҳад, ки вайро шири бисёр,
Бурун ояд зи тистон гӯш ман дор.
Зи тухми ганданову турбу шалғам,
Газар тухм ор, бо вай кӯб бар ҳам* [199, 57].

Фурбиюн//фарбиюн муарраби юнонии “*euphorbion*” гиёҳе бошад давоӣ, мурод аз ин истилоҳ доруи аз шираи хушкидаи рустании фурбиюн таҳияшуда мебошад. Давои мазкур барои бемориҳое, ки аз газидани ҷонварон, баҳусус, саги девона пайдо шудааст, истифода мекунанд. Дар сарчашмаҳои илмӣ “самғи ушнои форсӣ” [172, 474] низ мегӯянд.

Дар фарҳанги “Бурҳони қотей” омадааст: “Фарбиюн” бар вазн ва маънии “фарфиюн” аст ва он доруе бошад давоӣ. Чун бар газандагии ҷонварон ва саги девона тало кунанд, нофey бошад” [179, 297].

Дар “Донишнома”-и Ҳаким Майсарӣ истилоҳи мазкурро дар шакли “фарбиюн” 3 маротиба дар фаслҳои «Илоҷи боҳ», «Илоҷи

ирқуннисо» ва «Донистани заҳрҳо» ҳамчун маводди давоӣ корбаст намудааст:

*Ва ҷундбистар дар равғани гарм,
Тало кун, то магар дардаш шавад нарм.
Дигар мийға в-агар **фарбиюн** ҷӯй,
Ки ҷуз шофа надорад дард доруй [199, 88].*

Ҳаким Майсарӣ дар фасли “Донистани заҳрҳо” “фарбиюн”-ро чун заҳри мор ба гурӯҳи заҳрҳои марговари табиӣ мансуб донистааст:

*Нахустин заҳр бешу заҳраи мор,
Ва ҳам талхи палангон заҳри бадкор.
Зарорёҳу заку зангору собун,
Хуҳи асбу **фарбиюну** низ афюн [199, 111].*

Кушут//кушус муарраби юнонии “kuscuta” муодили афтимун ва зарпечак аст. Он гиёҳест, ки тухми онро динор гӯянд. Истилоҳи мазкур бо гунаи афтимун ба сифати даво 9 маротиба ба кор бурда шудааст:

*Ва **афтимун** ҳама гарм асту савдо,
Биёрад аз тану каймусу гандо [199, 24].*

Истилоҳи **қалқатор** муарраби юнонии “khalketaron” буда, маънои “зоки зард” -ро дорад. Дар фарҳанги «Бурҳони қотей» вожаи мазкур бар вазни гулбаҳор; ба забони румӣ “зоци зард” бошад ва онро “зоци шутурдандон” ҳам мегӯянд [179, 334].

Ибни Сино хусусияти давоии онро чунин зикр намудааст: “Агар қалқаторро бо оби гашниз тилло кунанд, аз намла аз сурхбод судманд бошад. Онро ба омосҳои палид ва хазанда бипошанд... он гӯшти зиёдатиरो бисӯзонад ва хушкреша падида оварад. Аз хуни бинӣ ва омосҳои вораҳо судманд аст ва варами гирдогирди мулозаҳо суд бахшад” [2, 248].

Истилоҳи “қалқатор”-ро Ҳаким Майсарӣ дар «Донишнома» 7 маротиба ба кор бурдааст:

*Аз ин суда, бигӯ дар чаши мекаш,
Ки ин сурма бувад мар чаширо хуш.
Вагарна аз шиёфи сабз бояд,
Шиёфи **қалқатор** ўро бишоёд [199, 39].*

Истилоҳи **қалқанд** муарраби юнонии “khalkanthon” буда, маънои “зоки сабз” -ро дорад. Ибни Сино онро барои рафъи бемориҳои гӯш, дарди сар, бинӣ судманд меҳисобад. Истилоҳи мазкурро муаллиф дар асари мавриди таҳқиқ 7 маротиба бо кор бурдааст. Майсарӣ дар фасли “Шиёфи қалқанд” чунин овардааст:

*Зи рӯйи сӯхта лахте ба ҷо дор,
Ба вазни панҷ дирам ту з-ӯ раво дор.
Бибояд ду дирамсанг нек зангор,
Ба вазни як дирам **қалқанд** бардор [199, 40].*

Ҳаким Майсарӣ дар фасли «Финатанилунф» (бемории чирки бинӣ) қалқандро муфид донистааст:

*Касе к-аш боди бинӣ нохӯш ояд,
Мар ӯ **қалқанд** ўро нек шояд.
Мар ӯ **қалқанд** овар сирк бо ҳам,
Биёмезу дар он биниши вай дам.
Вагарна май дар он бинӣ чаконаш,
Аз ин дору пас он гаҳ дарфишонаш [199, 40].*

Истилоҳи **қалимиё** муарраби юнонии “kadmeia” иқлимиё, чӯши кураи маъдангудозӣ мебошад. Ҳаким Майсарӣ миқозии қалимиёро сарду хушк дониста, онро барои илоҷи бемории реши тар ва гандида тавсия намуда, маротиба ба сифати даво истифода намудааст:

*В-агар таррӣ бувад дар реши бисёр,
Аз ин дору, ки ман гӯям ба ҷо дор.*

Зи рӯйи сӯхтаву сабру гулнор,

Қалимиё нек гар ёбӣ, раво дор [199, 93].

Истилоҳи **қанбил** муарраби юнонии “kamala” донаҳои регмонанде мебошад, ки ранги рӯяшон сурх аст. Ҳаким Майсарӣ дар “Донишнома” миқдори қанбилро гарму нек оварда, онро барои рафъи бемории кирми шикам тавсия намудааст:

Барангу шир гарм асту ҳабби нил,

*Ва гарму нек бошад низ **қанбил** [199, 27].*

Гар аз турмусу турбеда ҳабби нил,

*Барангу гил доруву ҳирфу **қанбил**.*

Биомезу ба шир андар бад-ӯ деҳ,

Бимирад з-ӯ намонад кеҳтару меҳ [199, 86].

Мозариюн муарраби юнонии “darhe mezereum” ба маънии зайтуни заминӣ омада, гиёҳест, ки ба тутум монанд буда, барги ба мисли зайтун ғафс дорад. Дафъи истисқо кунад [194, 286]. Истилоҳи “мозариюн” дар асари мавриди таҳқиқ 5 маротиба корбаст шудааст:

*Ба **мозариюн** шикамро пок бояд,*

Бад-ин дору касе нобок бояд.

Вагарна аз ҳабби реванди чинӣ,

*Ба **мозариюн** беҳ ояд к-аш гузинӣ [199, 66].*

Аз таҳлилу баррасиҳо чунин бармеояд, ки истилоҳоти юнонии фарматсевтӣ дар “Донишнома”-и Ҳаким Майсарӣ серистеъмол буда, ҳамчун маводди хоми доругӣ мавриди истифода қарор гирифта, дар омода намудани навъҳои гуногуни ҳабу ёраҳо ва давоҳо истифода гардидаанд.

Хулоса, вожаҳои юнонӣ дар «Донишнома» корбаст гардида, ба қоидаҳои савтиёти забони форсии дарӣ мутобиқ гардидааст ва онҳоро имрӯз низ дар истеъмол мушоҳида кардан мумкин аст.

3. 2. 2. Истилоҳоти тиббии ҳиндӣ. Бояд ёдовар шуд, ки рушди илму фарҳанг ҳанӯз аз замони қадим дар сарзамини Ҳинд ба чашм мерасид. Яке аз далелҳои пешрафти тамаддуни он забони бойи санскритӣ буд, ки дар шаклҳои эпикӣ ва классикӣ вучуд дошт. Дар ҳамин давра асоси аввалин навиштаҷоти хаттии ҳинду ориёӣ ҳамосаҳо ва ҷангномаҳо ба вучуд омадаанд, ки баъдан дар ду китоб - Рамајана ва Махабҳарата ҷамъоврӣ шудаанд.

Роҳу сабабҳои ворид шудани вожаҳои иқтибосии ҳиндӣ ба забони тоҷикӣ ба таври гуногун сурат гирифтааст. Яке аз чунин сабабҳо тавассути забонҳои ҳинду ориёӣ ворид шудани калимаҳои ҳиндӣ мебошанд. Аз рӯи маълумоти сарчашмаҳо, ҳиндуориёӣҳо мардуме аз кӯчманчиёни Осиёи Марказӣ буданд, ки тақрибан аз нимаи дуими ҳазораи дуими пеш аз мелод, дар сарзамини Ҳиндустон бо номи сакоикҳо (скиф) маъруф буда, дар қисматҳои шимоли рӯди Ҳинд зиндагӣ мекарданд. Онҳо бо қабилаҳои худ дар пешрафти илмҳои фалсафа, адабиёт, дин, тиб, санъати тасвирию меъморӣ ва ҳунарҳои дастӣ саҳми бориз доштанд [86, 44-45].

Интишори фарҳангу оини буддӣ ва тарҷумаи он осор сабаби дуввуми воридшавии вожаҳои ҳиндӣ дар забони форсӣ-тоҷикӣ ба шумор меравад.

Сабаби сеюми воридшавии вожаҳои иқтибосии ҳиндӣ муносибатҳои бозаргонӣ дар аҳди Сомониён маҳсуб меёфт, ки дар ин марҳала як зумра вожаҳо аз забони санскрит ба забони форсӣю арабӣ ворид гардидаанд.

Мавқеи вожа ва истилоҳҳои иқтибосии ҳиндӣ дар забони тоҷикӣ дар ҳама соҳаҳо, хусусан, дар соҳаи тиб ба мушоҳида мерасад.

Бояд зикр кард, ки яке аз сарчашмаҳои тибби Шарқ ведаҳои ҳиндӣ мебошад. Аюрведа, Самхитос ва Вабхата муҳимтарин сарчашмаҳои илми тиб дар Ҳинд мебошанд.

Тибби Ҳинди қадим бо ғановати осору таҷрибаҳои мухталиф дар соҳаҳои гуногуни тиб ба тибби илмӣ таъсир гузоштааст. Бахусус, ба тибби давлатҳои Шарқ - Байнаннаҳрайн, Эрон, Осиёи Миёна каме дертар бо Миср, Шарқи Дур ва ғайра алоқамандӣ пайдо мекунад. Ин аст, ки иқтибосшавии вожаҳои ҳиндӣ дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ ҳанӯз то истилоҳи араб ба мушоҳида мерасид.

Мавқеи қорбурди вожаҳои иқтибосии ҳиндӣ дар «Донишнома»-и Ҳаким Майсарӣ устувор аст. Далели мазкур аз он шаҳодат медиҳад, ки Ҳаким Майсарӣ бо осори тиббии мардуми Ҳинд ошноӣ доштааст.

Дар “Донишнома”-и Ҳаким Майсарӣ вожаҳои тиббии ҳиндӣ ба сифати истилоҳҳои тиббӣ фаровон истифода гардидаанд, чунончи: *балила (11 бор), банг (11 бор)//банҷ (6 бор), бон (2), болодар (6 бор), балсон (1 бор)// баласон (2 бор), духн, занҷабил (24 бор), канбил (18), кокула (2 бор), кофур (46 бор), қаранфул (18 бор), лок (2 бор), мош (2 бор), нил (6 бор), нилуфар (1 бор), норҷил (1 бор), омула (21), сандал (28 бор), сус (12 бор), филфил (7 бор), фуфал (8 бор), хардал (17 бор), чагандар (7 бор), шакар (22 бор), шитраҷ (4 бор), ҳалила (19 бор)* ва ғайраҳо.

Қайд кардан ба маврид аст, ки истилоҳҳои *банг, занҷабил, қаранфул, мош, нил, нилуфар сандал, шакар* ва чанде дигарон имрӯз бе ягон тағйир дар истеъмоланд. Вале чанде аз истилоҳоти номбурдари лозим дорем, ки шарҳ диҳем.

Яке аз истилоҳи серистеъмоли ҳиндӣ “**балила**” мебошад, ки дар сарчашмаҳо чунин омадааст: *балила* шакли арабишудаи балилаҷ, лафзи ҳиндии “*baḥera*”, дар санскрит “*baḥera*” буда, самари дарахт мебошад. Дар ФТЗТ истилоҳи “*балила*” ба чунин маъноҳо шарҳ дода шудааст: 1) меваи зардранг ва тухмшаклу дарозрӯя, ки донаи он хусусияти доругӣ дорад ва дар дорусозӣ истифода мешавад; 2) гиёҳи ин мева, ки дарахтчаест аз хонаводаи бодоми ҳиндӣ [189, 133].

Балила растаниест, ки самарайи гавзмонанди зардранг ва мағзи ширин дошта, қай меоварад. Он гоҳе шикамро бибандад ва ба наздики баъзеҳо танҳо нарм кунад, ... вай барои рӯдаи рост ва маъқад сахт суд дорад [172, 56]. Истилоҳи мазкур дар “Донишнома”-и Ҳаким Майсарӣ 11 маротиба ба сифати маводди давоӣ қорбааст шудааст. Масалан:

*Бибояд ангубину гар ҳалила,
Бичӯшида бад-ӯ дигар балила* [199, 51].

*Ба рӯзи роҳаташ оби ҳалила,
Набояд хӯрд бе оби балила* [199, 51].

Балодар//балодур самари дарахтест, ки онро ба ҳиндӣ *bhulanva* гӯянд ва *baladar* ва *bhulanva*, гиёҳест аз тираи самоқӣ, ки ғолибан ба сурати дарахтча аст. Дар шакли *phitava* низ дида мешавад [191, 184].

Истилоҳи мазкур дар “Фарҳанги тибби ниёгон” ба маънои рустани маъруф, ки самари он монанди мағзи бодом буда, озаҳҳо барканад, песиро бибарад, “бемории рӯбоҳ”-ро беҳ кунад, *балозур* шарҳ ёфтааст [172, 56]. Муаллифи “Ғиёс-ул-луғот” “балодур”-ро самари дарахт, ки онро ба ҳиндӣ *bhulanva* гӯянд, номидааст [178, 188].

Дар “Донишнома” бо истилоҳи “балодур” 4 маротиба дучор шудем. Муаллиф дар фасли “Табойиуладвия” (табиати доруҳо) табиати

ин гиёхро гарм доништа, онро чун маводди давоӣ мавриди истифода қарор додааст:

*Балодур гарм бошад чун бисӯзад,
Ва чиз омӯхтанро дил фурузад [199, 24].*

Ҳаким Майсарӣ истеъмоли барзиёди балодурро дар организми инсон заҳр ҳисобида, давои онро дар фасли “Илоҷи балодур” бо вожаи тиббии *балодурхӯрда* чунин васф кардааст:

*Балодурхӯрдаро ман заҳр донам,
Балодур, бегумон, ман заҳр хонам [199, 115].
Аз ӯ хоридану васвос, барсом,
Ва реши зшит ояд з-ӯ бар андом [199, 115].*

Вожаи **банг** “bang” дар санскрит “bhang” аст. Банҷ муарраби банг, ки ба маънии дарахти хуросонии аҷвойин аст, агарчи қиёс меҳоҳад, ки банҷ муарраби банг низ бошад, ки ба ҳиндӣ bhong гӯянд, магар чунин нест, дар истеъмоли атибо банҷ дарахти аҷвойини хуросонӣ аст. Ва ин бангро, ки баъзе мардум ба об соида менӯшанд, атибо ва фуқаро қиннаб гӯянд, на банҷ [178, 143].

Истилоҳи мазкур дар асари мавриди таҳқиқ 7 маротиба дар шакли арабишудаи “банҷ” ва як маротибаи дигар бо гунаи “банг” истифода шудааст. Яке аз фаслҳои асар низ дар шакли ибораи изофии “Илоҷи банҷхӯрда” номгузорӣ шудааст. Дар ин фасл Ҳаким Майсарӣ нишона ва муолиҷаи бемории зикршударо ба таври зайл зикр намудааст:

*Касе, к-аш банг доданд, ӯ шавад маст,
Зи истирхо шавад бепою бедаст.
Шавад чашмон-ш сурху бар даҳан бар,
Каф орад, афканад бар хештан бар.
Ба оби ангубин қай бояд афканд,*

Ки қай афканд, раст аз дарду аз банд.

Пас он гаҳ гӯ зи шири тоза мехвар,

*Бад-ин дору шавад аз **банҷ** беҳтар [199, 113].*

Истилоҳи мазкурро дар шакли мураккаби **бангдору** низ дучор гаштем, ки ба маънои маводди давоӣ, ҳамчун истилоҳи фарматсевтӣ корбаст гардидааст:

Ва оби буқлатулҳамқову кайфу,

*Ва фудина ва зира **бангдору** [199, 77].*

Дар “Донишнома”, ҳамчунин вожаи “бон” ба назар расид, ки он дар забони тоҷикӣ ҳам воҳиди луғавии сермаъно ва ҳам пасванди калимасоз ба шумор меравад. Вале дар асари мазкур он танҳо ҳамчун вожаи тиббӣ ба кор рафта, дар забони санскрит шакли “bhadud”-ро дошта, дарахти маъруф аст, ки тухмаш пистамонанд, аз он равғани хушбӯӣ мекашанд, ҳабулбон, ғолия; баъзе мушкбедро низ гуфтаанд [172, 85].

Дар асари мавриди таҳқиқ истилоҳи “**бон**” ба маънои маводди давоӣ дар шакли ибораистилоҳи фарматсевтии “*равғани бон*” танҳо як маротиба мавриди истифода қарор гирифтааст:

*Пас он гаҳ як ратл аз **равғани бон**,*

Биёвар доруҳо ҷумла ба як сон [199, 61].

Истилоҳи **дуҳн** (dhun), исми ҳиндӣ духон аст [198, 117]. Дуҳн равғани наботӣ, ки давоии машҳур аст [172, 163].

Истилоҳи мазкур дар “Донишнома”-и Ҳаким Майсарӣ ба гурӯҳи калимаҳои серистеъмол дохил шуда, беш аз 76 маротиба истифода гардидааст, ки онро ба шакли ибораистилоҳҳои *дуҳни бунафша* (12 бор), *дуҳни пайған* (1 бор), *дуҳни занбақ* (2 бор), *дуҳни вард* (10 бор), *дуҳни бодом* (9 бор), *дуҳни талхбодом* (1 бор), *дуҳни гарм* (2 бор), *дуҳни*

лавз (7 бор), духни нордин (4 бор), духни судоб (1 бор), духни савсан (2 бор) ва ғайраҳо дучор омадан мумкин аст:

Ба хоса боди сард аз гӯш бодор ,

Ба духни талхбодомаш ба ҷо дор [199, 48].

Биянбӯёнаш аз духни бунафша,

Сараш мечарб бояд з-ӯ ҳамеша [199, 33].

Истилоҳи **занҷабил** дар забони санскрит Zanjibel (тарҷумаи таҳтуллафзиаш “шоҳмонанд”) ва ҳиндии қадим зрнҷаверам (Zrnqaveram) буда, маънояш “амбари тару тоза” мебошад. Он аз қадим ҳамчун номи рустани ифода мегардад. Дар забони форсии қадим *зангабир*, *зангавир* (*зангавир* тибқи ривояти форсӣ маънои чашми бихиштро дорад), дар забони арабӣ *занҷафил* ва юнонӣ *zizziberis* ва *zingivera*, дар забони ҳозираи тоҷикӣ *занҷабил* буда, номи илмии рустани низ *zingiber* қабул шудааст.

Занҷабил дар ФТЗТ гиёҳи наймонандест, ки гулу мева надорад, беҳи онро, ки таъмаш тунду муаттар аст, ба хӯрок меандозанд ва ҳамчун дору истеъмол мекунанд, шарҳ дода шудааст. Рустани мазкур, асосан, дар Ҳиндустон мерӯяд ва аз решааш ғуддаҳои тундмазаи хушбӯй пайдо мешавад, чун дорувор ба таом ҳамроҳ мекунанд ва дар тиб низ ба кор меравад, *қаранфул* [189, 531; 172,172]. Меваи занҷабил - Fructus zingiberi ашёи хоми доруй ба шумор меравад [167,157].

Ҳаким Майсарӣ дар «Донишнома» истилоҳи “занҷабил”-ро 24 маротиба ба кор бурда, беҳтарини онро занҷабил чинӣ ва парварда доништааст ва ҳамчун маводи давоӣ барои омода намудани марҳам ва доруҳо барои муолиҷаи бемориҳо тавсия намудааст:

Або ӯ занҷабилне ки чинӣ,

Ва лахте ангубин чандон к- бинӣ [199, 60].

Вагарна занҷабилӣ парварида,

Бибояд хӯрдан он бетар гузида [199, 60].

Қаранфул «garanto» гиёҳест хушбӯӣ, ки макони он Ҳиндустон аст ва асли он «каранпхул» буда, маънии он ба луғати ҳиндӣ «гули шуои офтоб» аст ва соҳиби «Ғиёс-ул-луғот» навишта, ки «каранпхул» дар ҳиндӣ «гули гӯш», чаро ки «каран» дар ҳиндӣ гӯшро гӯянд ва «пхул» тарҷумаи гул аст [194, 238]. Истилоҳи мазкур дар асари мавриди таҳқиқ 18 бор ба сифати маводди давоӣ баррасӣ шудааст. Бояд зикр кард, ки имрӯз низ ин гиёҳро мардум зиёд истеъмол мекунанд. Ҳаким Майсарӣ дар фасли «Сифати гувориши удӣ» овардааст:

Гувориш кун зи уду в-аз қаранфул,

Ва сиқу кийаву карвию сунбул [199, 62].

Кундар//кандар аз истилоҳи санскрит “Kundurū” буда, самғе аст хушбӯӣ, ки аз дарахти кундари ҳиндӣ ба даст оваранд [3,139]. Истилоҳи мазкур дар асари мавриди таҳқиқ серистеъмол буда, бо гунаи “кандару” беш аз 26 маротиба барои омода намудани дору барои рафъи бемории чашм истифода шудааст:

Вагар хоҳӣ, ки решат пухта гардад,

Худовандаш зи дардаш раста гардад.

Шиёфи кандару фармой ӯро,

Ва роҳи ин ҳама бинмой ӯро [199, 38].

Кофур “kaḡur” дар санскрит каррига, дар паҳлавӣ “кариг” ва дар арабӣ кофур аст. Моддаи муаттари ҷомиде, ки аз бархи гиёҳон, аз қабилӣ райҳон ва бобуна, хусусан, ду навъи дарахт бо номи «синомумили камфора» (cinnamatum samphora) ва «druabaldnaps samphora», ки ҳар ду ба номи дарахти кофур мавсуманд, истихроҷ мешавад [198, 189].

Истилоҳи мазкур дар ФТЗТ ва тахассусӣ чунин шарҳ ёфтааст: 1) кофур моддаи хӯшбӯйи сафедчатоби тақрибан беранг, ки дар тиб кор фармуда мешавад, камфара; кофури ҷавдона - кофуре, ки аз дарахт ҳосил мешавад. Ба маънои куфурдарахт. 2) маҷ. сафед, сафедранг, сафедӣ, 3) номи чашмаи афсонавӣ дар биҳишт. 4. номи яке аз амирони золим дар “Шоҳнома” [172, 224; 186, 567].

Вагарна оқирқирҳову кофур,

Дар ӯ гиру шавад дардаи ҳаме дур [199, 49].

Зи кофури рабоҳӣ ними даҳяк.

Зи ҷузве баргузин з-он нек, бешик [199, 65].

Истилоҳи **мош** “mas” (санскрит “manu”) – гиёҳи маъруф, ки дони онро чун ғизо ва даво кор мефармоянд [172, 219]. Ин истилоҳ дар “Донишнома”- и Ҳаким Майсарӣ камистъмол буда, онро муаллиф дар фасли “Илоҷи захм ва афтидан” 2 маротиба ба сифати ғизо ва маводди давой ба кор бурдааст:

Таом оби нахӯд гар мош бояд,

Мар он касро ба тан қувват физояд [199, 105].

Мағосу сабру мошу қоқиё ор,

Ва тини арманӣ бо ӯ ту биспор [199, 106].

Истилоҳи **нил** дар забони санскрит ба шакли “nila” омада, моддаест обиранг, ки аз барги анвои мухталифаи дарахтчаи нил ба даст меояд ва nila ҳар чизи нилӣ ва кабуд бошад [198, 169]. Нил номи растаниест, ки дар минтақаҳои гарм мерӯяд. Вале дар забони тоҷикӣ-форсӣ дар зери ин калима мафҳуми худи растанӣ набуда, балки маҳсули аз он тайёршуда моддаи саҳти кабудранг дар назар дошта шудааст. Мувофиқи маълумоти “Фарҳанги Амид” қадим растани нил то як метр мерасад ва шохҳои онро ба ҳавзи об андохта, баъд аз 17-20 соат оби он ҳавзро холӣ карда, такшиншудаи обро аз ҳавз гирифта, ба халтачаҳо

ҷой карда, пас аз чанд вақт дар натиҷаи дар офтоб хушк намудан, моддаи кабудранг ҳосил мешудааст, ки «нил» мегуфтаанд [194, 1081].

“Нил” дар ФТЗТ чунин тафсир шудааст: 1) номи гиёҳе, ки дар мамлакатҳои гарм мерӯяд ва аз фишурдаи он ранги нилӣ мегиранд; индиго; 2) ранги кабудӣ баланди сиёҳтоб, ранги лочувардӣ, ки аз фишурдаи гиёҳи нил ҳосил мешавад ва онро ранги нилобӣ ҳам меноманд [189, 854].

Истилоҳи мазкур дар “Фарҳанги форсӣ”-и Маҳшед Муширӣ чунин маънидод шудааст: Нил (санскрит, муарраб) ҷисме аст ба ранги обӣ, ки ба унвони ранг хумрае обӣ мавриди истифода қарор мегирад. Собиқан онро аз гиёҳони хонаводаи парвонаворон истихроҷ мегарданд. Имрӯзҳо онро дар озмоишгоҳъ васеъ истифода мекунанд [173, 1128].

Дар фасли табойиуладвия (табиати доруҳо) Ҳаким Майсарӣ таркиби “ҳабби нил”-ро ҳамчун истилоҳи фарматсевтӣ ба сифати давои балғамрон барои муолиҷаи бемориҳои пешӣ ва ҷараб тавсия намудааст:

Ва ҳабби нил балғамро биронад,

Ва песиву ҷараб бурдан тавонад [199, 24].

Дар фасли “Тадбири берун кардани тир ва хор аз андоми мардум” низ вожаи нил корбаст гардидааст:

Биёмез ангубину низ кандар,

Ва лахте нил з-они бар бар ӯ бар [199, 96].

Нилуфар//нилупар (нилубар) аз санскрит “nilophala”, паҳлавӣ “niloral” омадааст. Ин истилоҳ мураккаб буда, аз ду ҷузъ иборат аст: “нил”, ки бад-он рангрёӣ кунанд ва «phal» ё «фар», ки ба маънии пар ё ҷиноҳ аст. Инчунин, дар шаклҳои “нилупал, нилупар, нилуфар”, ки аз “nilotrāla”-и санскрит аст, ба назар мерасад .

Мувофиқи маълумоти сарчашмаҳо, аз ҷумла, «Канзи шифо», истилоҳи *нилуфар*, аслан, аз «нилупаҳл»-и забони ҳиндӣ гирифта шуда, маънои «нил» дар забони ҳиндӣ об ва «паҳл» самар аст. Ин истилоҳро бо забони русӣ “лотос” гӯянд. Нилуфар гулест, ки дар кӯлҳо ва дигар обҳои истода месабзад, баргаш ба рӯйи об паҳншуда, ранги гулаш нилӣ, сафед, арғувонӣ, сурх ва зард мешавад [166, 459].

Дар “Фарҳанги талаффузи луғот”-и форсӣ “нилуфар” чунин шарҳ дода шудааст: нилуфар гули машҳурест, ки он ду навъ аст, шамсӣ ва қамарӣ. Аввал бисёр машҳур аст ва дуввум гулест, ки дар об рӯяд ва ба шаб бишукуфад. Ва ба ҳиндӣ онро «камуднӣ» ва «багула» гӯянд. Нилуфари аҳли тиб иборат аз ҳамин аст. Ва низ гулери гӯянд, ки биёраи он бар дарахти дигар печад ва гуле дорад кабуд. Қосими Гунободӣ дар «Шоҳномаи Исмоили Сафавӣ» гӯяд: Сипар муҳкам ба души некбахтон, Чу нилуфар, ки печад бар дарахтон”

Истилоҳи мазкур дар асари мавриди таҳқиқ бемаҳсул буда, танҳо 1 маротиба истифода шудааст:

*Зи тухми хас ва тухми буқли ҳамқо,
Гулу **нилуфару** базри қатуно* [199, 77].

Норгил – “nargi” 1) гавзи ҳиндӣ ва ба забони порсӣ гавҷи ҳиндук (гавзи ҳиндӣ) хонанд, дар санскрит «nargikilo» ва «nargikhira» барги дарахти ҳиндӣ, ки ба забони санскрит «норгило» гӯянд [198, 167]

Дар фарҳангҳои таҳассусӣ норгил// норгул рустани монанд ба нахл, ки меваи чормағзшакли калон дошта, шири онро менӯшанд, омадааст [172, 232]. Истилоҳи “норгил” дар “Донишнома” 1 маротиба дар шакли арабишудаи “норчил” омадааст:

*К- аз ва бундуку тухми санавбар,
Зи мағзи **норчил** овар муқашшар* [199, 74].

Сандал истилоҳи ҳиндӣ буда, онро бо гунаи *чандал* (canbdal) низ ном мебаранд. *Сандал* муарраби он ба “лом” аст, “чандан” бо “нун” дар ҳиндӣ муштарак аст [198, 267]; sandal “*дарахти сандал*”, санскрит *uandal*. Чӯби маъруф, ки сапеди он хушбӯӣ бувад ва сурхаш бӯӣ надорад.

Мувофиқи маълумоти бархе аз сарчашмаҳо, истилоҳи *сандал* дарахти бузургу тановар, шабеҳ ба дарахти гирд, ки дар Ҳиндустон мерӯяд, самари он дар хӯша ва шабеҳ ба хуббатулхазро, чӯби он хушбӯст, *чандал* ва *чандан* ҳам гуфта шуда, ба арабӣ *сандал* мегӯянд. 2. Ба фатҳи син, дол навъе аз кафш, кафши чубӣ, сандалак, сандала ҳам гуфта шуда, ба арабӣ низ сандал гӯянд, оварда шудааст [194, 636; 164, 15066; 172, 402].

Дар луғатномаи “Деххудо” беҳтарини он чӯби сурх ё сафеди сандал оварда шудааст ва қуввати чӯби он то сӣ сол боқӣ мемондааст. Сафеду зарди он дар дараҷаи сеюм сарду дар дараҷаи дуум хушк ва сурхи ӯ ба акси он ва муқаввии меъдаву дил ... [164, 15066].

Истилоҳи мазкур дар ”Донишнома”-и Ҳаким Майсари серистеъмол буда, беш аз 28 маротиба ба сифати маводди давоӣ мавриди истеъмол қарор гирифтааст:

Шиёфи момишо ва сурх сандал,

Гулоби неку лахте низ фуфал [199, 106].

Тол номи дарахтест шабеҳ ба дарахти хурмо, ки барги онро занони бараҳман дар шикофи гӯш ниҳанд. Бараҳманон обе аз он дарахт ҳосил кунанд, ки монанди шароб нашъа диҳад [172, 457] .

Вожаи мазкур дар «Донишнома» каммаҳсул буда, чун истилоҳи фарматсевтӣ ба гунаи «тол» 2 маротиба мавриди истифода қарор гирифтааст:

Ва таҳлуб, тини маҳо, уз, толу саътар,

Таросису туъву сабру кандар [199, 23].

*На гарму хушк бошад **толу саътар**,
Аз ў босур гардад зуд беҳтар* [199, 25].

Хардал//хардало гиёҳи самарааш тунд, ки давои маъруф аст. Хардалро андар таркиби доруҳои пардаи чашм ва дуруштии пилк ба кор баранд. Агар онро кӯфта, бо оби ангубин бишоманд, дуруштии деринаи андар нойи шуш бударо бубарад. Хардал аз ихтиноқи раҳм судманд буда, шаҳвати боҳро биангезад [172, 492].

Истилоҳи мазкур дар “Донишнома” беш аз 17 маротиба ба чашм расид. Ҳамчунин, дар шакли ибораистилоҳи *ҳабби ҳардал* низ истеъмол гардидааст. Муаллиф дар фасли “Табойиуладвия”(табиати доруҳо) чунин овардааст:

*Ва гарму хушк бошад **ҳабби хардал**,
К-аз ў марҳам кунӣ беҳбуд думмал* [199, 27].

Истилоҳи **хувланҷон** давоест, ки он аз беҳи барги танбӯл аст ва ба ҳиндӣ хulinjan гӯянд, вайро шунизи низ хонанд, ки сиёҳдона аст [128, 18].

Хувланҷон дар асари мавриди таҳқиқ камистеъмол буда, ҳамагӣ 3 маротиба ба кор рафтааст:

*Камуну занҷабилу **хувланҷон**,
Судобу бура нас карфа ба яксон* [199, 70].

Истилоҳи **чакандар** (чагандар)-ро ба арабӣ “салақ” гӯянд, ба румӣ “сифқалун” ва “туталун” ва ба суриёни “салуқо” ва “шалуқо” ва “шилум” ва ба порсӣ “чағандар” гӯянду лаблабӯ хонанд [194, 150].

Истилоҳи мазкурро бо гунаи “чагандар” дар асари мавриди таҳқиқ 7 маротиба дар шакли ибораистилоҳи “беҳи чагандар” ва “барги чагандар” низ дучор гаштем:

*Тило бояд саку оби **чағандар**,
Гили фимунӣён ҳар се баробар* [199, 113].

Шакар “Sakar” (санскрит Sarkara) таъсири ширине, ки аз чағундари қанд ё найшакар ҳосил кунанд; шакар фишурдаи реза, ки аз лаблабуи қанд ва ё найшакар ҳосил мешавад. Шакар хусусияти зиёди давоӣ дорад, ки дар сарчашмаҳо чунин шарҳ ёфтааст: “Шакар синаро нарм карда, дуруштиро бибарад. Шакар суддаҳоро бикӯшояд ва андар он ва хусусан андар шакари куҳан ташнагифизоие ҷой дорад, ки камтгар аз ташнагифизоии ангубин бошад [172, 568]. Вожаи мазкур дар асари мавриди назар 22 маротиба истифода гардидааст:

Аз он гӯ оби нор андар ҳамехвар,

В-агар шакар бувад бошад-и беҳтар [199, 124].

Шакарро муаллиф дар фасли “Фарбеҳ кардани тан” ба сифати маводди давоӣ тавсия намудааст:

Ба вазни даҳ дирам гавзи ба шакар,

Ба шири тоза андар ту ҳамехвар [199, 98].

Шакар дар шакли ибораистилоҳи “оби шакар” 5 маротиба мушоҳида гардид. Инчунин, Ҳаким Майсарӣ дар фасли “Бемории диққи нафас” чунин овардааст:

Шакар бигдоз бо ӯ мағзи лаквар,

Ба оташ то шавад бар ҳоли шакар.

Пас он гаҳ ин дигарро гӯ бикӯбон,

Бад-и оби шакар андар гудозон [199, 55].

Истилоҳи **қанбил** муарраби исми ҳиндии «Kampilla» буда, гиёҳест аз тираи фарфиюн, ки гунаҳои мухталифаш ба шакли дарахти хурд мебошанд [190, 138]. Дар ФТН хусусияти доруғии “қанбил” чунин шарҳ ёфтааст: “Қанбил тухми қанбила, ки сурхтоб буда, тариқи ошомидан ва тило кардан кирмҳо ва кирми кадудонаро бикӯшад ва онҳоро берун кунанд” [172, 237].

Истилоҳи мазкур дар “Донишнома” камистеъмол буда, 3 бор мавриди истифода қарор гирифтааст.

Кокула - муарраби ҳиндии Kakala, гиёҳест аз Ҳиндустон ва ба форсӣ шӯргӣёҳ хонанд [172, 195]. Ҳаким Майсарӣ ин калимаро 2 маротиба ба кор бурдааст. Дар фасли “Қурси мушк” *кокула* ба сифати ашёи хоми давоӣ, барои омода намудани даво барои бемории хафақон тавсия шудааст:

Ва кокула бибояд низ бо з-ӯй,

Ҳама яксонун он гаҳ мушки хушбӯй [199, 56].

Ҳалила - halila (-e) дар санскрит haritaku муарраби ҳалилаҷ. Дарахте аз тираи камбартоса ва аз радаи дулпанҳо, ки дорои меваи байзавишакли ба андозаи як санҷид аст; рустании маъруфе, ки дар давоҳо кор мефармоянд [172, 522; 190, 204].

Ҳалила дар “Донишнома”-и Ҳаким Майсарӣ 19 бор ба маънои аслии худ истифода гардидааст. Дар фасли “Табойиуладвия” (табиати доруҳо) чунин зикр шудааст:

Бибурд гар ва хориш пок чумла,

Бахоса, гар хӯрандаш бо ҳалила [199, 27].

Тавре дар фаслҳои боло ишора кардем, ҳангоми ҷустуҷӯ, инчунин маълум гардид, ки Ҳаким Майсарӣ дар асари беназири худ – “Донишнома” на танҳо аз ҳуди вожаҳои тиббӣ истифода кардааст, ки хосси забони ҳиндӣ мебошанд, ҳамчунин ибораистилоҳоте низ ба назар мерасанд, ки аз ҷузъҳои: **ҳиндӣ+форсӣ, тоҷикӣ+ҳиндӣ, арабӣ+ҳиндӣ** ва **ҳиндӣ-ҳиндӣ** иборатанд, ки онҳоро метавон ба таври зайл гурӯҳбандӣ кард:

а) ҳиндӣ+форсӣ: занҷабилӣ парварда (60), шакари сурх (75), сандали сурх (106):

Вагарна занҷабилу парварда,

Ва доруҳо бисуда б-он сиршита [199, 60].

б) тоҷикӣ+ҳиндӣ: оби чакандор (33), оби шакар (55), оби ҳалила (66), оби ҳиндабо (66), оби лаквар (89), оби балила (120), равғани бон (61), беҳи сандал (68), беҳи чакандар (104). Чунончи:

Аз ин ҳаб гӯ, дар оби ҳиндубо кун,

Бад-ӯ деҳ гӯ, нахустин эҳтимо кун [199, 66].

Ва бар исҳол бошад низ дархур,

Шакар б-оби ҳалила гӯ ҳамехур [199, 66].

в) арабӣ+ҳиндӣ: асли сус (26), бавли муш (127), барзи хардал (82), курси кандар (58), курси кофур (55), курси лак (65), ҳабби хардал (27), ҳабби нил (86), ҳабби норчил (74), ҳабби филфил (74), ҳабби ҳалила (94), матбухи ҳалила (49), матбухи лаквар (81), маъҷуни балодар (94), чунончи:

Ва лахте занҷабилу дори пилтил,

Ҳабби ҳазро бичӯю ҳабби филфил [199, 74].

В-агар беҳтар нагардад, курси кофур,

Бибояд хурд то дардаш шавад дур [199, 74].

В-агар на гуҳи мурғи хушксуда,

Ба духни занбақ андар нарм шуда [199, 76].

г) ҳинди –арабӣ: духни вард:

Ба духни вард дасташ гӯ бияндой,

Ба як ҳафта аз ин доруи фармой [199, 90].

ғ) ҳиндӣ-ҳиндӣ. Бояд зикр кард, ки ҳангоми таҳқиқи “Донишнома”-и Ҳаким Майсарӣ бо истифода аз вожаҳои ҳиндӣ ва ҳиндӣ

ибораистилоҳҳоеро дучор омадем, ки ба маънии мансубият ифода гардидаанд: илки ҳиндӣ (27) тамри ҳинду (88), милҳи ҳинду (113), хурмои ҳинду (30).

Хулоса, вожаву истилоҳоти илмии ҳиндӣ аз ҷумлаи қадимтарин иқтибосоти забони форсии дарӣ буда, натиҷаи маълумоти сарчашмаҳо нишон медиҳад, ки воридшавии онҳо ба забонҳои эронӣ ҳанӯз зимни даврони бостону миёна оғоз ёфта, дар забони форсии дарӣ густариш ёфтааст. Онҳо ҳам ба таври мустақим ва ҳам ба сурати ғайримустақим, яъне тавассути забони арабӣ ба забони форсӣ роҳ ёфта, ба қоидаи савтиёти забони форсиву арабӣ мутобиқ гардонида шудаанд.

Дар миёни он ҳама вожаҳо истилоҳоти тиббӣ, бавижа, истилоҳоти фарматсевтӣ мавқеи назаррас доранд ва намунаҳои бархоста аз «Донишнома» ин гуфтаро тақвият мебахшанд. Дар асари мавриди таҳқиқ бештар номи гиёҳҳо ва дарахтон, хӯрданиҳо ва нӯшиданиҳо ба назар мерасад.

Аксари истилоҳоти ҳиндӣ дар асар истифодашуда имрӯз низ дар навишту гӯйишҳои забони тоҷикӣ роиҷанд. Истилоҳоти ҳиндӣ бо вожаҳои форсиву арабӣ таркиб шуда, ибораистилоҳоти тиббӣ сохтаанд ва қисми зиёди онҳо имрӯз низ дар истеъмоланд.

Ҳамчунин, натиҷаи ҷустуҷӯи вожаҳои тиббӣ дар “Донишнома” муайян намуд, ки ибораистилоҳоти қолибҳои **арабӣ+ҳиндӣ** ва **тоҷикӣ+ҳиндӣ** серистеъмол ва ибораистилоҳоти қолибҳои **ҳиндӣ+форсӣ**, **ҳиндӣ-арабӣ** ва **ҳиндӣ-ҳиндӣ** камистеъмоланд.

3. 2. 3 Истилоҳоти тиббии арабӣ. Баъд аз забт кардани Хуросону Мовароуннаҳр аз тарафи арабҳо (қарнҳои VII – VIII) чараёни ба забони тоҷикӣ ворид гаштани вожаҳои иқтибосии арабӣ оғоз ёфт. Иқтибосшавии калимаҳои забони арабӣ ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ бевосита сурат гирифта, онро бою ғанӣ гардонидааст.

Иқтибосшавии вожаҳои арабӣ сабабу омилҳои худро дорад. Истилогарони араб дар мамлакатҳои забткарда забони арабиرو иҷборан қорӣ менамуданд ва ба воситаи тарҷума забони арабӣ, ки забони Қуръони маҷид аст; дар доираҳои илми Шарқи исломӣ, ки забони муошират арабӣ буд; баъзе ҳокимони маҳаллӣ барои мақоми худро дар хилофат мустаҳкам нигоҳ доштан, забони арабиرو ташвиқ менамуданд [25, 32-33].

Маликушшуаро Баҳор раванди иқтибосӣ ва нуфузи лексикаи арабиرو ба таркиби луғавии забони форсии дарӣ ба чор давра ҷудо намуда, воридшавии лексикаи арабиرو дар давраҳо шарҳ дода меафзояд: «Вале аз қарни панҷум (XI м.) ба баъд дарвозаи забон барои луғоти бегона, хосса, тозӣ боз шуд ва ҷувоз ва илзومه даста-даста луғоти бегона аз рӯйи тавфаннуну тақлид ва изҳори фазл вориди забони форсӣ гардид» [9, 143].

Арабҳо дар тӯли 200 соли дар Эронзамин ҳукмрон буданашон дар тамоми соҳаҳои ҳаёт забони арабиرو ба таври зӯран қорӣ мекарданд. Ин тамоюл ба таркиби луғавии забони куҳанбунёди тоҷикӣ бетаъсир намонд.

Зикр кардан бамаврид аст, ки ба забони тоҷикӣ дохил шудани унсурҳои лексикии арабӣ дар ҳамаи давраҳо хусусияти якнавохт надошт ва дар баробари вожаҳои аслий дар осори илмиву бадеӣ, таърихи вожаҳои арабӣ низ серистеъмол буданд.

Сабаби дигаре, ки раванди ба забонамон дохил гардидани унсурҳои забони арабиرو тезондааст, тарҷума мебошад. Дар асри X, баъд аз ба забони тоҷикии дарӣ гузаштани тамоми қорҳои давлатию маъмурӣ, сиёсӣ ва ҳарбӣ, маданӣ ва адабӣ як қатор асарҳои пеш аз ин ба забони арабӣ навишташудаи таърихӣ ва илмӣ ба забони тоҷикӣ тарҷума карда шуданд.

Ҳамин тариқ, дар асрҳои IX – X дар шароите, ки забони тоҷикӣ бо дигар забонҳо муқобилат карда, дар ин мубориза таркиби луғавии худро аз ҳисоби манбаъҳои аслии ва калимаҳои иқтибосӣ то рафт такмил меод, ба забони тоҷикӣ дохил шудани калима ва ибораҳои арабӣ то як андоза аз рӯйи зарурат ва эҳтиёҷ сураат меёфт ва ба роҳи қонунии аз ҳисоби иқтибос такмил ёфтани забони тоҷикӣ мувофиқат мекард [28, 16].

Забоншинос М. Ҷумъаев сабаби воридшавии калимаҳои арабиро дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ ба таври зайл баҳо додааст: «Воридшавии калимаҳои иқтибосии арабӣ, умуман, калимаҳои бегона ба забон як ҷараёни қатънашаванда аст, аммо дар таърихи забони форсӣ-тоҷикӣ давраҳои ҳастанд, ки воридшавии калимаҳои арабӣ ба таркиби луғавӣ дар авҷ буд. Ин ҷараён то нимаи дувуми асри XX идома дошт. Дар ин давраҳо, албатта, гурӯҳи зиёди калимаҳои арабӣ ворид гардида, баъзе ба меъёрҳои забони мо мувофиқ гаштанд, баъзеи дигар, ки зарурати истеъмолашон набуд, дар ҳамон мавқеи ягонаи истеъмолгардида боқӣ монданд» [105, 48].

Дар асрҳои IX-X осори хаттии зиёди тиббӣ аз ҷониби доншмандони тоҷику форс таълиф гардиданд, ки дар ташаккул ва тақомули илми тиб нақши муҳим доранд. “Донишнома”-и Ҳаким Майсарӣ низ аз ҷумлаи асарҳои тиббиест, ки ба забони фасеҳу содаи форсӣ дар шакли назм навишта шудааст.

Вожа ва истилоҳоти тиббии иқтибосии арабӣ дар “Донишнома” мавқеи махсус дошта, доираи истеъмолашон васеъ аст. Аз ин рӯ, таҳқиқи онҳо аз лиҳози маъно, баромади забонӣ, басомад ва гардишпазириву мушаххасбаёнӣ дар шароити кунунии забони тоҷикӣ дархӯрди илмию амалӣ дошта, ба мақсад мувофиқ аст.

Дар “Донишнома”-и Ҳаким Майсарӣ истилоҳоти иқтибосии арабӣ зиёд ба мушоҳида расиданд, ки қисме аз онҳо имрӯз низ фаъол буда,

қисме аз истеъмол баромадаанд ва ё ба гурӯҳи вожаҳои архаистӣ шомил гардидаанд: *абҳар* (1 бор), *авром* (2 бор), *адас* (5 бор), *азала* (12 бор), *акҳал* (2 бор), *амъо* (15 бор), *айн* (2 бор), *аломат* (1 бор), *анзурат* (6 бор), *анбар* (2 бор), *анф* (2 бор), *ахлот* (2 бор), *афъол* (1 бор), *ақориб* (1 бор) // (*акраб* (3 бор), *асаб* (6 бор), *аиҳаб* (1 бор), *бавл* (61 бор), *бавосир* (7 бор), *балғам* (77 бор), *барас* (1 бор), *басар* (1 бор), *батн* (1 бор), *баҳақ* (7 бор), *бат* (5 бор), *бахр* (20 бор), *буроз* (14 бор), *булуғ* (1 бор), *бухур* (5 бор), *буҳрон* (10 бор), *босур* (8 бор), *боҳ* (8 бор), *бухор* (10 бор), *вабо* (6 бор), *васос* (8 бор), *даво* (24 бор), *димоғ* (1 бор), *диқ* (32 бор), *дуввор* (1 бор), *закар* (3 бор), *зарв* (3 бор), *зарнаб* (1 бор), *зарир* (4 бор), *зар(р)* (19 бор), *зарур* (19 бор), *заъфарон* (13 бор), *зафъи меъда* (4 бор), *зимод* (бор), *зиқ* (10 бор), *зиқуннафас* (*тангии нафас*) (6 бор) // *зиқи нафас* (1 бор), *зафъ* (4 бор), *заҳир* (2 бор), *зимод* (8 бор), *зуком* (1 бор), *зулмат* (1 бор), *идрор* (1 бор), *иқлил* (24 бор), *иллат* (128 бор), *илм* (15 бор), *имтило* (11 бор), *илоҷ* (204 бор), *инбисот* (2 бор), *иннин* (1 бор), *исҳол* (44 бор), *истифроғ* (6 бор), *истисқо* (19 бор), *истирхо* (6 бор), *ихтилоҷ* (2 бор), *иқрос* (35 бор), *ифрот* (5 бор), *ихтиноқ* (2 бор), *ишқ* (3 бор), *иҳлил* (2 бор), *иҳтибос* (1 бор), *истисқо* (19 бор), *иҳтиқон* (2 бор) *иҷобат* (9 бор), *калаф* (8 бор), *китф* (2 бор), *коҳил* (5 бор), *коҳилӣ* (2 бор), *кудурат* (2 бор), *қулиятайн* (1 бор), *кобус* (2 бор), *лавн* (16 бор), *лақва* (4 бор), *лаҳм* (5 бор), *латиф* (11 бор), *лисон* (2 бор), *луоб* (2 бор), *маз(з)* (1 бор), *мазаррат* (8 бор), *манӣ* (4 бор), *марҳам* (63 бор), *масона* (14 бор), *матбух* (37 бор), *мафосил* (8 бор), *мараз* (5 бор), *маҷасса* (1 бор), *мачро* (3 бор), *манӣ* (5 бор), *манфиат* (2 бор), *марҳам* (63 бор), *мариз* (5 бор), *маъдан* (1 бор), *милҳ* (16 бор), *мақъад* (1 бор), *маъҷун* (29 бор), *маҳрур* (2 бор), *машима* (2 бор), *меъда* (132 бор), *мисқол* (47 бор), *мизоҷ* (27 бор), *мо-ул -вард* // *мовард* (*гулоб*) (10 бор), *мосика* (3 бор), *моя* (5 бор), *музз* (2 бор), *мунҳанӣ* (2 бор), *мум* (2 бор), *муолицат* (9 бор), *музмин* (1 бор),

мутаботир (1 бор), мурр (17 бор), мустакӣ (3 бор), мусҳил (12 бор), муқашишар (12 бор), мусамман (1 бор), мусаммин (бор), набз (52), назла (1 бор), намаш (1 бор), нафас (2 бор), ниқрис (10 бор), носур (8 бор), нохис (1 бор), нусха (22 бор), нузла (3 бор), нуқс//нуқсон (6 бор), нуҷз (3 бор), нутфа (3 бор), олот (5 бор), офат (7 бор), оқир (9 бор), раҳим (2 бор), райҳон (4 бор), ратб (4 бор), рамад (1 бор), риҷо (4 бор), рим (17 бор), раъша (1 бор), руоф (1 бор), сабр (40 бор), садид (хуноба) (1 бор), садр (4 бор), салим (4 бор), сакта (9 бор), сабал (3 бор), савдо (31 бор), садоб (12 бор), сано (3 бор), самғ (18 бор), сафарчал (22 бор), саръ (13 бор), сафро (63 бор), суъут (1 бор), суқут (1 бор), ситабр (1 бор), судда (8 бор), субот (5 бор), сулб (5 бор), соъид (787), сулоқ (1 бор), софин (4 бор), соқ (11 бор), таъом (46 бор), талӣ (13 бор), тиҳол (5 бор), тоун (4 бор), узом (5 бор), уруқ (6 бор), усора (4 бор), утос (2 бор), уфунат (5 бор), фазла (1 бор), фолич (8 бор)// фалач (1 бор), фам (4 бор), фасд (2 бор), фарч (21), фитқ (3 бор), феъл (3 бор), хавониқ (7 бор), халф (4 бор), хиёр (20 бор), хилт (3 бор), хунноқ (2 бор), хусия (1 бор)// хусиятайн (1 бор), хузаз (2 бор), ҳазм (11 бор), ҳайз (33 бор), ҳаб (71 бор), ҳалқ (8 бор), ҳалво (14 бор), ҳанзал (40 бор), ҳасба (1 бор), ҳозима (3 бор), ҳол (20 бор), ҳиҷомат (22 бор), ҳолибайн (9 бор), ҳуқна (21 бор), қабз (1 бор), қавӣ (10 бор), қай (80 бор), қирот (1 бор), қурӯҳ (3 бор), қурс (69 бор), ғализ (2 бор), ғизо (34 бор), ғофис (5 бор), ғоят (2 бор), ҷазб (1 бор), ҷараб (5 бор), ҷароҳат (22 бор), ҷимоъ (5 бор), ҷисм (11 бор), ҷинс (1 бор), ҷузом (4 бор), шарён (3 бор), шароб (19 бор) .

Истилоҳоти тиббии арабиасоси “Донишнома”-и Ҳаким Майсариро аз ҷиҳати маъно ва мансубияташон ба таври зайл гурӯҳбандӣ намудем:

а) **истилоҳоти ифодакунандаи номи узвҳо:** *асаб, амъо, баҳр, димоғ, зарнаб, зарр, закар, иҳлил, казиб, кифт, коҳил (миёни ду китф), луб,*

масона, маҷро, машима, мафосил, меъда, , маъқад, набз, набъ, нутфа, раҳим, шарён.

*Ва изхир гарму хушк асту ба як роҳ,
Бурун орад зи меъда дарду омоҳ [199, 24].*

*Ва ҷундибедастар шикам гушояд,
Ба асаб андарун гармӣ физояд [199, 24].*

*Бидонӣ, к-аш зӣ шарён ояд ин хун,
Бибояд баст то н-ояд ба берун [199, 95].
Ду донг аз шаҳми ҳанзал хӯрдан в-он,
Барандозад мафосил балғам осон [199, 30].*

Истилоҳвожаҳои зикргардида басомади гуногун доранд. Бархе имрӯз дар истеъмол қарор надоранд ва ё бо номи дигар истифода мешаванд: аъмо-рӯдаҳои шикам, анф-бинӣ, закар, казиб - олоти мардона, раҳим/раҳм - бачадон, зарр- устухони сина, машима- ҳамроҳак, мафосил - банд ё буғум;

б) вожаҳои ифодакунандаи номи беморӣ, ҳолати табиӣ ва патологӣ бадан: артуш, бавосир//босур, барас, вабо, варам, васвос, диқ, қалб-ул-қалб, зарир (ярақон), зафъи меъда, зиқ-ун-нафас, зуком, истихро, иллат, иннин, истисқо, исҳол, ихлил, иҷобат, шиқ, калаф, қай, қобус, лақва, нуқсон, мосика, мунҳанӣ, мусамман, иқрис, носур, оқир, риҷо, сакта, савдо, саръсубот, судоъ (дарди сар), тоун, фолич//фалаҷ, ҷараб (бемориҳои занбуругӣ, калӣ), ҷуззом, хафақон, ханосир, ҳайз, ҳасба, ҳуқна, хуноқ, қулинҷ; варам, зарв, зиқ, заъф, зарир, иқрор, иллат, имтило, ихтибос, иҷобат, касиф, маҳрур, муҷасс, мосика, музз (а), мурр, намаш, халфа (барасари мараз беғизо бемайл шудан):

*В-гар дарди куллия ёбӣ варамро,
Марон аз баҳри вай ту ҳеҷ ғамро.
Нишонаш он, ки ӯ ёбад гаронӣ,
Ба пушташ гар **варам** дорад ниҳонӣ [199, 72].*

***Ваб**о бисер вақти меҳргон буд,
Ва беморӣ бад-ин вақте к-аз он буд [199, 89].*

в) вожаҳои ифодакунандаи маводди шифобахш, маъдан ва моеот:
абҳар, анбар, ашҳаб (навъи анбаре, ки хушсифат аст), буссад, маъдан, мумиё, милҳ, босур, зурур, зимод, каркам, марҳам, матбух, маъҷун, мукашишар, мусмил, мусамин, мусҳил, нуҷз, самғ ва ғайраҳо.

Истилоҳи “**заҳир**” дар сарчашмаҳо ба маъноҳои гуногун шарҳ дода шудааст: 1. Навъе аз исҳол, ки бар асари реши рӯдаҳо эҳсоси шикамравӣ ба амал ояд, вале чун бемор ба қазои ҳоҷат нишинад, чандон чизе берун наояд, печиш. 2. Лоғарӣ ва рангпаридагӣ ба сабаби беморӣ. 3. Касе, ки дарди тахтапушт дошта бошад [194, 177]. Ин ҳаракатест ғайритабӣ дар рӯдаи фурудин, яъне дар рӯдаи рост барои дафъ кардани фузлае, ки дар он банд бошад ва ба соҳибаш озор расонад бо мавҷудияти миқдор ва кайфият ё бо ҳар дуи он якҷоя. Ин иллат маҳз ба рӯдаи рост хос аст, дар дигар рӯдаҳо ба ҳам намерасад. Заҳир ҳам бо хун мешавад ва ҳам бе хун.

Ҳ. Зоҳидов дар асара “**Ҳазинаи тибби қадим**” ду навъи “заҳир”-ро зикр кардааст: ҳақиқӣ ва ботил. “Заҳири ҳақиқӣ” аз сабаби варам кардани рӯдаи рост ва рехтани хилти сафровӣ ё балғами шӯри шахшӯл ва ё аз сабаби бисёр нишастан бар замини саҳт ва намнок ба ҳам мерасад. Заҳири ботил аз банд шудани фузлаи хушк ҳодис мешавад, ки пеш аз он чизҳои хушкмиҷози қабзкунандаи дарунӣ хӯрда бошад” [165, 161-162].

Истилоҳи мазкур дар асари мавриди назар бемаҳсул буда, дар 2 маврид, ба сифати номи беморӣ корбаст шудааст:

*Касе к-ӯро заҳир андуҳ намояд,
Ва з-ӯ кам чизаке берун наёяд [199, 69].*

*Гар исҳолаш набошад аз заҳираш,
Макун ғафлат мар ӯро зуд гираш [199, 69].*

Ҳуқна як навъи муолиҷаест, ки доруҳои шакли моеъдоштаро тавассути ҳуқнарезак аз роҳи мақъад ба рӯда мефиристанд. Истилоҳи мазкур, дар асари таҳти таҳқиқ 21 маротиба мавриди истифода қарор гирифтааст. Истилоҳи мазкур дар тибббӣ муосир низ истифода мешавад ва бо номи “клизма” (Clysm) маъруф аст.

Бояд зикр кард, ки Ҳаким Майсарӣ бо усули ҳуқна муолиҷа кардан ва музирроти ин равишро беш аз манфиат медонад ва дар муолиҷаи бемории “Субот” чунин овардааст:

*Ва гар беҳтар нагардад ҳуқна бояд,
Ки ин иллат ба ҳуқна беҳ гушояд.
Магар ман ҳуқнаро нусха накардам,
Дар ин нома бад-ӯ ҳилла накардам.
Зи қутби устодон боз чӯяш,
Пас, он гаҳ дардмандро бигӯяш.
Ва гар ҳуқна насозад кас, беҳ ояд,
Агарчи дардҳоро ҳам гушояд.
Ки коре зишт бошад сахт ҳуқна,
Аз ӯ дар тан бувад бисёр фитна [199, 35].*

Вожаи **маъҷун** ҳамчун истилоҳи фарматсевтӣ дар фарҳангҳои соҳавӣ ба маъноҳои: 1) сиришташуда, чизи аз чанд модда таркибёфта. 2) чинсе аз доруҳои мураккаб, ки тариқи сириштани маводди доругӣ бо

ангубин ва ё шираи қанд ва хобондани он чанд рӯз ҳосил кунанд ва асосан барои кушодани табиат, бурронидан, ҳал кардан, зудудан ва фарбеҳ кардан ба кор баранд [194, 280], ташреҳ ёфтааст. Вожаи мазкур зимни “Донишнома” 29 маротиба ба сифати мавод чун воситаи шифобахш бо гунаи ибораистилоҳҳои *маъҷуни нек, маъҷуни қуланҷ, маъҷуни зира, маъҷуни саръ, маъҷуни хуш, маъҷуни зуфо, маъҷуни болодар, маъҷуни мафосил ва оби маъҷун* истифода шудааст:

*Гар аз маъҷуни зуфо гӯ ҳамехвар,
Даморо маст з-ин маъҷун беҳтар* [199, 54].

*Ки вай масруъро худ з-ин ҳама беҳ,
Ва гар маъҷуни саръ ордӣ бувад беҳ* [199, 36].

*Илоҷи вай кун аз маъҷуни зира,
Ба барги беғану пилтилу бура* [199, 66].

Истилоҳи **лаквал/лиқва** дар асари мавриди назар серистеъмол буда, ба маъноҳои: а) фалаҷи рӯй, қачшавии даҳон. *Paralysis facialis*; б) кашиши раги ягон узви бадан, ихтилоҷ, рағкашӣ. *Spasmus, spasma* [190, 253] шарҳ ёфтааст. Имрӯз ин истилоҳ дар истеъмол нест:

*Касе, к- иш ихтилоҷи рӯй бисёр,
Мар ўро гӯ, зи лақва бим медор* [199, 21]

*Ва гарму хушк бошад ваҷ балғам,
Шикаста дораду лаква кунад кам* [199, 25].

Варианти русии истилоҳи “**масона**” -ро луғатнигори маъруф М. А. Расулӣ дар “Фарҳанги тиббӣ” бо гунаи *мочевой пузырь* ва варианти лотинии онро ин истилоҳ - *vesica urinaria* овардааст. Зимни шарҳи калимаи мазкур гунаҳои *мезакдон, мезадон, пуфаки пешоб, камиздон,*

обдон, бавлдон-ро низ ба кор бурдааст, ки ин муродифоти истилоҳи масона бештар тобиши гуфтугӯӣ доранд [181, 440]. Истилоҳи мазкур дар “Донишнома” 14 маротиба истифода шуда, дар тибби имрӯза низ дар шакли масона кор фармуда мешавад:

*Биболод санг зуд андар масона,
Ба калкаг, гар бад-ин ҳар ду миёна* [199, 30].

*Касе гарр аст гӯӣ дар масона,
Ба вақти бавл зад отаи забона* [199, 73].

*Зароеҳ аз масона хун биронад,
Ва захр аст, ар хӯрад бас кас надонад* [199, 28].

Истилоҳи тибии **мусҳил** ба маънои ислоҳовар, гирифтори дарунравӣ истифода мегардид, аммо имрӯз дар истеъмол нест:

*Гар афтимуну гар на шаҳми ҳанзал,
Ва гарна мусҳиле соз аз тарифал* [199, 31].

*Мадеҳ касро ду **мусҳил** дар яке рӯз
Машав нобок, устодӣ биёмӯз* [199, 31].

*Пас он гаҳ **мусҳиле** созиш зи олу,
Зи сағистону аз хурмои ҳинду* [199, 54].

Вожаи арабии **муқашшар** (4 бор) низ ба гурӯҳи вожаҳои архаистӣ шомил гардида, ба маънои “довое, ки аз пӯст ҷудо карда, ё кӯфта шуда бошад” [172, 295] шарҳ ёфтааст:

*Адас боядаш з-он поки **муқашшар**,
Ва шаҳми нор бо з-ӯ ҳам баробар* [199, 41].

*Табоширу адас бошад муқашшар,
Ва тухми ҳиндбо бо ӯ баробар.
Зи сумоки муқашшар низ бояд,
Ва бе кофуру гул ин барнаояд [199, 99].*

Садид - зардоб, ки аз захму ҷароҳат берун ояд [172, 395; 179, 6].
Имрӯз ба ҷойи ин вожа истилоҳи тоҷикии мураккаби **зардоб** истифода мегардад:

Садиду хун барояд аз гулӯяш,
Басе хун бошад ӯро бар хиюяш [199, 55].

Истилоҳи арабии **ҷароҳат** (17 бор) чи дар адабиёти классикӣ ва чи дар забони адабии муосир серистеъмолу маъмул аст. Он дар сарчашмаҳо ба маънои “захм, яра, реш, чок шудан” ва “даридани узв” [172, 554]; ҷироҳат реш ва захм; ва билфатҳ (яъне ҷироҳат) хатост (аз “Баҳори Аҷам” ва “Мунтахаб”...) [178, 230] шарҳ ёфтааст.

Ҳаким Майсарӣ истилоҳи “ҷароҳат”-ро дар “Донишнома” 17 маротиба мавриди истифода қарор додааст:

*Бикубу бар ҷароҳат бар-ш барнеҳ,
Бубандаш рӯзаке ду, то шавад беҳ [199, 34].*

*Гар ояд бар касе решу ҷароҳат,
Бичӯяш доруе к-орад-ш роҳат [199, 92].*

*Палите кун бад-ӯ дармол бисёр,
Фалите бар ҷароҳат дар-ш биспор [199, 95].*

Хулосаи боби сеюм.

Ҳамин тавр, аз таҳлилу баррасии маводди гирдоварда маълум гардид, ки истилоҳоти тиббии арабиасос дар “Донишнома”-и Ҳаким Майсарӣ мавқеи хосса дошта, бештар ба замони зиндагонии шоир, яъне

асри X тааллуқ доранд. Имрӯз ба ҷойи як зумраи онҳо истилоҳоти дигар дар истеъмол қарор доранд. Истифодаи зиёди истилоҳоти тибии арабӣ дар асари мазкур аз он шаҳодат медиҳад, ки дар ин давра мавқеи калимаҳои арабӣ, ба монанди забони лотинӣ дар қарнҳои пешин дар Аврупо, устувор будааст.

Ҳаким Майсарӣ дар баробари Абурайҳони Берунӣ, Абуалӣ ибни Сино, Ахвайни Бухорӣ, Насируддини Тӯсӣ, Носири Хусрав, Ал-Қамарӣ, Ҳиравӣ, Исмоили Ҷузҷонӣ ва дигарон дар ташаккул ва тақомули истилоҳоти илмии забони тоҷикӣ-форсӣ саҳми нотакроре гузоштааст.

ХУЛОСА

Дар таҳқиқот диссертациони мазкур, ки ба пажӯиши хусусиятҳои сохторӣ ва маъноӣ-луғавии истилоҳоти тиббӣ дар “Донишнома”-и Ҳаким Майсарӣ бахшида шудааст, чунин бардошти илмӣ карда шудааст:

1. Мушоҳидаҳо ба он далелат менамоянд, ки «Донишнома»-и Ҳаким Майсарӣ дар ташаккули истилоҳоти илмии забони тоҷикӣ нақши бориз дошта, саропо фарогири истилоҳот мебошад.
2. Аз баррасии адабиёти назариявӣ маълум гардид, ки аввалин ишораҳо доир ба номи бемориҳо, усулҳои табобат, гиёҳҳои давоӣ, роҳу усулҳои табобат дар насхҳои китоби муқаддаси Зардуштӣ Авесто ба назар мерасанд. Маълумотҳо аз он дарак медиҳанд, ки халқи тоҷик дар ташаккули илми тиб таҷрибаи бисофиқдоранд.
3. Дар доираи таҳқиқоти анҷомдода чунин бармеояд, ки доир ба бемориҳо, роҳу усулҳои табобат, гиёҳҳои шифобахш аз фарҳангҳои паҳлавӣ маълумот гирифтани мумкин аст.
4. Дар ташаккул ва такомули истилоҳоти илмӣ, аз ҷумла, истилоҳоти тиббӣ саҳми луғатнигорон басо назаррас мебошад. Дар фарҳангҳои тафсирии забони тоҷикӣ, фарҳангҳои якзабона, дузабона доир ба хусусиятҳои ин ё он беморӣ, гиёҳҳои шифобахш ва номи бемориҳо маълумот дарёфтани имконпазир аст.
5. Донишмандон тибномаҳо беҳтарин осори хаттии қадима ҳисобида, нақши муаллифи онро дар ташаккул ва такомули истилоҳоти тиббии тоҷик назаррас арзёбӣ намудаанд. Ин асар ҳамчун таълифоти илмӣ дар рушд, тағйирёбӣ ва пойдории забони илмии форсии дарӣ нақши арзишманд дорад.
6. Ҳаким Майсарӣ дар баробари истилоҳоти дигар забонҳо ғолибан аз истилоҳоти мансуб ба забони форсӣ-тоҷикӣ суд ҷустааст, ки натиҷаи

оморро дар чадвали алоҳида (ниг. Замимаи 1, 2, 3, 4) хоҳем овард ва дар така ба усули фоизбарории забоншинос М. Қосимова [40, 280] ба чунин хулоса омадем, ки ҳамагӣ 3815 истилоҳоти «Донишнома»-ро лексемаҳои мансуб ба забони тоҷикӣ-форсӣ ташкил медиҳад.

7. Ҳаким Майсарӣ дар баробари забони тоҷикӣ ба забонҳои арабӣ, юнонӣ, ҳиндӣ низ эҳтиром гузошта, ба ҳайси истилоҳоти илмии забони асри X аз калимаҳои забонҳои мазкур низ истифода кардааст, ки натиҷаи омили онҳоро низ дар замима ҷой додаем. Натиҷаи пажӯҳишҳои мо нишон дод, ки дар «Донишнома»-и Ҳаким Майсарӣ 2737 калимаи арабӣ ба кор рафтааст, ки ба ҳисоби миёна 70%-ро ташкил мекунад. Ҳамчунин, дар асари мазкур дар баробари вожаҳои тоҷикиву арабӣ ҳиндӣ 425 калима (20%), 288 вожаи юнонӣ (10%) мавриди истифода қарор гирифтааст.

8. Майсарӣ ҳангоми сохтани истилоҳоти тиббӣ аз тамоми имконоти калимасозӣ, калимасозии пешвандиву пасвандӣ, васлшавии калимаҳо истифода намуда, матлабашро воқеӣ ва бо забони содаи ноби тоҷикӣ баён намудааст.

9. Вожаҳои содаи тиббӣ қисмати бобарори истилоҳоти тиббии “Донишнома”-ро ташкил медиҳанд, ки онҳо асос ва бунёди забон ҳисоб мешаванд. Бештари истилоҳоти содаи осори шоир имрӯз низ мавриди истеъмол қарор дорад. Дар ин самт калимаҳои соматикӣ мавқеи хосеро ишғол мекунанд, ки қисми бештари онҳо дар ҳамон қолаб корбаст мегарданд. Чунончи: *бинӣ, ангушт, гулӯ, сина, гардан, гӯш, дандон, даҳон//даҳан, даст, дил, забон, зону, ишқам ва ғ.*

10. Вожаҳои иқтибосии содаи арабӣ дар асар мавқеи хос дошта, бархе аз онҳо имрӯз аз истеъмол баромадаанд ва ба ҷойи онҳо вожаҳои дигар истифода мегарданд: *байза, аъмо, амъо, анф, ҳуқна ва ғ.*

11. Истилоҳоти содаи иқтибосии дар асари таҳти таҳқиқ истифода гардида, номи бемориҳо, ҳолати табиӣ ва ғайритабиӣи баданро ифода мекунанд, ки онҳоро метавон аз ҷиҳати дараҷаи истеъмол ва мансубияти мавзӯй ба ду гурӯҳ ҷудо ва баррасӣ намуд.

12. Дар сохтани истилоҳоти тиббӣ мавқеи пешвандҳои калимасоз назаррас нест. Майсарӣ ба ин вазифа пешвандҳои *дар-*, *бар-*ро дар иҷрои амалиёти тиббӣ ба кор бурдааст, ки ин пешвандҳо истилоҳ насохтаанд. Пешвандҳои *бе-*, *но-* дар сохтани истилоҳоти тиббӣ истифода гардидаанд, ки ҳолати беморро ифода мекунанд: нооромӣ, беҳушӣ, бетаб, беақлӣ, бедаст ва ғ.

13. Ҳақим Майсарӣ дар «Донишнома» дар сохтани вожаву истилоҳоти тиббӣ аз пасвандҳо ба таври фаровон истифода кардааст, ки аксари онҳо имрӯз низ пасвандҳои асосии вожасози забони тоҷикӣ-форсӣ маҳсуб мешаванд. Дар ин вазифа пасвандҳои *-а*, *-ак*, *-анда*, *-иш* бештар истифода гардидаанд.

14. Дар сохтани истилоҳоти сохтаи тиббӣ аз ҳиссаҳои нутқ исм, сифат, сифати феълӣ ва феъл серистеъмол мебошанд. Бештари истилоҳоти тиббии сохтаи асар дар давраҳои мухталифи ташаккулёбии таркиби луғавии забони тоҷикӣ дар қолиби мавҷуда истифода гардидаанд.

15. Истилоҳоти мураккаби пайваст низ дар сохтани истилоҳоти тиббӣ мушоҳида гардид, ки дар сохтани ин навъи истилоҳот бо тарзи такрори бевоситаи калима сохтани вожаву истилоҳоти тиббӣ бемаҳсул мебошанд. Дар ин навъи истилоҳот васлшавии ҷузъҳои баробарҳуқуқ мавқеи хос доранд.

16. Дар қолиби мураккаби тобеъ сохта шудани истилоҳот ва вожаҳои тиббӣ аз усули маъмултарини вожаофаринӣ ва истилоҳофаринӣ дар «Донишнома»-и Ҳақим Майсарӣ ба ҳисоб меравад. Ҳақим Майсарӣ дар ин тарзи вожаофаринӣ аз қолабҳои *исм+исм*, *исм+сифат*, *исм+сифати*

феълӣ, сифат+ сифати феълӣ, сифат+феъл, сифат+исм, исм+асоси замони ҳозираи феъл фаровон истифода намудааст.

17. Дар “Донишнома”-и Ҳаким Майсарӣ истилоҳоти мураккаби омехта камистеъмол аст. Зимни сохтани истилоҳоти мураккаби омехта пасвандҳои калимасози *-а* ва *-ӣ* корбаст гардидааст, ки аксари вожаҳои дар ин қолаб сохташуда истилоҳоти тиббӣ мебошанд: *гӯшт+раст+а*, *чаши+гӯш+а*, *сармо+расид+а*, *раг+кушо+ ӣ* ва ғ.

18. Маъмултарин усули истилоҳофарӣ ибораистилоҳи изофии тиббӣ дар «Донишнома»-и Ҳаким Майсарӣ маҳсуб меёбанд. Дар асари мавриди назар қолабҳои: исм+исм: *бухори пӯдина* [47], *бурзи қатуно* [23], *буни тистон* [80], *бемори мӯйрезӣ* [31], *буни дандон* [49], *боди фатқ* [87], *боди қулинҷ* [61], *боти нохуна* [40], *барги садоб* [59], *барги беған* [58], *барги муруд* [34], *барги пудина* [60]; исм+исм+исм: *илоҷи гавзи масал* [113] *илоҷи оби гашиз* [113], *илоҷи хуҷи асаб* [112], *илоҷи дарди пушт* [89], *илоҷи рими оҳан* [116], *илоҷи захри беи* [неи][111], *илоҷи таби хун* [121], *илоҷи таби балғам* [121]; исм+ исм+сифат: *илоҷи моҳии сард* [114], *илоҷи шири нохӯш* [114], *илоҷи таби гарм*[122] *илоҷи таби сард* [122], *илоҷи таби вабоӣ* [123]; исм+ сифати феълӣ: *ангушти сиёҳгашта* [103], *гӯшти афзуда*[92], *илоҷи банҷхӯрда* [113], *илоҷи зикхӯрда* [114] серистеъмолтаранд.

19. Дар “Донишнома”-и Ҳаким Майсарӣ бештари таркибҳои, ки ҳангоми калимасозӣ ҷузъи асосии онҳоро исми *иллат* ташкил медиҳад, дар қолиби исм+феъл дучор гаштем. Чунончи: *иллат гузоштан* [29], *иллат бардоштан* [30], *иллат овардан* [22], *иллат наовардан* [50], *иллат омадан* [17], *иллат фузудан* [84], *иллат нарасидан* [29], *иллат нагаштан* [69], *иллат набудан* [95], *иллат надоштан* [97], *иллат ёфтан* [53], *иллат хӯрдан* [70], *иллат хестан* [76], *иллат расидан* [82].

20. Вожаҳо ва истилоҳоти тиббии “Донишнома”-и Ҳаким Майсариро аз ҷиҳати баромад вожаҳои асли, иқтибосии арабӣ, юнонӣ, ҳиндӣ ташкил медиҳанд. Истилоҳоти юнонии вожаҳои тиббии “Донишнома” аз ҷиҳати семантика ба гурӯҳҳои истилоҳ ва номвожаҳои юнонии анатомӣ, истилоҳ ва номвожаҳои тиббии фарматсевтӣ тасниф мешаванд ва қисме аз ин вожаҳо дар истеъмол нестанд: қалқанд, қалқатор, фарбиюн, кардамано ва ғ.

21. Мавқеи корбурди вожаҳои иқтибосии ҳиндӣ дар «Донишнома»-и Ҳаким Майсарӣ васеъ аст. Серистеъмолии вожаҳои ҳиндӣ дар он зоҳир мегардад, ки Ҳаким Майсарӣ аз осори тиббии мардуми ҳинд ошноӣ доштааст, ки вожаҳои тиббии ҳиндӣ барои зикри номи бемориҳо, табобати онҳо ва давоҳо корбаст шудаанд.

22. Зимни “Донишнома”-и Ҳаким Майсарӣ истилоҳоти иқтибосии арабӣ бештар ба мушоҳида расиданд, ки қисме аз онҳо имрӯз низ ғайб-ҳазмшуда буда, қисме аз истеъмол баромадаанд ва ё ба гурӯҳи вожаҳои архаистӣ шомил гардидаанд: *абҳар, аъмо, баҳр, зарнаб, зарр, закар, ихлил, казиб, коҳил, фараҷ* ва ғ.

ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚОТ

Дар заминаи пажӯҳишу баррасии вижагиҳои сохторӣ ва луғавӣ-маъноии истилоҳоти тиббии “Донишнома”-и Ҳаким Майсарӣ аз тарафи диссертант бо мақсади тавсеи бештари омӯзиши истилоҳоти тиббии қарни Х пешниҳодоти зерин манзур мешавад, ки бар асоси онҳо анҷоми корҳои муайяне ба нақша гирифта мешаванд:

1. Баргардон намудани “Донишнома”-и Ҳаким Майсарӣ аз хатти форсӣ ба хатти кириллӣ ва таҳияи матни интиқодии он.
2. Таҳқиқи минбаъдаи хусусиятҳои грамматикӣ ва услубии вожа ва

истилоҳоти тибии “Донишнома” -и Ҳаким Майсарӣ.

3. Тартиб додани фарҳанги истилоҳоти тиббии “Донишнома”-и Ҳаким Майсарӣ.

4. Татбиқи истилоҳоти тиббии “Донишнома”-и Ҳаким Майсарӣ дар раванди дарсҳои таҳассусӣ ва таҳияи дастуру китобҳои таълимӣ

5. Дар асоси “Донишнома”-и Ҳаким Майсарӣ хондани курсҳои махсус доир ба лексикология, калимасозӣ ва таҳияи китоби дарсӣ доир ба фанҳои мазкур ба сифати фанни интихобӣ барои донишҷӯёну магистрантҳои ихтисоси забон ва адабиёти тоҷик ва ҳамчунин донишҷӯёни соҳаи тиб.

6. Таҳияву тавсияи мавзӯҳои илмӣ барои таълифи рисолаҳои магистрӣ ва докторӣ (Phd) дар заминаи маводди тиббии “Донишнома”-и Ҳаким Майсарӣ.

Рӯйхати адабиёт:

Монографияҳо, китобҳои дарсӣ, васоити таълимӣ:

1. Абрамова, Г.А. Медицинская лексика: основные свойства и тенденции развития (на материале русского языка). [Текст] / Г.А. Абрамова. - М.: Изд-во КГУ, 2003. - 241 с.
2. Абуалӣ, С.. Қонуни тиб. Китоби 2. [Матн] / С. Абуалӣ -Душанбе: Сарредаксияи илмӣи Энциклопедияи Советии Тоҷик. 1991. -551 с.
3. Абумансур, Қ. Ат-танвир [ба тасҳеҳ ба таълифи Саид Муҳаммади Козимии Имом]. [Матн] / Қ. Абумансур. -Техрон, 1353 ҳиҷрӣ, -158 с.
4. Абумансурӣ, М. Гиёҳнома. [Таҳияи матн, пешгуфтор, мулҳақот, луғот, тавзеҳот ва феҳристи номҳо аз Ю. Нуралиев ва Ҷ. Додалишоев]. [Матн] /М.Абумансурӣ. - Душанбе: Ирфон, 1980. -192 с.
5. Амонова, Ф.Р. Именное аффиксальное словообразование в современном персидском и таджикском языках. [Текст] / Ф. Р. Амонова. - Душанбе: ТГУ, 1982. -55 с.
6. Амонова, Ф.Р. Проблемы деривационной ономазиологии современного персидского языка. [Текст] / Ф.Р. Амонова, А.Л. Хромов. – Душанбе: Дониш, 1990. – 102 с.
7. Бактияров В.А. Латинская терминология некоторых паталогических процессов. [Текст] / В.А. Бактияров. – Кемерово, 1969. –310 с.
8. Байзоев, А. Истилоҳот ва калимасозӣ дар “Донишнома”-и Абуалӣ ибни Сино. [Матн] / А. Байзоев. –Душанбе: Андалеб , 2016. -196 с.
9. Баҳор, Муҳаммадтақӣ. Сабкшиносӣ. Ҷилди аввал. Техрон. 1375.-569 с.
10. Бердиева, Т. Назарияи иқтибос. [Матн] /Т. Бердиева. -Душанбе: Донишгоҳи давлатии Тоҷикистон, 1991. -128 с.
11. Бесекирска, Л. Интернациональная лексика в медицинской терминологии русского языка. [Текст] / Л. Бесекирска. – Москва. 1991. – 265 с.

12. Бобомуродов, М. Чамоли мард дар фасохати гуфтори ўст. Ҷ. 1. [Матн] / М. Бобомуродов. -Душанбе: Эр-граф, 2012. - 241 с.
13. Будагов, Р.А. История слов в истории общество. 2-е изд., доп./ Р.А. Будагов. — М.: Добросвет, 2000, 2004. — 256 с.
14. Ваххобов, Т. Социоллингвистические аспекты развития таджикского литературного языка (20-30-х годов XX в.). [Текст] / Т. Ваххобов. - Душанбе,
15. Виноградов, В.В. Проблемы литературных языков и закономерностей их образования и развития. [Текст] / В. В. Виноградов. - М.: Наука, 1967. -134 с.
16. Гамкрелидзе, Т.В. Индоевропейский язык и индоевропейцы. [Текст] /Т.В. Гамкрелидзе, В.В. Иванов. -Тбилиси: Тбилисиского Унверситета, 1984. -1328 с.
17. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷилди 1. Душанбе: Дониш, 1985. - 358 с.
18. Гущина, Л.Н. Сравнительно-сопоставительный анализ медицинских терминов в области онкологии в русском и английском языках. /Л.Н. Гущина. -Москва, 2004. - 158 с.
19. Ғафуров, Б. Тоҷикон. [Матн] / Б. Ғафуров. -Душанбе: Нашриёти муосир, 2020. - 976 с.
20. Ғозиев, М. Корбасти вожаҳои иқтибосии арабӣ дар матбуоти тоҷикӣ. [Матн] / М. Ғозиев. –Душанбе: Бебок, 2012. –188 с.
21. Деҳотӣ, А. Кулӣёт. Ҷ.5. /А. Деҳотӣ. -Душанбе: Ирфон, 1966. -416с.
22. Даниленко, В. П. Русская терминология. [Текст] /В.П. Диноленко. - М.: Наука, 1977. – 148 с.
23. Джабиева З.Т. Терминология народной медицины в осетинском языке. [Текст] /З.Т. Джабиева. -Тбилиси, 1977.-392 с.
24. Дӯстов, Р.Ҳ., Масъалаҳои мубрами забони адабии тоҷик. [Матн] / Р. Ҳ. Дӯстов, М. Ҳайдаров. -Душанбе, 2017. - 364 с.

25. Забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн]: китоби дарсӣ/ Қисми 1. Лексикология. Фонетика. - Душанбе: Ирфон, 1973. - 450 с.
26. Забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн]: китоби дарсӣ / Қисми 1. Лексикология. Фонетика. -Душанбе: Ирфон, 1982. - 462 с.
27. Загрекова, Е.Н. Истоки и развитие российской медицинской терминологии. [Текст] / Е.Н. Загрекова. - Саратов, 2008, –198 с.
28. Залеман, К.Г. Краткая грамматика новоперсидского языка. [Текст]: учебное пособие / К.Г.Залеман, В.А.Жуковский. - СПб, 1890. – 100 с.
29. Казарина, С.Г. Валентностные характеристики терминов глаголов подязыка медицина.[Текст] /С.Г. Казарина. -Днепропетровск,1991.-116 с.
30. Калонтаров, Я.И. Принципиҳои асосии терминологияи забони тоҷикӣ. [Матн] / Я.И. Калонтаров. – Душанбе: Дониш, 1971. - 63 с.
31. Калонова, М.Ч. Пажӯҳиши луғавӣ - маъноӣ ва сохтории вожагони забони тоҷикӣ дар назми асри XVI (дар мисоли ашъори Ҳофизӣ Шерозӣ, Камоли Хуҷандӣ ва Салмони Соваҷӣ). Монография / М.Ч. Калонова. - Душанбе, 2024. -418 с.
32. Касимов, О.Х. Деривация в «Шахнаме» Абулкасима Фирдоуси. [Текст] / О.Х. Касимов. – Душанбе, -2006. -186 с.
33. Касимов, О.Х. Лексика и словообразование в «Шахнаме» Абулкасима Фирдоуси. [Текст] / О.Х. Касимов. -Душанбе: Дониш, 2016.- 346 с.
34. Қосимова, М.Н. Мухтасар оид ба истилоҳоти забоншиносии пешини тоҷик. / М.Н. Қосимова –Душанбе: ДМТ, 2003. -113 с.
35. Қосимова, М.Н. Забон ва муъҷизаи он. [Матн] / М.Н. Қосимова. – Душанбе: Деваштич, 2004. – 145 с.
36. Қосимова, М.Н. Таърихи забони адабии тоҷик (асрҳои IX-X). [Матн]: китоби дарсӣ барои донишҷӯёни мактабҳои олии. – Қ.1. / М.Н. Қосимова. Душанбе, 2007. –490 с.

37. Қосимова, М.Н. Таърихи забони адабии тоҷик (асрҳои IX-X) [Матн] : китоби дарсӣ. Ҷ.1. / М.Н. Қосимова.– Душанбе, 2012. – 568 с.
38. Лос, М. В. Термины медицинской вирусологии и генетики вирусов [Текст] / М. В. Лос. -Ташкент: Изд-во. Медицина АН Узб. СССР. - 1969. - 76 с.
39. Лотте, Д. С. Основы построения научно-технической терминологии: вопросы теории и методики. [Текст] / Д. С. Лотте; АН СССР, ком. Техн. Терминологии. -М: Издательство АН СССР, 1961. -160 с.
40. Лотте, Д.С. Основные принципы построения научно-технической терминологии в науке и технике. [Текст] / Д. С. Лотте. - М.: Наука, 1969. -200 с.
41. Маджиева, С.И. Медицинские терминосистемы: становление, развитие, функционирование. [Текст] /С.И. Маджиева. –Волгоград, 2012.–357 с.
42. Мачидов, Х. Забони адабии муосири тоҷик. [Матн] Ҷ.1. Луғатшиносӣ/ Х. Мачидов. - Душанбе, 2007. - 243 с.
43. Маҳмуд, Начмоботӣ. Таърихи тиб дар Эрони пеш аз ислом. [Матн] / Начмоботӣ. Маҳмуд. -Техрон, 1398. -1398 с.
44. Маъсумӣ, Носирҷон. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик./ Носирҷон. Маъсумӣ. -Сталинобод, 1959. - 294 с.
45. Маъсумӣ, Носирҷон. Асарҳои мунтахаб. Забоншиносӣ. Ҷилди II. [Матн] / Носирҷон Маъсумӣ. -Душанбе: Адиб, 2005.-351с.
46. Минго, А.Г. Тематическая классификация медицинской лексики (на примере письменной наследии русского языка X-XVII веков). [Текст] /А. Г. Минго. -М., -2022. - С. 3,5.
47. Султон, М. Ҳ. Истилоҳоти илмии «Китоб-ут-тафҳим» -и Абурайҳони Берунӣ. [Матн] / М.Ҳ.Султон. -Душанбе: Дониш, 2003. -169 с.
48. Султон, М.Ҳ. Ташаккул ва тақомули истилоҳоти илмии форсӣ-тоҷикӣ/ М Ҳ. Султон. -Душанбе: Дониш, 2008. -334 с.

49. Султон, М.Ҳ. Истилоҳшиносӣ ва истилоҳнигории тоҷикӣ /М Ҳ. Султон –Душанбе: Эр-граф, 2019. -196 с.
50. Муслимов, Ҳ. А. Вижагиҳои луғавӣ ва маъноии осори Манучехрии Домғонӣ [Матн] / Ҳ. А. Муслимов. - Душанбе, 2019.- 162 с.
51. Муҳаммадиев, М. Лексикаи забони адабии тоҷик [Матн] / маводди таълимӣ/ М. Муҳаммадиев, Ҳ. Талбакова, Ю. Нурмаҳмадов.- Душанбе: УДТ, 1997. - 190 с.
52. Муҳаммадиев, М. Вожашиносии забони муосири тоҷик. [Матн] / М. Муҳаммадиев. – Душанбе: Дониш, 1999. – 247 с.
53. Муҳаммад , Аҳмади Тусӣ. Аҷоибнома. [Матн] /Тусӣ Аҳмади Тусӣ, Муҳаммад. – Душанбе: Эр-граф, 2016.- 604 с.
54. Назаров, М. Вижагиҳои маъноӣ, услубӣ ва сохтори вожаҳои ифодагари гулу гиёҳ дар забони ғазалиёти шоирони асрҳои XIII-XIV форсу тоҷик. Монография / М. Назаров.- Душанбе, 2019.-152 с.
55. Назарзода. С. Ташаккули истилоҳоти иҷтимоӣ–сиёсии забони тоҷикӣ дар садаи XX. / С. – Душанбе: Дониш, 2004 - 302 с.
56. Назарзода С. Истилоҳоти забони тоҷикӣ: таърих, гаройиш ва дурнамо. / С. Назарзода. - Душанбе: Бухоро, 2013, - 371 с.
57. Назарова, З. А. Муродифоти луғавӣ ва грамматикӣ феъл дар “Гулистон”-и Саъдии Шерозӣ./ З. А. Назарова.- Душанбе, 2015,-156 с.
58. Ниёзӣ.Ш. Исм ва сифат дар забони тоҷикӣ. [Матн] / Ш. Ниёзӣ.- Сталинобод: Нашриёти АУ Тоҷикистон, 1954.-47 с.
59. Ниёзмӯҳаммадов, Б. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷикӣ. Фонетика ва морфология. [Матн] Иборат аз 2 қисм. Қ.1. / Б. Ниёзмӯҳаммадов, Ш. Ниёзӣ, Л. Бузургзода.- Сталинобод: Нашриёти давлатии адабиёти таълимӣ-педагогии Тоҷикистон, 1959.- 108 с.
60. Низомӣ, А. Чаҳор мақола. [Матн]/ А . Низомӣ. - Хуҷанд, 2015. -191 с.

61. Низомова, С.Ф. Калимасозии сарфӣ дар “Хамса”-и Низомии Ганҷавӣ. Монография/ С.Ф. Низомова.- Душанбе: Матбаа, 2010. - 178 с.
62. Нуров, П. Г. Становление и развитие таджикской физической терминологии. АКД / П.Г. Нуров – Душанбе, 1997. -22 с.
63. Нуров, П.Г. Истилоҳ ва истилоҳсозӣ дар забони илмии тоҷикӣ. [Матн] / П.Г. Нуров. – Душанбе: Дониш, 2006. – 223 с.
64. Новодранова, В.Ф. Латинские основы медицинской терминологии: именное словообразование. / В.Ф. Новодранова. –Москва, 1990. – 49 с.
65. Олимҷонов, М.О. Хусусиятҳои сохториву маъноии калимаҳои мураккаб дар назми Бедил. / М.О. Олимҷонов. -Душанбе. 2022.-385 с.
66. Основы иранского языкознания. Среднеиранские языки. -М.: Наука, 1981. -544 с.
67. Основы иранского языкознания. Новоиранские языки. -М.: Наука, 1982. -544 с.
68. Пауль, Г. Принципы истории языка Г. Пауль. -М.: Наука,1960. - С. 358.
69. Пейсиков, Л.С. Очерки по словообразованию персидского языка. / Л.С. Пейсиков -М.: Изд-во МГУ, 1973. -200 с.
70. Пейсиков, Л. С. Вопросы синтаксиса персидского языка. / Л. С. Пейсиков. -М.: Изд-во МГУ. 1975. - 207 с.
71. Расторгуева, В.С. Изучение таджикского языка в СССР. / В. С. Расторгуева, В.С. Система таджикского глагола. / В.С. Расторгуева, А. А. Керимова. –М: Наука. 1964. -286 с.
72. Расторгуева, В.С. Среднеперсидский язык. / В.С. Расторгуева. -М.: Наука, 1966. -160 с.
73. Раҳмон, Э.. Забони миллат – ҳастии миллат. Монография/ Э.Раҳмон. - Душанбе: Нашриёти муосир, 2020. - 432 с.

74. Раҳматуллозода, С. Калимасозии исм (дар асоси маводди шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқии забони тоҷикӣ). Монография/ С. Раҳматуллозода -Душанбе: МН “Дониш” 2019. -226 с.
75. Раҳимов, Т.Ф. Забони тоҷикӣ. (Дастури методӣ). [Матн] / Т.Ф. Раҳимов, О.Х. Қосимов, А.И. Юсуфов. – Душанбе: ДДТТ, 2021. - 234 с.
76. Рефоратский, А.А. Введение в языковедение: Учебник для вузов. / А. А. Рефоратский. - М.: Аспект Пресс. 2004,-536 с.
77. Розенфельд, А.З. Очерки по грамматике таджикского языка. /А.З. Розенфельд. - Сталинабад, 1954. -79 с.
78. Рубинчик, Ю.А. Грамматика современного персидского литературного языка. / Ю.А. Рубинчик -М.: Издательская группа «Восточная литература» РАН, 2001. - 600 с.
79. Рустамов, Ш. Калимасозии исм дар забони адабии ҳозираи тоҷик. [Матн] / Ш. Рустамов. – Душанбе: Дониш, 1972. - 76 с.
80. Рустамов, Ш. Таснифоти ҳиссаҳои нутқ ва мавқеи исм. [Матн] / Ш. Рустамов. –Душанбе: Дониш, 1972. - 92 с.
81. Рустамов, Ш. Исм. [Матн] /Ш. Рустамов. -Душанбе: Дониш, 1981. - 219 с.
82. Рустамов, Ш. Калимасозӣ дар исм. [Матн] Ш. Рустамов. - Душанбе: Дониш, 1989. -71с.
83. Саймиддинов, Д. Вожашиносии забони форсии миёна. Монография/ Д. Саймиддинов. –Душанбе: Пайванд, 2001.- 310 с.
84. Сафо, Забехуллоҳ. Таърихи адабиёт дар Эрон. (ибора аз се ҷилд). - Техрон. 1333 с.
85. Саидризо А.. Сарфу наҳви забони тоҷикӣ. [Матн] / А.Саидризо. - Самарқанд, 1926. - 91 с.
86. Саидов, А.С. Фарҳангшиносӣ, // А.С. Саидов, М.М. Азимова, А.А. Гулов. - Душанбе, 2014. -125 с.

87. Сиёев, Б. Очерк доир ба таърихи феъли забони адабии тоҷик. / Б. Сиёев. - Душанбе: Дониш, -1968, -163 с.
88. Терафименкова, Т.А. Терминология болезней как объект ономаσιологического, семантико-парадигматического и лексикографического исследования. - ДКН. / Т.А. Терафименкова. - Орёл, 2008, - 401 с.
89. Трофимова, Н.А. Особенности освоения заимствованной латинской лексики. в отраслевой (на материале русской, английской и немецкой терминологии). / Н.А. Трофимова. - Саратов, 2004.- 209 с.
90. Тоҳирова, Қ. Лексикаи забони адабии ҳозираи тоҷик (Материалҳо) /. Қ. Тоҳирова. - Душанбе, 1967. – 231.
91. Тӯраҳасанов, Қ.Ш. Истилоҳоти тиббии пешобшиносӣ дар забони тоҷикӣ. [Матн] / Қ.Ш. Тӯраҳасанов. -Душанбе, 2005. -157 с.
92. Турахасанов, К.Ш. «Формирование таджикской медицинской терминологии (на материале первоисточников медицинского наследия IX-XI вв.)» [Текст] / К.Ш. Турахасанов. -Душанбе, 2022. – 368 с.
93. Тухтасунов, О.О. Этимологияи номи баъзе узвҳои тани инсон. [Матн,] / О.О. Тухтасунов. - Хуҷанд. 2019, - С. 71.
94. Хонларӣ, П.Н. Таърихи забони форсӣ. Ҷ. 1. /П.Н. Хонларӣ. - Техрон, 1353. – 414 с.
95. Хонларӣ, П.Н. Таърихи забони форсӣ. Ҷ. 2. / П.Н. Хонларӣ. - Техрон, 1353. – 423 с.
96. Хонларӣ, П.Н. Таърихи забони форсӣ. Ҷ. 3. / П.Н. Хонларӣ. - Техрон, 1353. - 490 с.
97. Хоркашев, С.Р. Калимасозии исм бо пасванҳо. / С.Р. Хоркашов. - Душанбе: Ирфон, 2010, -143 с.
99. Хоҷаев, Д. Гуфтори наку куҳан нагардад. / Д. Хоҷаев - Душанбе: Шуҷоӣён, 2011. – 229 с.

99. Хайдарова, Д.А. Особенности медицинской терминологии в таджикском и английском языках. дис. кан. филол. наук. / Д.А. Хайдарова. - Душанбе, 2007. -139 с.
100. Ҳалимов, С. Таърихи забони адабии тоҷик (асрҳои XI-XII) [Матн]: дастури таълимӣ / С. Ҳалимов. – Душанбе: Матбааи ДМТ, 2002. -91 с.
101. Ҳалимов, С. Таърихи забони адабии тоҷикӣ (аз асрҳои IX-X то ибтидои асри XX). [Матн] /С. Ҳалимов.- Душанбе: Суфра, 2022. -596 с.
102. Ҳумоӣ, Қ. Берунӣ Абурайҳон. ”Китоб ут-тафҳим ал авоил саноат-ут-танчим” / Қ. Ҳумоӣ. -Техрон. 1363 ҳ.
103. Ҳусанбоев, Н.А. Истилоҳоти тиббӣ дар осори Ҳомид Зоҳидов / Н.А. Ҳусанбоев. - Хуҷанд, 2023. –55 с.
105. Чхеидзе, Т.Д. Именное словообразование в новоперсидском языке./ Т.Д. Чхеидзе.- Тбилиси, 1969. -141с.
105. Чумбаев, М. Хусусиятҳои лексикӣ семантикӣ «Нафаҳот-ул-унс»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ. Монография / М. Чумбаев. –Душанбе: Эҷод, 2009. - 158 с.
106. Шакурӣ, М. Равшангари бузург. / М. Шакурӣ.- Душанбе: Адиб, 2006. -240 с.
107. Шакурӣ, М. Забони миллӣ ва ҷаҳонгарой. / М. Шакурӣ.- Душанбе: Шуҷоӣён, 2010. –219 с.
108. Шаропов, Н.О. Инкишофи лексикаи забони адабии тоҷик бо терминҳои ҳарбӣ. /Н.О. Шаропов. – Душанбе: Дониш, 1970. -191с.
109. Шафоатов, А. Истилоҳоти соҳаи варзиш дар забони тоҷикӣ. [Матн/ А. Шафоатов. -Душанбе, 2012. –141 с.
110. Шокиров, Т.С. Истилоҳоти ҳуқуқшиносии тоисломӣ дар забони тоҷикӣ./ Т.С. Шокиров. - Хуҷанд, 2008.-118 с.
111. Юсупов, А.И. Истилоҳоти тиббии иқтибосӣ дар «Ҳидоят-ул-мутааллимин фи-т-тиб»-и Ахвайни Бухорӣ. /А.И. Юсупов. –Душанбе: Деваштич, 2003. -55 с.

112. Юсупов, А.И. «Ал-абния ан-ҳақоиқ-ул-адвия» куҳантарин матни гиёҳшиносӣ дар забони тоҷикӣ. Монография/ А.И. Юсупов. -Душанбе: Ирфон, 2008. – 212 с.

Диссертатсия ва авторефератҳо:

113. Абдуллоев, Н.Ш. Формирование таджикской астрономической терминологии и космономии. [Текст]: автореф. канд. дисс. Автореф. канд.дисс./Н.Ш. Абдуллоев. -Душанбе, 1978. – 21 с.

114. Бурхонова Х. Лексика гончарного производства в таджикском языке. [Текст]: автореф. канд. дисс. - Душанбе, 1982. - 21с.

115. Кабиров Ш. Равобит ва ҳамнишинии воҳидҳои забон дар занҷираи гуфтор. дисс. док. – Душанбе, 2022. -320 с.

116. Кабиров Х.Ш. Этнолингвистическое исследование бытовой лексики языка таджиков Китая. авт. док.дисс..- Душанбе, 2017. -50 с.

117. Мирмухамедова, М.Б. Лексическое особенности языка поэзии Камола Худжанди: дисс. кан. фил. наук / М.Б. Мирмухаммедова. - Худжанд. 2012.-151 с.

118. Мишланова, С. Л. Термин в медицинском дискурсе (образование, функционирование, развитие): дис. д-ра филол. наук / С. Л. Мишланова. -М., 2003. - 392 с.

119. Муҳаммадҷонов О. Историко-лингвистическое исследование топонимии Гисарской долины Таджикистана. [Текст]: дисс. док. филол. наук. /О.Муҳаммадҷонов. -Душанбе, 2010. - 340 с.

120. Низомова, С.Ф. Словообразование в художественной и публицистической поэзии Садриддина Айни [Текст]: дисс. док. филол. Наук /С.Ф. Низомова. - Душанбе: Меҳвар, 2022.- 475 с.

121. Сабзаев, С.М. Лингвистическое исследование суффиксой терминологии таджикско-персидской прозы XI-XII вв. [Текст]: автореф. док. дисс. /С.М. Сабзаев. -Душанбе, 1996. - 42с.

122. Усмонова, С. Лексика орнаментации текстиля в таджикском языке. [Текст] / С. Усмонова. - Душанбе, 1971. - 22 с.
123. Хаитова Ш.И. Лингвистические и функциональные особенности отраслевой терминологии таджикского языка в XI – XII вв. дисс. док. филол. Наук / Ш.И. Хаитова. - Душанбе, 2014. - 350 с.
124. Ҳасанов, А. Лексические особенности «Худуд-ал-алем». [Текст]: авт. канд. дисс. / А. Ҳасанов. - Душанбе, 1986. - 28 с.
125. Шарипов, Т. Компьютерная лексика таджикского языка (структурно-семантический анализ). / Т. Шарипов. автореф. канд. дисс. - Душанбе, 2003. - 25 с.
126. Шокиров, Т. Гиёҳвожаҳои забони тоҷикӣ ва вижагиҳои луғавию сохтори онҳо. [Матн] / Т. Шокиров. Забон рукни тоат // (Маҷаллаи илмӣ). Китоби №11. - 2018. - 174 с.

Мақолаҳо

127. Абдуллоев, Н.Ш. Оид ба масъалаи ташаккули истилоҳоти астрономии забони тоҷикӣ [Матн] / Н.Ш. Абдуллоев. // Известия АН Тадж. ССР, отд. Физико-математических и геологоимических наук. - Душанбе, 1977, №4. - С. 29-34.
128. Абдулло, М.. Порчае аз таърихи Аҷам. [Матн] / М. Абдулло. // Шифо. - Душанбе 1987. №3. - С. 21-25.
129. Ахмедова, У. Аффиксҳои муштарраквазифа ва мавқеи онҳо дар таълими забони адабӣ. [Матн] / У. Ахмедова. // Мактаби советӣ. - Душанбе, 1970. № 9. - С. 18-21.
130. Авалиани, Ю.Ю. Наблюдения над языком и стилем повести С. Айни «Смерть ростовщика»: (к стилистической роли фразеологических единиц). [Текст] / Ю.Ю. Авалиани // Труды СамГУ им. А. Навои. Новая серия, вып.
131. Винокур Г.О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии [Текст] / Г.О. Винокур. - М.: Труды

Московского института истории, философии и литературы., 1939. Т. 5. Сборник статей по языковедению. С. 3-54.

132. Даниленко, В.П. Актуальные направления лингвистического исследования русской терминологии. [Текст] / В.П. Даниленко // Современные проблемы русской терминологии: сб. ст. М.: Наука, 1986. - С. 5-23.

133. Калонтаров, Я.И. Таджикская терминология сборник: Развитие терминологии на языках союзных республик СССР. /Я.И. Калонтаров. - М., 1987. -С. 189-192.

134. Кумахов, М.А. О соотношении морфемного строения слова и словообразования. [Текст] / М.А. Кумахов . -М.: Вопр. Языкознания.- 1963.-№ 6. – С.107-103.

135. Лазар, Ж. Ду рисолаи тиббии асри X дар форсии дарӣ. [Матн]/ Ж. Лазар. // Шарқи сурх. 1958. -С. 129-138.

136. Лившиц, В.А. Язык «Донишнома» и роль Ибн Сины в развитии персидско-таджикской научной терминологии // Письменные памятники и проблемы истории культуры народов Востока. Ч. 111. [Текст] / В.А. Лившиц, Л.П. Смирнова. -М., 1981. – С.115-151.

137. Муҳаммадиев, М. Принципиҳои асосии калимасозии забони тоҷикӣ // Масъалаҳои забони тоҷикӣ/ М. Муҳаммадиев. - Душанбе: Ирфон, 1976. С. 37 - 45.

138. Назарзода, С. Забон ва истилоҳот. (Андешаҳо дар атрофи забони тоҷикӣ ва ташаккули истилоҳот). [Матн] /С. Назарзода. - Душанбе: 2003.– С. 59–71.

139. Ниёзмухаммадов, Б. О терминологической работе в Таджикистане. Сб.: Вопросы терминологии. /Б. Ниёзмухаммадов, А.Л. Бухоризода, Я. И. Калонтаров. -М., 1961. - С. 3-25.

140. Ниёзӣ. Ш . Оид ба ҳиссаҳои номии нутқ дар забони тоҷикӣ. / Ш . Ниёзӣ // Изв Ан Тад ССР. Отдние обществ. Наук. -1954. - №5.-С.147-153.

141. Одинаев С.П. Баъзе хусусиятҳои забони дар «Хидоят-ул-муттааллимин фит-тиб» -и Ахвайнии Бухорой/ С.П. Одинаев Маводи конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-амалии МДТ ДДТХ дар мавзӯи «Дастовардҳо ва дурнамоии рушди илм ва таҳсилоти тиббӣ дар Тоҷикистон» 2. -Данғара. 21-уми ноябри соли 2025. –290-295.
142. Пейсиков, Л.С. Транспозиция как способ словообразования в иранских языках. [Текст] / Л.С. Пейсиков // Иранская филология. –М.: Наука, 1964. С.16-25.
143. Расторгуева // Очерки по истории изучения иранских языков. -М.: Изд-во АН СССР, 1962. -С 33 - 67.
144. Рефоратский, А. А. Термин как член лексической системы языка // Проблемы культурной лингвистики /А. А. Рефоратский. -М., 1968. – С 103-125.
145. Султон, М. Ҳ. Ташаккули истилоҳоти тиббии форсии тоҷикӣ. [Матн] / М.Ҳ. Султон. //Паёми Донишгоҳи давлатии миллии Тоҷикистон (маҷаллаи илмӣ), №5.- Душанбе, 2007. -С. 18-25.
146. Султон, М. Ҳ. Мушкилоти илм ва истилоҳот. [Матн] / Мирзо Ҳасан, Султон. -Душанбе. Дониш, 2015. -С.9.
147. Танзим ва корбурди истилоҳот дар забони давлатӣ. Маҷмуаи мақолаҳои конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ. -Душанбе, Ирфон, 2014, - 128 с.
148. Тӯраҳасанов, Қ. Меъёрҳои истилоҳгузинӣ. [Матн] / Қ. Тӯраҳасанов. // Паёми Донишгоҳи миллии (маҷаллаи илмӣ), №2.- Душанбе, 2004. - С. 19- 21.
149. Фитрат. Қоидаҳои забони тоҷикӣ / Фитрат // Саидризо Ализодаи Самарқандӣ. Сарфу наҳви забони тоҷикӣ; / Фитрат. Қоидаҳои забони тоҷикӣ; Бектош. Дар атрофи забони адабии тоҷик (мураттибон ва муаллифони сарсухан Д. Ҳоҷаев, П. Гулмуродзода, Р. Шодиев). – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2010. – С. 93-160.

150. Ҳусанбоев, Н.А. Хусусиятҳои истилоҳоти ҷунунӣ дар «Ҳазинаи тибби қадим»-и Ҳомидҷон Зоҳидов. [Матн] /Н.А. Ҳусанбоев. //Паёми Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни № 6 (83). 2019. –С. 88-89.
151. Шодиматова, М.К. Расулӣ ва рушди луғатнигории соҳавӣ. [Матн] / М.К. Шодиматова. // Конференсияи байналмилалӣ имми-амалӣ (6-умин солона), МТТ «ДДТТ ба номи Абуалӣ ибни Сино» ,бахшида ба «Солҳои рушди деҳот, сайёҳӣ ва хунароҳи мардумӣ». - Душанбе, 2020 -С. 579-580.
152. Шодиматова, М.К. Таърихи тибби форсу тоҷик ва ташаккул истилоҳоти илмӣ дар замони муосир. Ахбори Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, №2 (271), 2023. -с.325 -330.
153. Шодиматова, М.К. Истилоҳоти тиббӣ ва баъзе хусусиятҳои он дар осори бадеӣ [Матн] / М.К. Шодиматова // Маводи 71-умин конференсияи илмӣ-амалии байналмилалӣ дар мавзӯи «Инноватсия дар тиб – аз илм ба амалия» (Душанбе: ДДТТ ба номи Абуалӣ ибни Сино, 01.12.2023). – Душанбе, 2023. – С. 724-726.
154. Шоев, Э. Омоморфемаи –ӣ. [Матн]/ Э.Шоев. // Мактаби советӣ.- 1980. №5.- С.20-22.
155. Юсупов, А.И. Аз таърихи нигоришот ва истилоҳоти тибби забони тоҷикӣ. [Матн]/ А. И. Юсупов, Душанбе, Авҷи Зӯҳал. Донишгоҳи давлатии тиббии Тоҷикистон. 2010. №1, - С.70-75.
156. Юсупов, А.И. Донишнома дар илми пизишкӣ. [Матн]/ А.И. Юсупов. - Душанбе, Авҷи Зӯҳал. Донишгоҳи давлатии тиббии Тоҷикистон. 2011. №2, -С.72-77.
157. Юсупов, А.И. Донишнома куҳантарин асари назмии пизишкӣ бо забони тоҷикӣ. [Матн]/ А.И. Юсупов. - Душанбе, Авҷи Зӯҳал. Донишгоҳи давлатии тиббии Тоҷикистон. 2011. №3, -С.80-89.

158. Юсупов, А.И. “Баъзе хусусиятҳои истилоҳофарӣ дар “Донишнома”-и Ҳаким Майсарӣ. [Матн] / А.И. Юсупов. -Душанбе, Авҷи Зухал. Донишгоҳи давлатии тиббии Тоҷикистон. 2014. №2, -С.72-77.

Фарҳангҳо:

159. Абдурахмонов, Ф.А. Истилоҳоти анатомӣ. [Матн] / Ф.А. Абдурахмонов, У.А. Қурбон, А.И. Юсупов. - Душанбе: Ҳикмат, 2015.-206 с.

160. Астрадамас, В.И. [и др.] Словарь медицинских 180 терминов на латинском и русском языках. /В. И. Астрадамас. –Вильнюс: Мокслас, 1980.- 994 стр.

161. Балакишев, К.А. Термины по анатомии, гистологии и эмбриологии / Русско-латинско-азербайджанский. [Текст] / К. А. Балакишев. - Баку: Изд. АН Аз. ССР, 1961. - 415 с.

162. Брейтман, М.Я. Словарь клинической терминологии. /М.Я. Брейтман. -М: Издательство Практическая медицина, 1929. -1352 с.

163. Вольфсон, С.И. Латино-русский медицинский словарь /С. И. Вольфсон. – Медгиз, 1957. - 180 с.

164. Доҳхудо, А . Луғатномаи Деҳхудо.ҷ.10. /А. Деҳхудо. -Техрон, 1379. – С. 14475 то 16125.

165. Зоҳидов, Ҳ. Хазиная тибби қадим. /Ҳ. Зоҳидов. - Душанбе: Ирфон, 1990. - 624 с.

166. Зоҳидов, Ҳ. Канзи шифо. /Ҳ. Зоҳидов. - Душанбе: Ирфон,1991.-720 с.

167. Имомов, А. Фарҳанги беназир. Китоби 1. / А. Беназир. - Душанбе, 2013, -207 с.

168. Капанов, В.А. «Луғати фурс» Асади Туси и его месо в таджикской [фарси] лексикографии. / В. А. Карпанов. -Душанбе: Дониш, 1964. -213 стр.

169. Қурбонов, У. А. Истилоҳоти тиббӣ. /У. А. Қурбонов, А.И. Юсупов. –Душанбе: Ҳикмат, 2012. - 47 с.

170. Қурбон, У.А. Вожаномаи тиббӣ. /У.А. Қурбонов. -Душанбе: Энциклопедияи миллии тоҷик, 2014, ҷ.1. -808 с.
171. Қурбон, У.А. Вожаномаи тиббӣ. /У.А. Қурбонов -Душанбе: Энциклопедияи миллии тоҷик, 2014, ҷ. 2 -816 с.
172. Қурбонов, У. А.Фарҳанги тибби ниёгон. / У.А. Қурбонов. - Душанбе: Сарредаксияи илмии Энциклопедияи миллии тоҷик, 2016.-776 с.
173. Маҳшед, Муширӣ. Фарҳанги форсӣ. /Мунширӣ. Маҳшед. -Техорн. 1365, -С. 1128.
174. Муин, Муҳаммад. Фарҳанги форсии Муин. [Матн]: Иборат аз 6 ҷилд/ Муҳаммад, Муин. Ҷ. 6- Техрон: Сухан,1389.
175. Муҳаммад, Ғ. Ғиёс-ул-луғот. ҷ. 1. /Ғ. Муҳаммад. - Душанбе: Адиб,1987. - 480 с.
176. Муҳаммад, Ғ. Ғиёс-ул-луғот. / Ғ. Муҳаммад. ҷ. 2.-Душанбе: Адиб, 1988.- 416 с.
177. Муҳаммад, Ғ. Ғиёс-ул-луғот. ҷ. 3./ Ғ. Муҳаммад. -Душанбе: Адиб, - 989-304 с.
178. Муҳаммадхусайн, Б.. Бурҳони қотей, ҷ. 1. /Б. Муаммадхусейн. - Душанбе: Адиб, 1993. - 435 с.
179. Муҳаммадхусайн, Б. Бурҳони қотей, ҷ. 2. /Б. Муаммадхусейн. - Душанбе: Адиб, 2007. - 435 с.
180. Расулов, М.Я. Фарҳанги тиббӣ. / М.Я. Расулӣ. -Душанбе: ЭСТ, ҷ.1, 1973. - 468 с.
181. Расулов, М. Я. Фарҳанги тиббӣ. / М.Я. Расулӣ. -Душанбе: ЭСТ, ҷ. 2. 1982. - 464 с.
182. Расулов, М. Я. Фарҳанги тиббӣ. / М.Я. Расулӣ. -Душанбе: ЭСТ, 1982, ҷ. 3. - 416 с.
183. Расулов, М. Я. Фарҳанги тиббӣ. / М.Я. Расулӣ. -Душанбе: ЭСТ,1986, ҷ. 4. - 488 с.

184. Рауфов, Ҳ. «Фарҳанги Чаҳонگیرӣ» ҳамчун сарчашмаи лексикографияи тоҷику форс./Ҳ. Рауфов. - Душанбе: Дониш, 1973. - 192 с.
185. Сирочуддин, Алихони Орзу. Чароғи Ҳидоят. /Сирочуддин. Алихони Орзу. -Душанбе: Ирфон,1992. -288с.
186. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ. 1. -М.: Советская энциклопедия, 1969. – 951с.
187. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ. 2. М.: Советская энциклопедия, 1969. - 996 с.
188. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Тартибдиҳандагон С. Назарзода, А. Сангинов, Р. Ҳошим, Ҳ. Рауфзода. Зери таҳрири С. Назарзода, А. Сангинов, С. Каримов, М.Ҳ. Султон. – Душанбе, 2008. – Ҷ. 1. – 950 с.
189. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Тартибдиҳандагон С. Назарзода, А. Сангинов, Р. Ҳошим, Ҳ. Рауфзода. Зери таҳрири С. Назарзода, А. Сангинов, С. Каримов, М. Ҳ. Султон. – Душанбе, 2008. – Ҷ. 2. – 946 с.
190. Абдурашид. Форси мин ҳиндӣ алфоз. / Абдурашид. -Деҳлӣ. 1992.- С.184 с.
191. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Душанбе: Пажӯишгоҳи забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ, 2010. Ҷ.1 -996 с.
192. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Душанбе: Пажӯишгоҳи забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ, 2010. Ҷ.2 -1095 с.
193. Ҳасан, А. Фарҳанги Амид (Фарҳанги муфассал ва мусаввар. Форсӣ ба форсӣ). / А. Ҳасан. -Техрон: Амир Акбар, 1362-1144 с.
194. Ҳасан, А. Фарҳанги Амид. [Матн]: /Иборат аз 3 ҷилд / А. Ҳасан. Ҷ. 2. (Ҷ-Ғ) - Техрон: Амири Кабир, 1381.- 849 -1688 с.
195. Ҷӯраев, Р. Этимологияи 100 калима. /Р. Ҷӯраев.- Душанбе: Маориф, 1985.- 28 с.

196. Шоҳаҳмад, А. Фарҳанги ашъори Камоли Хуҷандӣ. /А. Шоҳаҳмад. - Хуросон, 2015. -736 с.

197. Энциклопедияи мухтасари тиб. ҷилди 1-5. Душанбе: Сарредаксияи илмии Энциклопедияи миллии тоҷик, 2011. - 504 с.

198. Юсупов, А.И. Шарҳи истилоҳоти тиббӣ. /А.И. Юсупов, Душанбе: Ирфон, 2009. -112 с.

Сарчашмаҳо:

199. Майсарӣ Ҳ. Донишнома./ Ҳ. Майсарӣ. - Техрон. 2008 -130 с.

Захираҳои электронӣ [электронный ресурс]:

200. <https://books.google.com.sa/books>.

ИНТИШОРОТИ ИЛМИИ ДОВТАЛАБИ ДАРАҶАИ ИЛМӢ

1. Мақолаҳое, ки дар маҷаллаҳои тақризшаванда ва тавсияҳои Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба таъб расидаанд:

[1-М] Саидова, Б. М. Нақши пасвандҳои калимасозӣ *-а* ва *-ак* дар сохтани истилоҳоти тиббӣ (дар асоси маводди «Донишнома» -и Ҳаким Майсарӣ). [Матн]/ Б. М. Саидова // Ахбори Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. -Душанбе. №1, 2024. -С. 173-177.

[2-М] Саидова, Б.М. Мавқеъ ва истеъмоли истилоҳоти иқтибосии тиббии ҳиндӣ дар «Донишнома» -и Ҳаким Майсарӣ. [Матн] / Б.М. Саидова // Паёми донишгоҳи Хоруғ. -Душанбе. №2, 2025. -С. 174-183.

[3-М] Саидова, Б.М. Баррасии истилоҳоти сохтаи тиббӣ бо ёрии пасвандҳо дар «Донишнома» -и Ҳаким Майсарӣ. [Матн] / Б.М. Саидова // Паёми Донишгоҳи омӯзгории Тоҷикистон. -Душанбе. №3, 2025. -С. 29 - 34.

11. Мақолаҳои илмие, ки дар маҷаллаҳо ва дигар нашрияҳои илмӣ-амалӣ чоп шудаанд:

[4-М] Саидова, Б. М. [Матн]/ Б. М. Саидова //Маводди конференсияи байналмилалӣ илмӣ-амалӣи ДДТТ ба номи Абуалӣ ибни Сино зери унвони «Роҳи абрешим ва робитаҳои байнифарҳангии Авруосиё» бахшида ба Соли рушди туризм ва ҳунарҳои мардумӣ, 3 июли с.2018. Душанбе. -С. 341.

[5-М] Саидова, Б. М. Мавқеи соматизми «сар» дар «Донишнома»-и Ҳаким Майсарӣ. [Матн]// Б.М. Саидова // Масъалаҳои мубрами тарҷума ва забоншиносӣ. Маводди конференсияи байналмилалӣи илмӣ-амалӣ. Душанбе. 26/10/2019. -С. 255-257.

[6-М] Саидова, Б.М. Мавқеи калимаҳои мураккаб дар «Донишнома»-и Ҳаким Майсарӣ. [Матн]/ Б.М. Саидова // Медицинская наука XXI века-

взгляд в будущее. Материалы международной научно-практической конференции (67-ой годичной) посвященной 80-летию ТГМУ им. Абуали ибн Сино и “Годам развития села, туризма и народных ремёсел” (2019-2021)”. Душанбе. 2019. -С. 420-421

[7-М] Саидова, Б. М., Раҳимов, Т.Ф. Мавқеъ ва истеъмоли номи бемориҳо дар «Донишнома»-и Ҳаким Майсарӣ. [Матн] / Б.М. Саидова, Т.Ф. Раҳимов // Фундаментальные основы инновационного развития науки и образования (Материалы международной научно-практической конференции (68-ой годичной), посвященной «Годам развития села, туризма и народных ремёсел (2019-2021). -Душанбе. 27. 11. 2020. -С. 406-408.

[8-М] Саидова, Б. М. Мавқеи соматизмҳо дар «Донишнома»-и Ҳаким Майсарӣ. [Матн]/ Б.М. Саидова// Фундаментальные основы инновационного развития науки и образования (Материалы международной научно-практической конференции (68-ой годичной), посвященной «Годам развития села, туризма и народных ремёсел (2019-2021). -Душанбе 27.11.2020. -С. 408-410.

[9-М] Саидова, Б.М. Истеъмоли вожаҳои таркибӣ дар «Донишнома»-и Ҳаким Майсарӣ. [Матн]/ Б.М. Саидова // Достижения и проблемы фундаментальной науки и клинической медицины. Материалы научно-практической конференции (69-й годичной) с международным участием, посвященной 30-лет государственной независимости Республики Таджикистан и «Годам развития села, туризма и народных ремёсел (2010-2021)». -Душанбе. 17 //11// 2021. -С. 600-601.

[10-М] Саидова, Б.М. Мавқеи бархе аз пасвандҳои калимасоз дар «Донишнома»-и Ҳаким Майсарӣ. [Матн]/ Б.М. Саидова/ Маҷмуи мақолаҳо. Анвои дониш. МДТ «ДДОТ ба номи С. Айнӣ». -Душанбе, 2021.- С. 177-186.

[11-М] Саидова, Б.М. Истифодаи вожаи «зира» дар «Донишнома»-и Майсарӣ. [Матн]/ Б.М. Саидова // Достижения и проблемы

фундаментальной науки и клинической медицины. Материалы научно-практической конференции (69-й годичной) с международным участием, посвященной 30-летию Государственной независимости Республики Таджикистан и «Годам развития села, туризма и народных ремёсел (2019-2022)». -Душанбе. 2021. -С. 693

[12-М] Саидова, Б.М. Мавқеъ ва истифодаи вожаҳои иқтибосии ҷунонӣ дар «Донишнома»-и Ҳаким Майсарӣ. [Матн]/ Б. М Саидова // Современная медицина: традиции и инновации. -Душанбе. 25//11//2022. -С. 423-425.

[13-М] Саидова, Б.М. Беъзе андешаҳо доир ба хусусиятҳои истилоҳоти содаи тиббӣ дар «Донишнома»-и Ҳаким Майсарӣ. [Матн]/ Б.М. Саидова //Маводи конференсия инноватсия дар тиб -аз илм ба амалия. - Душанбе.1//12//2023. -С. 567-569

[14-М] Саидова, Б.М. Мавқеи истилоҳоти тиббии арабиасос дар «Донишнома»-и Ҳаким Майсарӣ. [Матн]/ Б.М Саидова // Маводди конференсияи инноватсия дар тиб - аз илм ба амалия. -Душанбе. 1//12//2023. -С. 569-572.

[15-М] Саидова, Б. М., Раҳимов, Т. Ф. Мавқеи вожаи набз дар «Донишнома»-и Ҳаким Майсарӣ. [Матн]/ Б. М Саидова, Т. Ф. Раҳимов // Маводди конференсияи инноватсия дар тиб -аз илм ба амалия. - Душанбе.1//12//2023. -С. 573-575

[16-М] Саидова, Б. М. Роҷеъ ба нақши ду пасванди калимасоз дар сохтани истилоҳоти тиббӣ (дар асоси мавод«Донишнома» ди Донишнома»-и Ҳаким Майсарӣ). //Маводди конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ бахшида ба Рӯзи забони давлатӣ таҳти унвони «Забони тоҷикӣ дар арсаи паёмадҳои нав». -Душанбе.05//10 //2024.- С. 264-271

Замимаи 1

Р/Т	Калимаҳои аслии тоҷикӣ бо хатти кириллӣ	Бо хатти форсӣ	Миқдори истифодашавӣ дар «Донишнома»
1	Абрӯ	ابرو	1
2	Анҷир	انجير	13
3	Ангушт	انگشت	23
4	Ангур	انگور	5
5	Андо	اندام	27
6	Анор	انار	2
7	Бар (сина)	بر (سينه)	62
8	Баҳман	بهمن	3
9	Бинӣ	بینی	101
10	Буссад (марҷон)	بوصد (مرجان)	16
11	Бунафша	بنفشه	36
12	Бобуна	بابونه	13
13	Бодом	بادام	34
14	Балодур	بلادور	5
15	Бозу	بازو	1
16	Вард	ورد	58
17	Гандум	گندم	4
11	Гардан	گردن	18
19	Гулӯ	گلو	38
20	Гӯш	گوش	38
21	Гӯшт	گوشت	26
22	Гавз	گوز	16
23	Ганд	گند	19
24	Гавҳар	گوهر	9
25	Гувориш	گوارش	6
26	Гардан	گردن	18
27	Гул	گل	55
28	Гулбарг	گلبرگ	8
29	Гулнор	گلنار	34
30	Дард	درد	620
31	Дармон	درمان	25
32	Дандон	دندان	73
33	Даҳон	دهان	45
34	Даст	دست	168

35	Дил	دل	74
36	Думал	دومل	6
37	Дору	دارو	489
38	Забон //зафон	زبان// زفان	30// 5
39	Занахдон	زنخدان	2
40	Занҷабил	زنجبيل	24
41	Зарних	زرنيخ	16
42	Зарованд	زراوند	3
43	Зарнаб	زرنب	1
44	Захм // Реш	زخم//ري ش	27 // 81
45	Заҳра	زهرة	27
46	Зира	زيره	30
47	Зирабо	زيربا	6
48	Зону	زانو	1
49	Ишкам// шикам	شکم	36//41
50	Карй	کری	4
51	Калқанд	کلند	7
52	Киллк	کلک	4
53	Ком	کام	3
54	Кифт / кифт	کيفت	1/1
55	Ком	کام	3
56	Лаб	لب	10
57	Лоғар	لاغر	13
58	Мижгон	مژگان	5
59	Мум	موم	2
60	Мўй	موی	20
61	Мижгон	مژگان	5
62	Момирон	ماميران	3
63	Мурр	مر	16
64	Нохун	ناخن	27
65	Нохуна	ناخونه	3
66	Олу	آلو	20
67	Омос	آماس	5
68	Оҳак	آهک	14
69	Пай	پی	5
70	Пешонй	پيشانی	5
71	Пиёз	پیاز	10
72	Пизишк	پزشک	6
73	Пилк	پلک	18

74	Пистон	پستان	11
75	Пушт	پشت	32
76	Пўст	پوست	17
77	Раг	رگ	78
78	Ревос	ريواس	3
79	Реванд	ريوند	22
80	Раг	رگ	7
81	Рон	ران	15
82	Рўй	روي	48
83	Рух	رخ	34
84	Сабуса	سبوسه	1
85	Савсан	سوسن	11
86	Садоб	سداب	12
87	Санавбар	صنوبر	4
88	Сар	سر	33
89	Сарв	سرو	8
90	Сарсом	سرسام	11
91	Сина	سینه	62
92	Соқ	ساق	33
93	Сунбул	سنبل	37
94	Сурин	سورين	7
95	Тан	تن	90
96	Таб	تب	118
97	Устухон	استخوان	221
98	Хориш	خارش	15
99	Чашм	چشم	193
100	Цигар	جگر	28
101	Шуш	شش	3
102	Шафтолу	شفتالو	1
103	Шикам	شکم	41
104	Ширинач	شیرینج	4
			Хамағй 3815

Р/Т	Калимаи ӯнонӣ бо хатти кириллӣ	Бо хатти форсӣ	Миқдори истифодашавӣ дар «Донишнома»
1	Абюн (афюн)	افیون//ابیون ون	34
2	Анисун	انیسون	9
3	Асорун	اصارون	3
4	Афсантин	افسنتون	12
5	Афтимуни	افتیمон	9
6	Бослиқ	باسلیق	10
7	Булур	بلور	1
8	Сутухудус	ستوخدو س	1
9	Қардамано	قردما	6
10	Кунабит	كونبیت	3
11	Кушут// кушус	كوشوت// كوشوس	9
12	Қалқанд	قلقند	7
13	Қалқатор	قلقتар	7
14	Қалимиё	قلیمیا	1
15	Қимулиё	قیمولیا	1
16	Қулинҷ	قولنج	13
17	Қурдумоно (карвиё)	قوردمانا) (کرویا)	6
18	Қифол	قیفال	20
19	Молихулиё	مالیخولیا	5
20	Ҷантиёно	جنتیانا	4

21	Ғориқун	غوريقن	7
22	Сақмуниё	سقمونيا	28
23	Каравиё	كرويا	1
24	Мозариюн	مازريون	5
25	Мумиё	موميا	3
26	Наргис	نرگس	5
27	Натрун	نترون	3
28	Нордин	ناردين	4
29	Қатрон	قطران	10
30	Ирисо	ايريسا	2
31	Тарёқ	ترياق	39
32	Таторис	تتاريس	2
33	Фаросиюн	فراسيون	2
34	Оқирқаро	اقيرقرا	9
35	фурбиён//фарбиюн	فوربيان// فربيون	3
36	Филуниё//афлуниё	فلونيا//افلا ونيا	2
37	Кокуло	كاكولا	1
38	Ҳалюн	حليون	1
			Ҷамағй: 288

Замимаи 3

Р/Т	Калимаи ҳиндӣ бо хатти кириллӣ	Бо хатти форсӣ	Миқдори истифодашавӣ дар «Донишнома»
1	Балила	بلیله	11
2	банг	بنگ	16
3	Бон	بان	2
4	Баласон	بلسان	3
5	Болодар	بالادر	6
6	Қаранфул	قرنفل	18
7	Дуҳн	دُهْن	76
8	Занҷабил	زنجبیل	24
9	Кандар // кангар	کندر // کنگر ر	26
10	Қанбил	قنبیل	18
11	Кокула	کاکوله	2
12	Кофур	کافور	46
13	Лок	لاک	2
14	Мош	ماش	2
15	Нил	نیل	6
16	Нилуфар	نیلوفر	1
17	Норгил	نارگیل	1
18	Омула	آموله	3
19	Сандал	سندل	26
20	Сус	سوس	12
21	Тарифал	تریفل	9
22	Тор//тол	تار//تال	2
23	Филфил	فلفل	7
24	Фуфал	فوفل	8
25	Хардал	خردل	17
26	Ҳалила	هلیله	33
27	Чакандар	چکندر	7
28	Шакар	شکر	22
29	Ҳалила	هلهله	19
			Ҷамағӣ: 425

Замимаи 4

Р/Т	Калимаи арабӣ бо хатти кириллӣ	Бо хатти форсӣ	Миқдори истифодашавӣ дар «Донишнома»
1	Абҳар	ابهر	1
2	Авом	عوام	2
3	Адас	عدس	5
4	Азала	عظله	12
5	Аломат	علامت	1
6	Айн	عين	5
7	Анзурат	انزورت	6
8	Анбар	عنبر	2
9	Анфҳа	انفحه	2
10	Ахлот	اخلاط	2
11	Афъол	افعال	1
12	Ақориб //ақраб	عقارب//عقرب	4
13	Асаб	عصب	6
14	Ашҳаб	اشهب	2
15	Бавл	بول	61
16	Бавосир	بواسير	7
17	Балғам	بلغم	77
18	Барас	برص	1
19	Басар	بصر	1
20	Батн	بطن	1
21	Баҳақ	بهق	7
22	Бат	بط	5
23	Батӣ	بطى	2

25	Бусор	بصار	14
26	Бусур	بسور	8
27	Булуғ	بلوغ	1
28	Бурҳон	برهان	10
29	Боҳ	باه	8
30	Бухор	بخار	10
31	Вабо	وبا	6
32	Васвос	وسواس	8
33	Даво	دوا	24
34	Дам	دم	6
35	ДИМОҒ	دماغ	1
36	Диқ	دق	32
37	Духн(арзан)	دُهن//ارزن	75
38	Дуввор	دوار	1
39	Духна (хушбӯи)	دُهنه//خوشبوی	77
40	Закар	ذکر	3
41	Зарв	ضرب	3
42	Зарнаб	ذرهب	1
43	Зарр	زر	19
44	Зарур	ضرور	19
45	Заъфарон	زرفران	13
46	Заҳир	زهیر	2
47	Заъф	ضعف	4
48	Зимод (марҳам)	ضماد(مرهم)	10
49	Зиқуннафас	ضيق النفس	6
50	Зуком	زكام	7
51	Зулмат	ظلمت	1
52	Идрор	ادرار	1

53	Иқлил	اقليل	24
54	Иллат	علت	128
55	Имтило	امتلا	11
56	Илоқ	علاج	204
57	Инбисот	انبساط	2
58	Иннин	عنين	1
59	Исҳол	اسهال	44
60	Истифроғ	استفراغ	6
61	Истирхо	استراح	6
62	Ихтилоқ	اختلاج	2
63	Иқрос	اقراس	35
64	Ифрот	افراط	5
65	Ихтиноқ	اختناق	2
66	Ишқ	عشق	3
67	Иҳлил	احليل	2
68	Иҳтибос	احتباس	1
69	Истисқо	استسقا	19
70	Иҳтиқон //ҳуқна	احتقان//حقنه	2//21
71	Иҷобат	اجابت	1
72	Калаф	كلف	8
73	Китф	كتف	2
74	Коҳил	كاخيل	5
75	Коҳилй	كاهلي	2
76	Кудурат	كدورت	2
77	Қулиятайн	قليتين	1
78	Қобус	كابوس	2
79	Лавн	لون	16

80	Лақва	لقوه	4
81	Лаҳм	لحم	5
82	Латиф	لطيف	11
83	Лақва//лиқва	لقوه//لقوه	24
84	Лисон	لسان	2
85	Луоб	لعاب	2
86	Мазз	مز	1
87	Мазаррат	معذرت	8
88	Манй	منى	4
89	Марҳам	مرهم	63
90	Масона	مئانه	14
91	Матбух	مطبوخ	37
92	Мафосил	مفاصل	8
93	Мараз	مرض	5
94	Мариз	مريض	5
95	Маҷасса	مجسه	1
96	Маҷро	مجرا	3
97	Манфиат	منفعت	2
98	Маъдан	معدن	1
99	Милҳ	ملح	16
100	Маъҷун	معجون	21
101	Маҳрур	محروور	2
102	Машима	مشيمه	2
103	Меъда	معده	132
104	Мисқол	مئقال	47
105	Мизоҷ	مزاج	27
106	Моулвард // мовард (гулоб)	مالورد//ماورد(گلاب)	10

107	Мосика	ماسکه	3
108	Мунҳанӣ (хамида)	محنى(حميده)	2
109	Мустакӣ	مستكى	3
110	Муолиҷат (илоҷқунанда, табобатқунанда)	معالجت(علاج كننده طبابت كننده)	9
111	Музмин	مضمن	1
112	Мутавоттир(тара нг, пуршиддат, зур, қавӣ, зӯроваранда)	متواتر(ترنگ، پرشدت، زو ر، قوى، زور آورنده)	1
113	Мурр	مر	17
114	Мусҳил	مسهل	12
115	Муқашшар	مقشر	12
116	Мусамман (фарбеҳшудо)	مسمن(فربه شده)	1
117	Мусаммин (давояе, ки баданро фарбеҳ мегардонад)	مسمن(دوايى كه بدن را فربه ميكند)	1
118	Набз	نبض	52
119	Назла	نزله	1
120	Намаш (доғи)	نمش(داغى)	1
121	Нафас	نفس	2
122	Ниқрис	نقرس	10
123	Носур	ناصور	8
124	Нохис	ناخس	1
125	Нохуна	ناخنه	4
126	Нусха	نسخه	22

127	Нузла	نزله	3
128	Нуқс	نقص	1
129	Нуҷз	نجز	3
130	Нутфа	نطفه	3
131	Олот	آلت	5
132	Офат	آفت	7
133	Оқир	عافر	9
134	Раҳим	رحيم	2
135	Райҳон	ريحان	4
136	Ратб	رطب	4
137	Рамад	رمد	1
138	Риҷо	رجا	4
139	Рим	ريم	17
140	Раъша	رعشه	1
141	Руоф	رعاف	1
142	Садид (хуноба)	صديد(خونابه)	1
143	Садр	صدر	4
144	Салим	سليم	4
145	Салиха	سليحه	8
146	Сакта	سكته	9
147	Сабал	سبل	3
148	Савдо	سودا	31
149	Сано	ثنا	3
150	Самғ	صمغ	18
151	Сафарчал	سفرجل	22
152	Саръ	صرع	13
153	Сафро	صفرا	63
154	Суъут	سعوت	1

155	Суқут	سقط	1
156	Судда	سوده	8
157	Субот	ثبات	5
158	Сулб	سلب	5
159	Сулоқ	سلاق	1
160	Софин	سافين	4
161	Соқ	ساق	11
162	Таом	طعام	46
163	Талй	طلى	13
164	Тиҳол	طحال	5
165	Тоун	طاعون	4
166	Узом	عزام	5
167	Уруқ	عرق	6
168	Усора	عصاره	4
169	Утос	اتاس	2
170	Уфунат	عفونت	5
171	Фазла	فضله	1
172	Фолиц// фалач	فالج//فلج	8//1
173	Фам	فم	4
174	Фасд	فسد	2
175	Фарч	فرج	21
176	Фитқ	فتق	3
177	Феъл	فعل	3
178	Хавониқ	خوفناک	7
179	Хафақон	خفقان	4
180	Халф	خلف	4
181	Хиёр	خيار	20

182	Хилт	خط	3
183	Хунноқ	خناق	2
184	Хусия//хусиятайн	خصيه//خصيتين	1//1
185	Хузаз	خزز	2
186	Ҳазм	هضم	11
187	Ҳайз	حيض	33
188	Ҳалво	حلوا	14
189	Ҳаб	حب	71
190	Ҳалқ	حلق	8
191	Ҳанзал	حنضل	40
192	Ҳасба	حسبه	1
193	Ҳозима	هاضمه	3
194	Ҳол	حال	20
195	Ҳиҷомат	حجامة	22
196	Ҳуқна	حقنه	21
197	Қабз	قبض	1
198	Қавй	قوى	10
199	Қай	قى	80
200	Қурс	قرص	69
201	Ғализ	غليظ	2
202	Ғизо	غذا	34
203	Ҷазб (кашиш)	جذب(كشيش)	1
204	Ҷараб	جرب	5
205	Ҷароҳат	جراحت	22
206	Ҷимоъ	جماع	5
207	Ҷисм (бадан)	لمس(بدن)	11

208	Ўуззом	جزام	4
209	Шарён	شریان	3
210	Шароб	شراب	19
211	Сил	سل	5
212	Саратон	سرطان	11
213	Нура	نوره	1
			Ҳамагӣ: 2737